

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

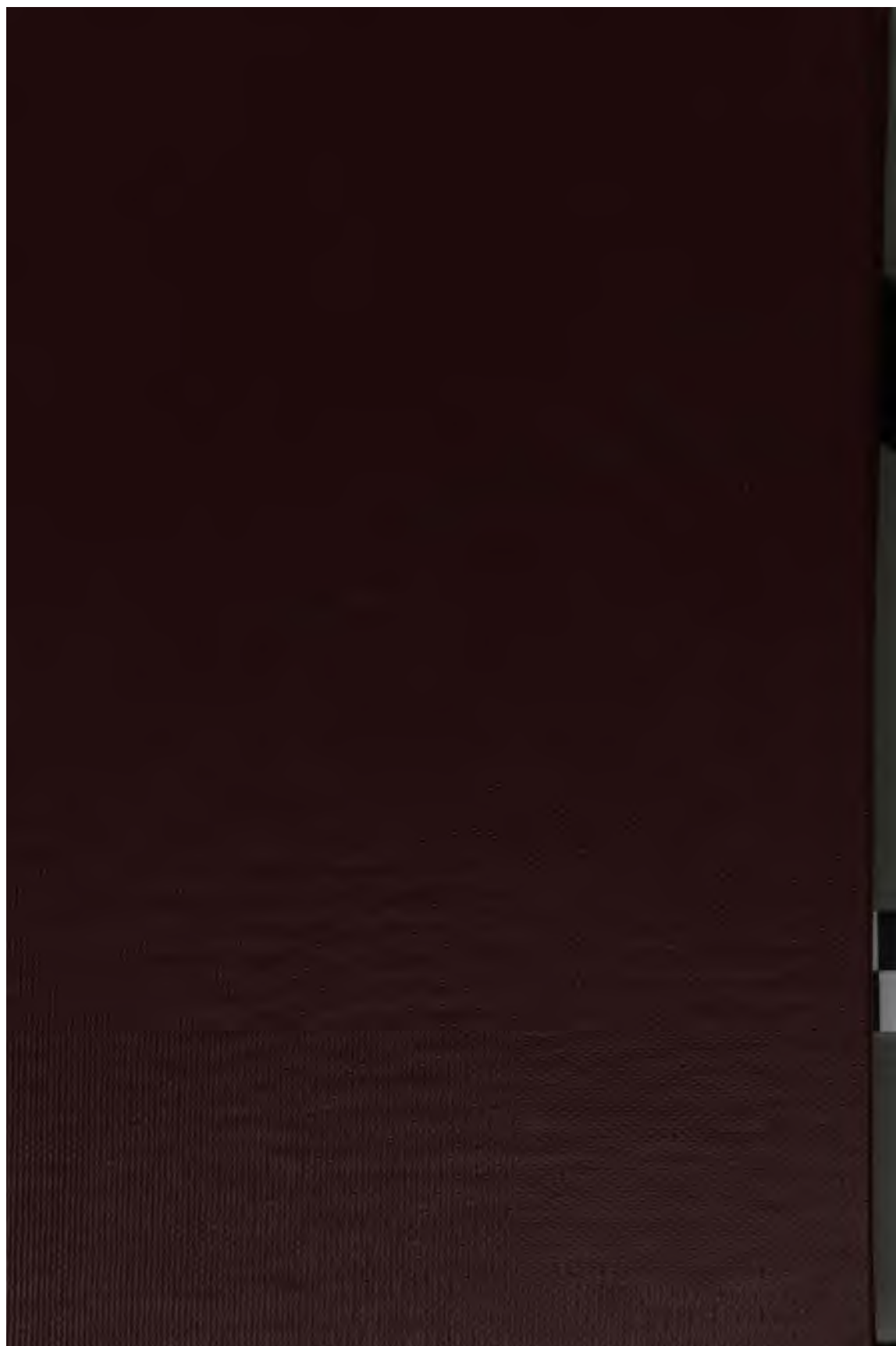
Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

HARVARD
COLLEGE
LIBRARY

HARVARD
COLLEGE
LIBRARY

The Department of Public Instruction, Bombay.

HYMNS FROM THE RIGVEDA

EDITED

Sanman $\frac{8}{4}$

WITH SAYANA'S COMMENTARY, NOTES,
AND A TRANSLATION.

BY

PETER PETERSON, M. A.,

Professor of Sanskrit and Acting Principal, Elphinstone College, Bombay.

---

500 Copies.

Registered for Copy-right under Act XXV. of 1867.

Bombay:

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1888.

[All rights reserved.]

Price Four Rupees.

BOMBAY SANSKRIT SERIES/ No. XXXVI.

^Δ
~~Ind L 3000.14~~

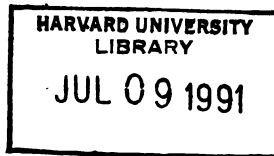
Ind L 3000.14¹

✓ Tribner's Record, N.S. ix. 66 f, 83 b.

BOMBAY:

PRINTED AT THE EDUCATION SOCIETY'S PRESS, BYCULLA.

To my good friend

C. R. Lammie

Burba

12. 1. 85.

P. Peterson

5

On Professor Peterson's

42^d birthday

Jan. 12, 1889.

Burra din.

P R E F A C E .

The Hymns from the Rigveda in this volume are those appointed to be read by candidates for the degree of B. A. in the University of Bombay ; and the book is little more than an attempt to furnish students here with the material without which anything like a full study, or commencement of study, of the Rigveda is hardly now practicable. I hope it may be accepted as a text-book in other Universities, in India or elsewhere, where Sanskrit is studied. But my primary object has been to fulfil a pledge, given I do not like to think how long ago, when I induced the University of Bombay to lead the way in making some knowledge at least of the Rigveda part of the ordinary qualification for a degree in Sanskrit.

Editing the text of the Hymns is almost, if not altogether, a matter of correcting printer's proofs. I hope this has been done with due care. I have followed Hillebrandt in printing the hymns in such a way as to bring their true metrical character before the eye. This may occasion some difficulty at the end of a line, in cases where the original editors of the collection, if I may so speak, have written as one syllable what is really two, of which one belongs metrically to the one line, and the other to the next. But both in such cases and

elsewhere the student should be taught, I think, in reading or learning the hymns by heart, to restore to the letters y and v their vocalic character.

For the text of Sayana I have had the use of three manuscripts, one of which I have compared throughout with Max Müller's text, while the other two have been constantly consulted. In a text-book of this kind I should gladly have contented myself with reproducing the text of the *editio princeps*. But that was not always possible. On the other hand, my manuscripts are as unsatisfactory as most of the manuscripts of Sayana made yet available appear to me to be. I cannot set them up against the weight to be assigned to the text of Sayana as given by Max Müller from a collation of the manuscripts at his disposal. In these circumstances I have followed a middle course. The text of Sayana in this book is that of the *editio princeps*, except where I have seen reason to deviate from that. All such cases are, I believe, carefully noted, and the authorities are cited. But my notes for the most part pass over in silence cases where my manuscripts differ from Max Müller's, but not as seemed to me, for the better.

The obligations my book is under to Max Müller, the St. Petersburg Dictionary, Muir's Sanskrit Texts, Geldner and Kaegi's Siebenzig Lieder, Grassmann's Dictionary and Translation, Ludwig's Translation, are, I hope, apparent everywhere on the surface. I have

given throughout references to Whitney's Sanskrit Grammar, a book which must be useful to every student of the Rigveda, and which is indispensable to those who are trying to study it without a teacher. I hope that my friend Professor Whitney will not find fault with me for thinking that I could not better furnish my students with the main facts of the accent in the Rigveda than by the extract from his book presented here as an Appendix to my Notes.

PETER PETERSON.

23rd August 1888.

TABLE OF CONTENTS.

	PAGE.
Text of the Hymns	1
Pada text, Sayana's Commentary, Notes	53
Appendix to Notes, the Accent in the Rigveda	261
Translation	267

प्रति त्वं चारुमध्वरं गोपीथाय प्र हूयसे ।
मरुद्भिरम् आ गहि ॥ १

नहि देवो न मर्त्यो महस्तव क्रतुं परः ।
मरुद्भिरम् आ गहि ॥ २

ये महो रजसो विदुर्विश्वे देवासो अद्भुहः ।
मरुद्भिरम् आ गहि ॥ ३

य उग्रा अर्कमानृचुरनाधृष्टास् ओजसा ।
मरुद्भिरम् आ गहि ॥ ४

ये शुभा घोरवर्षसः सुक्ष्मासो रिशादसः ।
मरुद्भिरम् आ गहि ॥ ५

ये नाकस्याधि रोचने दिवि देवास् आसते ।
मरुद्भिरम् आ गहि ॥ ६

य ईखयन्ति पर्वतान् तिरः समुद्रमर्णव ।
मरुद्भिरम् आ गहि ॥ ७

आ ये तन्वन्ति रुदिमभिस्तिरः समुद्रमोजसा ।
मरुद्भिरम् आ गहि ॥ ८

म० १ सू० २५

अभि त्वां पूर्वपीतये सृजामि सोम्यं मधु ।
मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ९ ॥

म० १

No. 2

सू० २५

याचिद्धि ते विशो यथा प्र देव वरुण व्रतं ।
मिनीमसि द्यविद्यावि ॥ १

मा नो वधाय हुन्नवे जिहीळानस्य रीरधः ।
मा हृणानस्य मन्यवे ॥ २

वि मृळीकाय ते मनो रथीरश्वं न संदितं ।
गीर्भिर्वरुण सीमहि ॥ ३

परा हि मे विमन्यवः पतन्ति वस्यइष्टये ।
वयो न वसतीरुष ॥ ४

कदा क्षत्रश्रियं नरमा वरुणं करामहे ।
मृळीकायोरुचक्षसं ॥ ५

तदिर्त्तमानमाशाते वेनता न प्र युच्छतः ।
धृतव्रताय दाशुषे ॥ ६

वेदा यो वीनां पदमन्तरिक्षेण पततां ।
वेद नावः समुद्रियः ॥ ७

म० १ सू० २५

वेदं मासो धृतव्रतो द्वादश प्रजावतः ।

वेदा य उपजायते ॥ ८

वेदं वार्तस्य वर्तनिमुरोऽर्ध्वस्य बृहतः ।

वेदा ये अध्यासते ॥ ९

नि षसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्याऽस्वा ।

साम्राज्याय सुक्रतुः ॥ १०

अतो विश्वान्यद्भुता चिकित्वां अभि पश्यति ।

कृतानि या च कर्त्वी ॥ ११

स नो विश्वाहा सुक्रतुरादित्यः सुपथां करत् ।

प्र ण आयूषि तारिषत् ॥ १२

विभ्रद्रापि हिरण्यं वरुणो वस्त निर्णिजं ।

परि स्पशो नि वेदिरे ॥ १३

न यं दिप्संति दिप्सवो न बुभ्राणो जनानां ।

न देवमभिमातयः ॥ १४

उत यो मानुषेष्वा यशश्चक्रे असाम्या ।

अस्माकमुदरेष्वा ॥ १५

परां मे यंति धीतयो गावो न गव्यूतीरनु ।

दृच्छंतीरुचक्षसं ॥ १६

म० १ सू० ११५

सं नु वोचावहै पुनर्यतो मे मध्वाभृतं ।
होतेव क्षदसे प्रियं ॥ १७

दर्शं नु विश्वदर्शतं दर्शं स्थमधि क्षमि ।
एता जुषत मे गिरः ॥ १८

इमं मे वरुण श्रुधी हवमद्या च मृळय ।
त्वामवस्युरा चके ॥ १९

त्वं विश्वस्य मेधिर दिवश्च गमश्च राजसि ।
स यामनि प्रति श्रुधि ॥ २०

उदुत्तमं मुमुग्धि नो वि पाशं मध्यमं घृत ।
अवाधमानि जीवसे ॥ २१

म० १

No. 3

सू० ११५

चित्रं देवानामुदगादनीकं
चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।
आप्रा व्यावापृथिवी अंतरिक्षं
सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ॥ १

सूर्यो देवीमुषसं रोचमानां
मर्यो न योषामभ्येति पश्चात् ।
यत्रा नरो देवयंतो युगानि
वितन्वते प्रति भद्राय भद्रं ॥ २

म० १ सू० १४३

भ॒द्रा अ॒भ्या॑ ह॒रितः॑ सूर्य॑स्य
 चि॒त्रा ए॒त॒ग्वा अ॒नु॒मा॒द्यासः॑ ।
 न॒म॒स्य॑न्तो दि॒व आ पृ॒ष्ठम॑स्थुः
 परि॒ द्यावा॑पृथि॒वी य॑न्ति स॒द्यः ॥ ३

तत्सूर्य॑स्य दे॒वत्वं॑ तन्म॒हित्वं॑
 म॒ध्या क॒र्तो॒र्वि॒त॒तं स॑ ज॒भार ।
 य॒दे॒दयु॑क्त ह॒रितः॑ स॒धस्था॑-
 दा॒द्रात्री॒ वास॑स्तनुते सि॒मस्मै॑ ॥ ४

तन्मि॒त्रस्य॑ वरु॒णस्या॑भिचक्षे
 सूर्यो॑ रू॒पं कृ॑णुते द्यो॒रुप॑स्थे ।
 अ॒न॒न्त॒म॒न्यदु॑श॒दस्य॑ पा॒जः
 कृ॒ष्णम॒न्यद॒रितः॑ सं भ॑र॒न्ति ॥ ५

अ॒द्या दे॒वा उ॒दि॒तां सूर्य॑स्य
 नि॒र॒ह॒सः पि॒पृ॒ता नि॒र॒व॒द्यात् ।
 तन्नो॑ मि॒त्रो वरु॑णो मा॒मह॑न्ता-
 मदि॑तिः सि॒न्धुः पृ॒थि॒वी उ॒त द्यौः ॥ ६

म० १

No. 4

सू० १४३

प्र तव्य॑सीं नव्य॑सीं धी॒तिम॒ग्रये॑
 वा॒चो म॒तिं स॒ह॒सः॑ सू॒नवे॑ भरे ।

म० १ सू० १४३

अपां नपाद्यो वसुभिः सह प्रियो
होता पृथिव्यां न्यसीददृत्वियः ॥ १

स जायमानः परमे व्योम-
न्याविरग्निरभवन्मातरिर्धने ।
अस्य क्रत्वा समिधानस्य मज्मना
प्र द्यावा शोचिः पृथिवी अरोचयत् ॥ २

अस्य त्वेषा अजरा अस्य भानवः
सुसंदृशः सुप्रतीकस्य सुद्युतः ।
भात्वक्षसो अत्यक्तुर्न सिधवो-
मे रजते असंसतो अजराः ॥ ३

यमेरिरे भृगवो विश्ववेदसं
नाभां पृथिव्या भुवनस्य मज्मना ।
अग्निं तं गीभिर्हिनुहि स्व आ दमे
य एको वस्वो वरुणो न राजति ॥ ४

न यो वराय मरुतामिव स्वनः
सेनेव सृष्टा दिव्या यथाशनिः ।
अग्निर्जभैस्तिगितैरिति भवति
योधो न शत्रून्त्स वना न्यृजते ॥ ५

कुविन्नो अग्निरुचयस्य वीरस-
द्वसुष्कुविद्वसुभिः काममावरत् ।

म० १ सू० १५४

चोदः कुविचुतुज्यात्सातये धियः
शुचिप्रतीकं तमया धिया गृणे ॥ ६

धृतप्रतीकं व ऋतस्य धूर्षद-
मग्निं मित्रं न समिधान ऋजते ।
हंधानो अक्रो विदथेषु दीद्य-
च्छ्रुक्वर्णमुदु नो यंसते धियं ॥ ७

अप्रयुच्छन्नप्रयुच्छद्विरमे
शिवेभिर्नः पायुभिः पाहि शुग्मैः ।
अदब्धेभिरदृपितेभिरिष्टे-
निमिषद्भिः परि पाहि नो जाः ॥ ८

म० १

No. 5

सू० १५४

विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचं
यः पार्थिवानि विममे रजांसि ।
यो अस्कभायदुत्तरं सधस्थं
विचक्रमाणस्त्रेधोरगायः ॥ १

प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येण
मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ।
यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वा-
धिक्षियाति भुवनानि विश्वा ॥ २

म० २ सू० १२

प्र विष्णवे श्रूषमेतु मन्म
गिरिक्षित उरुगायाय वृष्णे ।
य इदं दीर्घं प्रयतं सुधस्थ-
मेकौ विममे त्रिभिरित्यदेभिः ॥ ३

यस्य त्री पूर्णा मधुना पदान्य-
क्षीयमाणा स्वधया मदीति ।
य उ त्रिधातुं पृथिवीमुत द्या-
मेकौ दाधार भुवनानि विश्वा ॥ ४

तदस्य प्रियमभि पार्थो अश्यां
नरो यत्र देवयवो मदीति ।
उरुकुमस्य स हि बंधुरित्या
विष्णोः पदे परमे मध्व उत्सः ॥ ५

ता वां वास्तून्युश्मसि गर्मध्वै
यत्र गावो भूरिशृंगा अयासः ।
अत्राहु तदुरुगायस्य वृष्णः
परमं पदमव भाति भूरि ॥ ६

म० २

No. 6

सू० १२

यो जात एव प्रथमो मनस्वा-
न्देवो देवान्कर्तुना पर्यभूषत् ।

अ० २ सू० १२

यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतां
नृम्णस्य म॒हा स ज॑नास इ॒न्द्रः ॥ १

यः पृथि॒र्वी व्यथ॑मानामदृ॒ह-
द्यः पर्व॑तान्प्रकु॒पितां अर॑म्णात् ।
यो अ॒न्तरिक्षं वि॒ममे वरी॑यो
यो द्यामस्त॑धात्स ज॑नास इ॒न्द्रः ॥ २

यो ह॒त्वाहिमरि॑णात्स॒म सिंधू-
न्यो गा उ॒दाज॑द॒प॒धा व॒लस्य॑ ।
यो अ॒श्मनो॑रु॒तर॑ग्निं ज॒जान॑
संवृ॑क्स॒मत्सु स ज॑नास इ॒न्द्रः ॥ ३

येने॒मा विश्वा॑ द्य॒वना॑ कृतानि
यो दासं॑ वर्ण॒मध॑रुं गुहाकः ।
श्व॒घ्नीव॒ यो जिगी॑वां ल॒क्षमाद॑-
द॒र्यः पु॒ष्टानि॑ स ज॑नास इ॒न्द्रः ॥ ४

यं स्मां पृ॒च्छंति॑ कु॒हु सेति॑ घो॒र-
मु॒तेमाहु॑र्नैषो अ॒स्तीत्ये॑नं ।
सो अ॒र्यः पु॒ष्टीर्विज॑ इ॒वामि॑नाति
अ॒दस्मै॑ ध॒त्त स ज॑नास इ॒न्द्रः ॥ ५

यो र॒धस्य॑ चोदिता यः कृ॒शस्य॑
यो ब्र॒ह्मणो॑ नाध॒मानस्य॑ की॒रेः ।

म० २ सू० १२

युक्तग्राव्णो योविता छगिप्रः
सुतसौमस्य स जनास इन्द्रः ॥ ६

यस्याश्वासः प्रदिगि यस्य गावो
यस्य ग्रामा यस्य विश्वे रथासः ।
यः सूर्यं य उषसं जजान्
यो अपां नेता स जनास इन्द्रः ॥ ७

यं क्रंदसी संयती विह्वयेते
परेवर उभया अमित्राः ।
सुमानं चिद्रथमातस्थिवांसा
नाना हवेते स जनास इन्द्रः ॥ ८

यस्मान्न ऋते विजयंते जनांसो
यं युध्यमाना अवसे हवन्ते ।
यो विश्वस्य प्रतिमानं बभूव
यो अच्युतच्युत्स जनास इन्द्रः ॥ ९

यः शश्वतो मह्येनो दधाना-
नमन्यमानाञ्छवी जघान ।
यः शर्धते नानुददाति श्रुध्यां
यो दस्योर्हिता स जनास इन्द्रः ॥ १०

यः शंबरं पर्वतेषु क्षियंतं
चत्वारिंश्यां शरद्यन्वविदत् ।

म० २ सू० १२

ओजायमानं यो अहिं जघान
दानुं शयानं स जनास इन्द्रः ॥ ११

यः ससरदिमवृषभस्तुविष्मा-
नवासृजत्सर्तवे सप्त सिंधून् ।
यो रौहिणमस्फुरद्वज्रबाहु-
र्यामारोहंतं स जनास इन्द्रः ॥ १२

द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमेते
शुष्माच्चिदस्य पर्वता भयते ।
यः सोमपा निचितो वज्रबाहु-
र्यो वज्रहस्तः स जनास इन्द्रः ॥ १३

यः सुन्वतमवति यः पचंतं
यः शंसंतं यः शशमानमूती ।
यस्य ब्रह्म वर्धनं यस्य सोमो
यस्येदं राधः स जनास इन्द्रः ॥ १४

यः सुन्वते पचते दुध आ चि-
द्वाजं दर्दिषि स किलासि सत्यः ।
वयं ते इन्द्र विश्वहं प्रियासः
सुवीरांसो विदथमा वदेम ॥ १५

मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणो
 मित्रो दाधार पृथिवीमुत द्यां ।
 मित्रः कृष्टीरनिमिषाभि चष्टे
 मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोत ॥ १

प्र स मित्रं मर्तो अस्तु प्रयस्वा-
 न्यस्त आदित्य शिक्षति व्रतेन ।
 न हन्यते न जीयते त्वोतो
 नैनमहो अश्रोत्यन्तितो न दूरात् ॥ २

अनमीवास इळया मदतो
 मितज्ञवो वरिमित्रा पृथिव्याः ।
 आदित्यस्य व्रतमुपक्षियन्तो
 वयं मित्रस्य सुमतौ स्याम ॥ ३

अयं मित्रो नमस्यः सुशेवो
 राजा सुक्षत्रो अजनिष्ट वेधाः ।
 तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्या-
 पि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ ४

महाँ आदित्यो नमसोपसद्यो
 यातयज्जनो गृणते सुशेवः ।
 तस्मा एतत्पन्यतमाय जुष्ट-
 मग्नौ मित्राय हविरा जुहोत ॥ ५

म० ३ सू० ६१

मित्रस्य चर्षणीधृतोर्वो देवस्य सानसि ।
द्युसं चित्रश्रवस्तमं ॥ ६

अभि यो महिना दिवं मित्रो बभूव सप्रथाः ।
अभि श्रवोभिः पृथिवी ॥ ७

मित्राय पंच येमिरे जना अभिष्टिशावसे ।
स देवान्विश्वान्विभर्ति ॥ ८

मित्रो देवेष्वायुषु जनाय वृक्तबर्हिषे ।
इष इष्टव्रता अकः ॥ ९

म० ३

No. 8

मू० ६१

उषो वाजेन वाजिनि प्रचेताः
स्तोमं जुषस्व गृणतो मघोनि ।
पुराणी देवि युवतिः पुरंधि-
रनु व्रतं चरसि विश्ववारे ॥ १

उषो देव्यमर्त्या वि भाहि
चंद्ररथा सूनृता ईरयती ।
आ त्वा वहंतु सुयमांसो अश्वा
हिरण्यवर्णा पृथुपाजसो ये ॥ २

उषः प्रतीची भुवनानि विश्वो-
र्धा तिष्ठस्यमृतस्य केतुः ।

सुमानमर्थं चरणीयमाना
चक्रमिव नव्यस्या ववृत्स्व ॥ ३

अव स्यूमेव चिन्वती मघोन्यु-
षा याति स्वसरस्य पत्नी ।
स्वर्जनेती सुभगा सुदंसा
आंताद्विवः पप्रथ आ पृथिव्याः ॥ ४

अच्छा वो देवीमुषसं विभार्ती
प्र वो भरध्वं नमसा सुवृक्ति ।
ऊर्ध्वं मधुधा दिवि पाजो अश्रे-
त्य रोचना रुरुचे रण्वसंदृक् ॥ ५

ऋतावरी दिवो अर्कैरबोध्या
रेवती रोदसी चित्रमस्थात् ।
आयतीमग्न उषसं विभार्ती
वाममेषि ब्रविणं भिक्षमाणः ॥ ६

ऋतस्य बुध्न उषसामिषण्य-
न्वृषा मही रोदसी आ विवेश ।
मही मित्रस्य वरुणस्य माया
चंद्रेव भानुं वि दधे पुरुत्रा ॥ ७

म० ४

No. 9

मू० ४६

अग्रं पिबा मधूनां सुतं वायो दिविष्टिषु ।
त्वं हि पूर्वपा असि ॥ १

शतेनां नो अभिष्टिभिर्नियुत्वां इंद्रसारथिः ।
वायो सुतस्य तृपतं ॥ २

आ वां सहस्रं हरय इंद्रवायू अभि प्रयः ।
वहंतु सोमपीतये ॥ ३

रथं हिरण्यवंधुरमिंद्रवायू स्वध्वरं ।
आ हि स्थायो दिविस्पृशं ॥ ४

रथेन पृथुपाजसा दाश्रांसमुप गच्छतं ।
इंद्रवायू इहा गतं ॥ ५

इंद्रवायू अयं सुतस्तं देवेभिः सजोषसा ।
पिबतं दाशुषो गृहे ॥ ६

इह प्रयाणमस्तु वामिंद्रवायू त्रिमोचनं ।
इह वां सोमपीतये ॥ ७

म० ४

No. 10

मू० ५४

अभूद्देवः सविता वयो नु न
इदानीमहं उपवाच्यो नृभिः ।

म० ४ सू० ५४

वि यो र॒क्षा भ॒जति॑ मा॒न॒वेभ्यः
श्रेष्ठं॑ नो अ॒त्र द्रवि॑णं॒ यथा॑ दधत् ॥ १

दे॒वेभ्यो॑ हि प्रथ॒मं य॒ज्ञिये॑भ्यो-
मृ॒त॒त्वं सु॒वसि॑ भा॒गमु॑त्त॒मं ।
आदि॑हामा॒नं स॒वित॒र्व्यू॒र्णेषे-
नू॒ची॒ना जी॒विता॑ मा॒नु॒षेभ्यः॑ ॥ २

अचि॑त्ती॒ यच्च॑कृ॒मा दै॒व्ये जने॑
दी॒नैर्दक्षैः॑ प्रभू॒ती पू॒रुष॑त्वता ।
दे॒वेषु॑ च स॒वित॒र्मानु॑षेषु च
त्वं नो अ॒त्र छ॒वता॑दना॒गसः॑ ॥ ३

न प्र॒मिये॑ स॒वितु॑र्दै॒व्यस्य॑ त-
द्यथा॑ वि॒श्वं भु॒वनं॑ धा॒रयि॑ष्यति ।
यत्पृ॑थि॒व्या वरि॑म॒न्ना स्व॑गुरि-
व॒ष्मन्दि॒वः सु॒वति॑ स॒त्यम॑स्य॒ तत् ॥ ४

इ॒न्द्र॒ज्येष्ठा॑न्बृ॒ह॒ज्यः प॒र्वते॑भ्यः
क्षयी॑ ए॒भ्यः छ॒वसि॑ प॒स्त्या॑वतः ।
यथा॑यथा प॒तय॑न्तो वि॒येमि॑र
ए॒वैव॑ त॒स्थुः स॒वितः॑ स॒वाय॑ ते ॥ ५

ये ते त्रि॒रह॑न्त॒सवितः॑ स॒वासे॑
दि॒वेदि॒वे सौ॒भ॒गमा॑सुव॑न्ति ।

म० ५ सू० २६

इन्द्रो व्यावापृथिवी सिंधुराङ्गि-
रादित्यैर्नो अदितिः शर्म यंसत् ॥ ६

म० ५

No. 11

सू० २६

अग्ने पावक रोचिषा मद्रया देव जिह्या ।
आ देवान्वक्षि यक्षि च ॥ १

तं त्वा घृतस्त्वमीमहे चित्रभानो स्वर्दृशं ।
देवा आ वीतये वह ॥ २

वीतिहोत्रं त्वा कवे द्युमतं समिधीमहि ।
अग्ने बृहंतमध्वरे ॥ ३

अग्ने विश्वेभिरा गहि देवेभिर्हव्यदातये ।
होतारं त्वा वृणीमहे ॥ ४

यजमानाय छन्वत आग्ने सुवीर्यं वह ।
देवैरा संत्सि बर्हिषि ॥ ५

समिधानः सहस्राजिदग्ने धर्माणि पुष्यसि ।
देवानां दूत उक्थ्यः ॥ ६

न्यग्निं जातवेदसं होत्रवाहुं यविष्ठयं ।
दधाता देवमृत्विजं ॥ ७

म० ५ सू० ८३

प्र यज्ञ ए॒त्वानु॑ष॒गद्या॑ दे॒वव्य॑चस्तमः ।

स्तृ॒णीत॑ ब॒र्हिरा॑सदे ॥ ८

एदं म॒रुतो॑ अ॒श्विना॑ मि॒त्रः सी॑दंतु वरु॒णः ।

दे॒वासः॑ स॒र्वया॑ वि॒ज्ञा ॥ ९

म० ५

No. 12

सू० ८३

अ॒च्छा॑ वद॒ तव॑सं गी॒र्भिरा॑भिः

स्तु॒हि प॒र्जन्यं॑ नम॒सा वि॑वास ।

कनि॑क्रदद्व॒षभो॑ जी॒रदा॑नू

रेतो॑ दधा॒त्योष॑धीषु गर्भे ॥ १

वि वृ॒क्षान् ह॑त्यु॒त ह॑न्ति रु॒क्षसो॑

विश्वं॑ वि॒भाय॑ भुव॒नं म॒हाव॑धात् ।

उ॒ताना॑गा ई॒षते॑ वृ॒ष्ण्या॑वतो

यत्प॒र्जन्यः॑ स्त॒नय॑न्हन्ति दु॒ष्कृतः॑ ॥ २

र॒थीव॑ क॒श्याश्वा॑ अभि॒क्षिप॑-

त्रावि॑र्दू॒तान् रु॑णुते व॒र्ष्यी॑ अ॒ह ।

दू॒रात्सि॑हस्य॒ स्त॒नया॑ उदी॒रते॑

यत्प॒र्जन्यः॑ रु॒णुते॑ व॒र्ष्यी॑ नभः ॥ ३

प्र वा॒ता वा॑न्ति॒ प॒तय॑न्ति वि॒द्युत॑

उदोष॑धी॒र्जिह॑ते पि॒न्वते॑ स्वः ।

म० ५ सू० ८३

इरा विश्वस्मै भुवनाय जायते
यत्पर्जन्यः पृथिवीं रेतसावति ॥ ४

यस्य व्रते पृथिवी ननमीति
यस्य व्रते शफवज्जर्भुरीति ।
यस्य व्रत ओषधीर्विश्वरूपाः
स नः पर्जन्य महि शर्म यच्छ ॥ ५

दिवो नो वृष्टिं मरुतो ररीध्वं
प्र पिन्वत वृष्णो अश्वस्य धाराः ।
अवडितेन स्तनयिन्नुने-
ह्यपो निषिचन्नष्टरः पिता नः ॥ ६

अभि क्रौद स्तनय गर्भमा धा
उदन्वता परि दीया रथेन ।
दृति सु कर्ष विषित न्यंचं
समा भवतूदृतो निपादाः ॥ ७

महांतं कोशमुदचा नि षिच
स्यंदतां कुल्या वीषिताः पुरस्तात् ।
घृतेन द्यावापृथिवी व्युंधि
सुप्रपाणं भवत्वध्याभ्यः ॥ ८

यत्पर्जन्य कर्निक्रद-
स्तनयन्हंसि दुष्कृतः ।

म० ६ सू० ५३

प्रतीदं विभ्रं मोदते
यत्किं च पृथिव्यामधि ॥ ९

अवर्षीर्वर्षमुदुषू गृभाया-
कर्धन्वान्यत्येतवा उ ।
अजीजन ओषधीर्भोजनाय
कमुत प्रजाभ्योविदो मनीषां ॥ १०

म० ६

No. 13

सू० ५३

वयमु त्वा पथस्पते रथं न वाजसातये ।
धिये पूषन्नयुज्महि ॥ १

अभि नो नर्यं वसं वीरं प्रयतदक्षिणं ।
वामं गृहपतिं नय ॥ २

अदित्संतं चिदाघृणे पूषन्दानाय चोदय ।
पुणेश्चिद्धिं भ्रदा मनः ॥ ३

वि पथो वाजसातये चिनुहि वि मृधो जहि ।
साधंतामुग्र नो धिर्यः ॥ ४

परि तृधि पणीनामारया हृदया कवे ।
अथैमस्मभ्यं रंधय ॥ ५

वि पूषन्नारया तुद पुणेरिच्छ हृदि प्रियं ।
अथैमस्मभ्यं रंधय ॥ ६

म० ६ सू० ५४

आ रिख किक्किरा कृणु पणीनां हृदया कवे ।
अथेमस्मभ्यं रंधय ॥ ७

यां पूषन्ब्रह्मचोदनी-
मारां बिभर्ष्यावृणे ।
तया समस्य हृदय-
मा रिख किक्किरा कृणु ॥ ८

या ते अष्टा गोओपशावृणे पशुसाधनी ।
तस्यास्ते सुस्रमीमहे ॥ ९

उत नो गोषणि धियमश्वसां वाज्रसामुत ।
नृवत्कृणुहि वीतये ॥ १०

म० ६

No. 14

सू० ५४

स पूषन्विदुषा नय यो अंजसानुशासति ।
य एवेदमिति ब्रवत् ॥ १

समु पूष्णा गमेमहि यो गृह्णा अभिशासति ।
इम एवेति च ब्रवत् ॥ २

पूष्णश्चक्रं न रिष्यति न कोशोर्व पद्यते ।
नो अस्य व्यथते पविः ॥ ३

म० ६ सू० ५५

यो अ॒स्मै ह॒विषा॒वि॒ध॒न्न तं पू॒षापि॑ मृ॒ष्यते ।
प्र॒थ॒मो वि॑द॒ते व॒स्र ॥ ४

पू॒षा गा अ॒न्वे॒तु नः पू॒षा र॑क्ष॒त्वर्व॑तः ।
पू॒षा वा॒जं स॑नोतु नः ॥ ५

पू॒षन्न॒नु प्र गा इ॒हि य॑ज॒मान॑स्य छ॒न्वतः॑ ।
अ॒स्माकं॑ स्तु॒वता॑मु॒त ॥ ६

माकि॑र्ने॒श॒न्मा॒कीं रि॒षन्मा॑कीं सं शा॒रि के॑व॒टे ।
अथा॑रि॒ष्टाभि॑रा ग॒हि ॥ ७

भृ॒ण्व॑तं पू॒षणं॑ व॒यमि॑र्य॒मन॑ष्टवे॒दसं॑ ।
ई॒शानं॑ रा॒य ई॒महे ॥ ८

पू॒षन्त॑व॒ व्र॒ते व॒यं न रि॑ष्ये॒म कदा॑ च॒न ।
स्तो॒तार॑स्त इ॒ह स्म॑सि ॥ ९

परि॑ पू॒षा प॒रस्ता॒द्भस्तं॑ दधातु दक्षि॑णं ।
पुन॑र्नो नृ॒ष्टमा॑जतु ॥ १० ॥

म० ६

No. 15

सू० ५५

ए॒हि वां वि॑मु॒चो न॑पा॒दाघृ॑णे सं स॑चाव॒हे ।
र॒थी॒र्ऋ॒तस्य॑ नो भव ॥ १

म० ६ सू० ५६

रथीतमं कपदिनमीशानं राधसो मूहः ।
रायः सखायमीमहे ॥ २

रायो धारास्याघृणे वसो राशिरजाश्व ।
धीवतोधीवतः सखा ॥ ३

पूषणं न्वजाश्वमुप स्तोषाम वाजिनं ।
स्वसूर्यो जार उच्यते ॥ ४

मातुर्दिधिषुमब्रवं स्वसुर्जारः शृणोतु नः ।
भार्तेद्वस्य सखा मम ॥ ५

आजासः पूषणं रथे निशुभास्ते जनुश्रियं ।
देवं बहंतु बिभ्रतः ॥ ६

म० ६

No. 16

सू० ५६

य एनमादिदेशति करंभादिति पूषणं ।
न तेन देव आदिशे ॥ १

उत घा स रथीतमः सख्या सत्पतिर्युजा ।
इंद्रो वृत्राणि जिघ्रते ॥ २

उतादः परुषे गवि सूरश्चक्रं हिरण्ययं ।
न्यैरयद्वथीतमः ॥ ३

म० ६ सू० ५७

यद्य त्वा पुरुष्टुत ब्रवाम दत्त मंतुमः ।
तत्सु नो मन्म साधय ॥ ४

इमं च नो ग्वेषणं सातये सीषधो गृण ।
आरात्पूषन्नसि श्रुतः ॥ ५

आ ते स्वस्तिमीमह
अरेअषामुपावद्ध ।
अद्या च सर्वतातये
अथर्व सर्वतातये ॥ ६

म० ६

No. 17

सू० ५७

इन्द्रा नु पूषणा वयं सख्याय स्वस्तये ।
हुवेम वाजसातये ॥ १

सोममन्य उपासदत्यातवे चम्बोः सुतं ।
कुरंभमन्य इच्छति ॥ २

अजा अन्यस्य वह्नयो हरी अन्यस्य संभृता ।
ताभ्यां वृत्राणि जिघ्रते ॥ ३

यदिन्द्रो अनयन्नितो महीरुपो वृषतमः ।
तत्र पूषाभवत्सचा ॥ ४

म० ७ सू० २८

तां पू॒ष्णः सु॒म॒तिं व॒यं वृ॒क्षस्य॒ प्र व॒यामि॑व ।
इ॒न्द्रस्य॒ चा र॑भामहे ॥ ५

उत्पू॒षणं॑ यु॒वामहे॒भी॒र्गूरिव॒ सार॑थिः ।
म॒ह्या इ॒न्द्रं स्व॒स्तये॑ ॥ ६ ॥

म० ७

No. 18

सू० २८

ब॒ह्मो ण॑ इ॒न्द्रोप॑ याहि वि॒द्वा-
नु॒र्वीच॑स्ते॒ हर॑यो संतु यु॒क्ताः ।
वि॒श्वे चि॒द्धि त्वा॑ वि॒हव॑न्त॒ मती॑
अ॒स्माक॑मिच्छ॒णुहि॑ वि॒श्वमि॒न्व ॥ १

हव॑न् त इ॒न्द्र म॒हिमा॑ व्यान-
द्ब॒ह्म य॑त्पासि॑ शव॒सि॒त्र॒धी॒णां ।
आ य॒द्वज्रं॑ दधि॒षे ह॑स्तं उग्र
घो॒रः स॑न्क्रत्वा॒ जनि॑ष्ठा अ॒षाळ॑हः ॥ २

तव॑ प्र॒णी॒तीन्द्र॒ जोहु॑वाना-
न्सं य॒न्नृ॒न्न रो॑द॒सी नि॒नेय॑ ।
म॒हे क्ष॒त्राय॑ शव॒से हि॒ ज॒ज्ञे-
तू॒तुजि॑ चि॒चूतुं॑जिरशि॒श्रत् ॥ ३

ए॒भिर्न॑ इ॒न्द्राह॑भिर्द॒शस्य॑
दु॒र्मि॒त्रासो॒ हि क्षि॑तयः प॒वन्ते॑ ।

म० ७ सू० ४९

प्रति यच्चष्टे अनृतमनेना
अव द्विता वरुणो मायी नः सात् ॥ ४

वोचेमेदिर्द्रं मघवानमेनं
महो रायो राधसो यद्दन्नः ।
यो अर्चतो ब्रह्मरुतिमविष्टो
यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

म० ७

No. 19

सू० ४९

समुद्रज्यैष्ठाः सलिलस्य मध्या-
त्पुनाना यंत्यनिविशमानाः ।
इंद्रो या वज्री वृषभो रराद
ता आपो देवीरिह मामवंतु ॥ १

या आपो दिव्या उत वा स्रवन्ति
खनित्रिमा उत वा याः स्वयंजाः ।
समुद्रार्था याः शुचयः पावका-
स्ता आपो देवीरिह मामवंतु ॥ २

यासां राजा वरुणो याति मध्ये
सत्यानृते अवपश्यन्नानां ।
मधुश्रुतः शुचयो याः पावका-
स्ता आपो देवीरिह मामवंतु ॥ ३

म० ७ सू० ५४

यासु राजा वरुणो यासु सोमो
 विश्वे देवा यामूर्जं मदति ।
 वैश्वानरो यास्वग्निः प्रविष्ट-
 स्ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ ४

म० ७

No. 20

सू० ५४

वास्तोष्पते प्रवि ज्ञानीह्यस्मा-
 न्त्स्वावशो वनर्माशो भवा नः ।
 यत्त्वेमहे प्रवि तन्नो रुषस्व
 अं नो भव हिपंद् अं चतुष्पदे ॥ १

वास्तोष्पते यत्तगमा न पश्चि
 गवम्फानो गोभिर्गव्येभिर्गिदो ।
 अजरासन्ते सस्ये म्याम
 पितेव दृष्टान्यन्ति नो रुषस्व ॥ २

वास्तोष्पते श्वायत्रा ससदा से
 सत्रामहि गव्यत्रा गासुमव्या ।
 वहि श्वेन उत योगे अर्धे गो
 सुयं मात म्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३

म० ६ सू० ५३

प्रतीदं विश्वं मोदते
यत्किं च पृथिव्यामधि ॥ ९

अवर्षीर्वर्षमुदु धू गृभाया-
कर्धन्वान्यत्येतवा उ ।
अजीजन ओषधीर्भोजनाय
कमुत प्रजाभ्योविदो मनीषां ॥ १०

म० ६

No. 13

सू० ५३

वयमुं त्वा पथस्पते रथं न वाजसातये ।
धिये पूषन्नयुज्महि ॥ १

अभि नो नर्यं वष्टं वीरं प्रयतदक्षिणं ।
वामं गृहपतिं नय ॥ २

अदित्संतं चिदावृणे पूषन्दानाय चोदय ।
पुणेश्चिद्वि व्रदा मनः ॥ ३

वि पृथो वाजसातये चिनुहि वि मृधो जहि ।
सार्धंतामुग्र नो धियः ॥ ४

परि तृधि पणीनामारया हृदया कवे ।
अथेमस्मभ्यं रंधय ॥ ५

वि पूषन्नारया तुद पुणेरिच्छ हृदि प्रियं ।
अथेमस्मभ्यं रंधय ॥ ६

म० ६ सू० ५४

आ रिख किक्किरा कृणु पणीनां हृदया कवे ।
अथेमस्मभ्यं रंधय ॥ ७

यां पूषन्ब्रह्मचोदनी-
मारां विभर्ष्याषृणे ।
तया समस्य हृदय-
मा रिख किक्किरा कृणु ॥ ८

या ते अष्टा गोओपशाषृणे पशुसाधनी ।
तस्यास्ते सुघ्नमीमहे ॥ ९

उत नो गोषणि धियमश्वसां वाजसामुत ।
नृवत्कृणुहि वीतये ॥ १०

म० ६

No. 14

सू० ५४

सं पूषन्विदुषां नय यो अंजसानुशासति ।
य एवेदमिति ब्रवत् ॥ १

समु पूष्णा गमेमहि यो गृहां अभिशासति ।
इम एवेति च ब्रवत् ॥ २

पूष्णश्चक्रं न रिष्यति न कोशोर्व पद्यते ।
नो अस्य व्यथते पविः ॥ ३

म० ६ सू० ५५

यो अ॒स्मै ह॒विषा॒वि॒ध॒न्न तं पू॒षा॒पि मृ॒ष्यते ।
प्र॒थ॒मो वि॒दते॒ व॒ष्ट ॥ ४

पू॒षा गा अ॒न्वे॒तु नः पू॒षा र॑क्ष॒त्वर्व॑तः ।
पू॒षा वा॒जं स॒नोतु॒ नः ॥ ५

पू॒ष॒न्ननु॒ प्र गा इ॒हि य॒ज॑मा॒नस्य॒ घृ॒न्वतः॑ ।
अ॒स्माकं॑ स्तु॒वता॑मु॒त ॥ ६

मा॒कि॒र्ने॒श॒न्मा॒कीं रि॒ष॒न्मा॒कीं सं शा॑रि॒ के॒वटे॑ ।
अथा॒रि॒ष्टाभि॑रा ग॒हि ॥ ७

शृ॒ण्व॑तं पू॒षणं॑ व॒यमि॒र्यम॑न॒ष्टवे॑दसं ।
ई॒शा॒नं रा॒य ई॒महे ॥ ८

पू॒ष॒न्तव॑ व्र॒ते व॒यं न रि॑ष्ये॒म कदा॑ च॒न ।
स्तो॒तार॑स्त इ॒ह स्म॑सि ॥ ९

परि॑ पू॒षा प॒रस्ता॒द्वस्तं॑ दधातु दक्षि॑णं ।
पुन॑र्नो न॒ष्टमा॑जतु ॥ १० ॥

म० ६

No. 15

सू० ५५

ए॒हि वां वि॑मु॒चो न॒पा॒दा॒वृ॒णे सं स॑चा॒वहै॑ ।
र॒थी॒र्ऋ॒तस्य॑ नो भव ॥ १

म० ६ सू० ५६

रथीतमं कपदिनमीशानं राधसो महः ।
रायः सखायमीमहे ॥ २

रायो धारास्याघृणे वसो राशिरजाश्व ।
धीवतोधीवतः सखा ॥ ३

पूषणं न्वजाश्वमुप स्तोषाम वाजिनं ।
स्वसूर्यो जार उच्यते ॥ ४

मातुर्दिधिषुमन्नवं स्वसुर्जारः शृणोतु नः ।
भार्तेद्वस्य सखा मम ॥ ५

आजासः पूषणं रथे निश्रुभास्ते जनश्रियं ।
देवं वहंतु बिभ्रतः ॥ ६

म० ६

No. 16

सू० ५६

य एनमादिदेशति करुभादिति पूषणं ।
न तेन देव आदिशे ॥ १

उत वा स रथीतमः सख्या सत्यतिर्युजा ।
इन्द्रो वृत्राणि जिघ्रते ॥ २

उतादः परुषे गावि सूरश्चक्रं हिरण्ययं ।
नैरयद्वथीतमः ॥ ३

म० ६ सू० ५७

यद्य त्वा पुरुष्टुत ब्रवाम दक्ष मंतुमः ।
तत्सु नो मन्म साधय ॥ ४

इमं च नो गुर्वेषणं सातये सीषधो गुणं ।
आरात्पूषन्नसि श्रुतः ॥ ५

आ ते स्वस्तिमीमह
अरेअघामुपावद्ध ।
अद्या च सर्वतातये
अथ सर्वतातये ॥ ६

म० ६

No. 17

सू० ५७

इन्द्रा नु पूषणा वयं सख्याय स्वस्तये ।
हुवेम वाजसातये ॥ १

सोममन्य उपासदत्पातवे चम्बोः सुतं ।
कुरुंभमन्य इच्छति ॥ २

अजा अन्यस्य वह्नयो हरी अन्यस्य सभृता ।
ताभ्यां वृत्राणि जिघ्रते ॥ ३

यदिन्द्रो अनयद्वितो महीरुपो वृषतमः ।
तत्र पूषाभवत्सचा ॥ ४

म० ७ सू० २८

तां पू॒ष्णः सु॒म॒तिं व॒यं वृ॒क्षस्य॒ प्र व॒यामि॑व ।
इ॒न्द्रस्य॒ चा र॑भामहे ॥ ५

उत्पू॒षणं॑ यु॒वामहे॒भी॒गूरि॑व सार॒थिः ।
मु॒ह्या इ॒न्द्रं स्व॒स्तये॑ ॥ ६ ॥

म० ७

No. 18

सू० २८

ब॒ह्मा ण इ॒न्द्रोप॑ याहि वि॒द्वा-
नु॒र्वाच॑स्ते ह॒रयो॑ संतु यु॒क्ताः ।
वि॒श्वे चि॒द्धि त्वा॑ वि॒हव॑न्त॒ मती॑
अ॒स्माक॑मिच्छ॒णुहि॑ वि॒श्वमि॑न्व ॥ १

हव॑न्त॒ त इ॒न्द्र म॒हिमा॑ व्या॒नु-
द्ब॒ह्य य॒त्पासि॑ शव॒सि॒त्र॒धीणां॑ ।
आ यद्व॒ज्रं दधि॑षे ह॒स्तं उ॒ग्र
घो॒रः स॒न्क्रत्वा॑ जनि॒ष्ठा अ॒षाळ॑हः ॥ २

तव॑ प्र॒णी॒तीन्द्र॑ जो॒हु॒वाना॑-
न्सं य॒त्र॒न्न रो॑द॒सी नि॒नेय॑ ।
मु॒हे क्ष॒त्राय॑ शव॒से हि ज॒ज्ञे-
तू॒तुजि॑ चि॒तू॒तुजि॑रशि॒श्रत् ॥ ३

ए॒भिर्न इ॒न्द्राह॑भिर्द॒शस्य॑
दुर्मि॒त्रासो॑ हि क्षि॒तयः॑ प॒वन्ते॑ ।

म० ७ सू० ४९

प्रति यच्चष्टे अनृतमनेना
अव द्विता वरुणो मायी नः सात् ॥ ४

वोचिमेदिंद्रं मघवानमेनं
महो रायो राधसो यद्दन्नः ।
यो अर्चतो ब्रह्मरुतिमविष्टो
यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

म० ७

No. 19

सू० ४९

समुद्रज्येष्ठाः सलिलस्य मध्या-
त्पुनाना यंत्यनिविशमानाः ।
इंद्रो या वज्री वृषभो रराद
ता आपो देवीरिह मामवंतु ॥ १

या आपो दिव्या उत वा स्रवन्ति
खनित्रिमा उत वा याः स्वयंजाः ।
समुद्रार्था याः शुचयः पावका-
स्ता आपो देवीरिह मामवंतु ॥ २

यासां राजा वरुणो याति मध्ये
सत्यानृते अवपश्यन्नानां ।
मधुश्चुतः शुचयो याः पावका-
स्ता आपो देवीरिह मामवंतु ॥ ३

म० ७ सू० ५४

यासु राजा वरुणो यासु सोमो
 विश्वे देवा यासूर्जं मदन्ति ।
 वैश्वानरो यास्वग्निः प्रविष्ट-
 स्ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ ४

म० ७

No. 20

सू० ५४

वास्तोष्पते प्रति जानीह्यस्मा-
 न्स्वाविशो अनमीवो भवा नः ।
 यत्त्वेमहे प्रति तन्नो जुषस्व
 शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ १

वास्तोष्पते प्रतरणो न एधि
 गयस्फानो गोभिरश्वेभिरिदो ।
 अजरांसस्ते सख्ये स्याम
 पितेव पुत्रान्प्रति नो जुषस्व ॥ २

वास्तोष्पते शग्मयांसदा ते
 सक्षीमहि रण्वर्या गातुमर्त्या ।
 णहि क्षेम उत योगे वरं नो
 यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३

आ शु॒भ्रा या॒तमा॒श्विना॒ स्व॒श्वा
 गि॒रो द॒क्षा जु॒जुषा॒णा यु॒वाकोः ।
 ह॒व्यानि॑ च॒ प्रति॑भृता वी॒तं नः ॥ १

प्र वा॒मं धाँ॑सि म॒द्यान्य॑स्थु-
 ररं॑ ग॒तं ह॒विषो॑ वी॒तये॑ मे ।
 ति॒रो अ॒र्यो ह॒व॑नानि श्रु॒तं नः ॥ २

प्र वां॑ रथो॒ मनो॑जवा इ॒र्यति॑
 ति॒रो रजाँ॑स्यश्विना श॒तोतिः॑ ।
 अ॒स्मभ्यं॑ सू॒र्याव॑सू इ॒यानः॑ ॥ ३

अ॒यं ह॒ यद्वाँ॑ दे॒वया॒ उ॒ अ॒ग्नि-
 रू॒ध्वो वि॒वक्ति॑ सोम॒सुद्यु॑वभ्यां ।
 आ व॒ल्गू वि॒प्रो व॒वृती॑त ह॒व्यैः ॥ ४

चि॒त्रं ह॒ यद्वाँ॑ भो॒ज॒नं न्व॑स्ति
 न्यत्र॑ये॒ महि॑ष्व॒तं यु॒योतं॑ ।
 यो वा॒मो॒मानं॑ दध॒ते प्रि॒यः सन् ॥ ५

उ॒त त्य॒द्वाँ जु॒रते॑ अ॒श्विना॑
 भू॒क्ष्यवा॑नाय प्र॒तीत्यं॑ ह॒विर्दे॑ ।
 अधि॑ य॒द्वर्षं॑ इ॒त ऊ॒ति ध॒त्यः ॥ ६

म० ७ सू० ७५

उ॒त त्वं भु॒ज्युम॑श्चि॒ना सखा॑यो
 मध्ये॑ जहु॒र्दुरे॑वा॒सः समु॑द्रे ।
 निरी॑ पर्ष॒दरा॑वा॒ यो यु॒वाकुः॑ ॥ ७

वृ॒काय॑ चि॒ज्जस॑मानाय शक्त-
 मु॒त श्रु॑तं श॒यवे॑ हू॒यमा॑ना ।
 याव॑भ्यामपि॒न्वत॑म॒पो न
 स्त॒र्यं चि॒च्छत्त॑यश्चि॒ना श॒चीभिः॑ ॥ ८

ए॒ष स्य॑ का॒रुज॑रते सू॒क्तै-
 र॒ग्रे बु॑धान उ॒षसा॑ सु॒मन्मा॑ ।
 इ॒षा तं वर्ध॑द्भ्या प॒योभि-
 र्यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॑ सदा॑ नः ॥ ९

म० ७

No. 22

सू० ७५

व्यु॑ १ पा आ॒वो दि॒विजा॑ ऋ॒तेना॑-
 वि॒ष्कृ॑ण्वाना म॒हिमा॑न॒मागा॑त् ।
 अप॑ हु॒हस्त॑म आ॒वर॑जुष्ट-
 मंगि॑रस्त॒मा पृ॒थ्या अ॑जीगः ॥ १

म॒हे नो॑ अ॒द्य छ॒विता॑य बो॒ध्यु-
 षो म॒हे सौ॒भगा॑य प्र यँधि ।

म० ७ सू० ७५

चित्रं रथि यशसं धेह्यस्मे
देवि मर्तेषु मानुषि श्रवस्यु ॥ २

एते त्वे भानवो दर्शताया-
श्चित्रा उषसो अमृतासु आगुः ।
जनयंतो दैव्यानि व्रतान्या-
पृणंतो अंतरिक्षा व्यस्थुः ॥ ३

एषा स्या युजाना पराका-
त्पंच क्षितीः परि सद्यो जिगाति ।
अभिपश्यंती वयुना जनानां
दिवो दुहिता भुवनस्य पत्नी ॥ ४

वाजिनीवती सूर्यस्य योषा
चित्रामघा राय ईशे वसूनां ।
ऋषिष्टुता जरयंती मघोन्यु-
षा उच्छति वह्निभिर्गृणाना ॥ ५

प्रति ह्युतानामरुषासो अश्वा-
श्चित्रा अदृश्रन्नुषसं वहंतः ।
याति शुभ्रा विश्वपिशा रथेन
दधाति रत्नं विधत्ते जनाय ॥ ६

सत्या सत्येभिर्महती महद्भि-
देवी देवेभिर्यजता यजत्रैः ।

म० ७ सू० ८३

रुजद्वृळ्हानि दददुल्लियाणां
प्रति गाव उषसं वावशंत ॥ ७ ॥

नू नो गोमद्वीरवद्वेहि रक्ष-
मुषो अश्ववत्पुरुभोजो अस्मे ।
मा नो बर्हिः पुरुषता निदे क-
र्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८

म० ७

No. 23

सू० ८३

युवां नरा पश्यमानास आप्यं
प्राचा गव्यतः पृथुपर्शवो ययुः ।
दासा च वृत्रा हुतमार्याणि च
सुदासमिद्रावरुणावसावतं ॥ १

यत्रा नरः समयंते कृतध्वजो
यस्मिन्नाजा भवति किं च न प्रियं ।
यत्रा भयंते भुवना स्वर्दृगा-
स्तत्रा न इंद्रावरुणाधि वोचतं ॥ २

सं भूम्या अंता ध्वसिरा अदृक्षते-
द्रावरुणा दिवि घोष आरुहत् ।
अस्थुर्जनानामुप मामरातयो-
वर्गवसा हवनश्रुता गतं ॥ ३

इन्द्रावरुणा वधनाभिरप्रति
 भेदं वन्वन्ता प्र सुदासमावतं ।
 ब्रह्माण्येषां शृणुतं हवीमनि
 सत्या तृत्सूनामभवत्परोहितिः ॥ ४

इन्द्रावरुणावभ्या तपति
 माषान्यर्यो वनुषामरातयः ।
 युवं हि वस्व उभयस्य राजथो-
 ध स्मा नोवतं पार्ये दिवि ॥ ५

युवां हवन्त उभयास आजिर्वि-
 द्रं च वस्वो वरुणं च सातये ।
 यत्र राजभिर्दशभिर्निबाधितं
 प्र सुदासमावतं तृत्सुभिः सह ॥ ६

दश राजानः समिता अयज्यवः
 सुदासमिन्द्रावरुणा न युयुधुः ।
 सत्या नृणामद्भ्यसदामुपस्तुति-
 देवा एषामभवन्देवहूतिषु ॥ ७

दाशराज्ञे परित्यक्त्य विश्रतः
 सुदास इन्द्रावरुणावशिक्षतं ।
 श्रित्यचो यत्र नमसा कपर्दिनौ
 धिया धीवन्तो असंपन्त तृत्सवः ॥ ८

म० ७ मू० ८६

वृत्राण्यन्यः समिथेषु जिघ्रते
 व्रतान्यन्यो अभि रक्षते सदा ।
 हवामहे वां वृषणा सुवृक्तिभि-
 रस्मे इंद्रावरुणा शर्म यच्छतं ॥ ९

अस्मे इंद्रो वरुणो मित्रो अर्यमा
 बृम्नं यच्छंतु महि शर्म सप्रथः ।
 अवभ्रं ज्योतिरदितेऋतावृधो
 देवस्य श्लोकं सवितुर्मनामहे ॥ १०

म० ७

No. 24

मू० ८६

धीरा त्वस्य महिना जुनूषि
 वि यस्तस्तंभ रोदसी चिदुर्वी ।
 प्र नाकमृष्वं नुनुदे बृहंतं
 द्विता नक्षत्रं पप्रथच्च भूमं ॥ १

उत स्वया तन्वा ३ सं वदे त-
 क्कदा न्वं १ तर्वरुणे भुवानि ।
 किं मे हव्यमहणानो जुषेत
 कदा मृळीक सुमना अभि ह्यं ॥ २

पृच्छे तदेनो वरुण दिदृक्षु-
 पो एमि चिकितुषो विपृच्छं ।

म० ७ सू ८६

स॒मा॒न॒मि॒न्मे क॒वय॑श्चिदाहु-

र॒यं ह॒ तुभ्यं॑ वरु॒णो ह॒णीते॑ ॥ ३

कि॒मागं॑ आस वरु॒ण ज्येष्ठं॑

यत्स्तो॒तारं॑ जिघाँस॒सि सखा॑यं ।

प्र तन्मे॑ वोचो दू॒लभ॑ स्वधा॒वो-

व त्वा॒नेना॑ नमसा तुर इ॒यां ॥ ४

अव॑ द्रु॒ग्धानि॑ पि॒त्र्या सृ॒जा नो-

व॒ या व॒यं च॑कृ॒मा त॒नूभिः॑ ।

अव॑ राज॒न्पशु॑तृ॒पं न ता॒युं

सृ॒जा व॒त्सं न॑ दा॒मो व॒सिष्ठं॑ ॥ ५

न स॒ स्वो दक्षो॑ वरु॒ण धृ॒तिः सा

सुरा॑ म॒न्युर्वि॒भीद॑को अचि॒त्तिः ।

अस्ति॑ ज्या॒या॒न्कनी॑यस उ॒परि॑

स्व॒ग्रश्च॒नेद॑नृतस्य प्रयो॒ता ॥ ६

अरं॑ दा॒सो न॑ मी॒ळहु॑षे करा॒ण्य-

हं दे॒वाय॑ भूर्ण॒येना॑गाः ।

अ॒चे॒तय॑द॒चितो॑ दे॒वो अ॒र्यो

गृ॒त्सं रा॒ये क॒वित॑रो जु॒नाति॑ ॥ ७

अ॒यं सु॑ तुभ्यं वरु॒ण स्वधा॑वो

हृ॒दि स्तोम॑ उप॒श्रित॑श्चिदस्तु ।

म० ७ सू० ८८

शं नः क्षेम॑ शमु॒ योगै॑ नो अस्तु
यूयं॑ पात॒ स्व॒स्तिभिः॑ सदा॑ नः ॥ ८

म० ७

No. 25

सू० ८८

प्र शु॒ध्यु॒वं वरु॑णाय॒ प्रेष्टां॑
म॒तिं वसि॑ष्ठ मी॒ळद्भु॑षे भरस्व ।
य ई॒म॒र्वाचं॑ कर॒ते यज॑त्र
स॒हस्रा॑म॒र्घं वृ॑षणं बृ॒ह॒तं ॥ १

अधा॒ न्वस्य॑ स॒दृशं॑ जग॒न्वा-
न॒ग्नेर॒नीकं॑ वरु॑णस्य म॒सि ।
स्व॒र्य॑द॒श्म॒न्नाधि॑पा उ॒ अ॒धो-
भि मा॒ वपु॑र्दृ॒शये॑ निनीयात् ॥ २

आ य॒द्रुहा॑व वरु॑णश्च॒ नाव॑ं
प्र यत्स॑मु॒द्रमी॒रया॑व म॒ध्यै ।
अधि॑ य॒दपां॑ क्षु॒भिश्च॑रा॒व
प्र प्रे॒ख ई॒खाया॑वहै शु॒भे क॑ ॥ ३

वसि॑ष्ठ ह वरु॑णो ना॒व्याधा॑-
दृ॒षिं च॑का॒र स्व॑पा॒ महो॑भिः ।
स्तो॒तारं॑ वि॒प्रः सु॑दि॒न॒त्वे अ॒ह्नां
याञ्च॑ द्या॒वस्त॑त॒न॒न्यादृ॑षासः ॥ ४

म० ७ सू० ८९

क १ त्यानि नौ सख्या बभूवुः
 सचावहे यदवृकं पुरा चित् ।
 बृहंतं मानं वरुण स्वधावः
 सहस्रद्वारं जगमा गृहं ते ॥ ५

य आपिर्नित्यो वरुण प्रियः स-
 न्त्वामागांसि कृणवत्सखा ते ।
 मा त एनस्वतो यक्षिन्भुजेम
 यंधि ष्मा विप्रः स्तुवते वरूथं ॥ ६

ध्रुवासु त्वासु क्षितिषु क्षियंतो
 व्य १ स्मत्पाशं वरुणो मुमोचत् ।
 अर्वो वन्वाना अर्दितेरुपस्था-
 ब्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७

म० ७

No. 26

सू० ८९

मो षु वरुण मृन्मयं गृहं राजन्नहं गमं ।
 मृळा सुक्षत्र मृळय ॥ १

यदेमि प्रस्फुरन्निव दृतिर्न ध्मातो अन्निवः ।
 मृळा सुक्षत्र मृळय ॥ २

क्रत्वंः समह दीनतां प्रतीपं जगमा श्रुचे ।
 मृळा सुक्षत्र मृळय ॥ ३

म० ७ सू० ८९

अ॒पां म॒ध्ये त॒स्थि॒वांसं॑ तृ॒ष्णावि॑दज्जरितारं ।
मृ॒ळा मु॑क्षव॒ मृ॒ळय॑ ॥ ४

यत्किं चे॒दं व॑रुण॒ दै॒व्ये जने॑-
भि॒द्रोहं॑ म॒नु॒ष्या ३ श्व॑रा॒मसि॑ ।
अ॒चि॒त्ती॒ यत्त॒व ध॑र्मा॒ युयो॑पिम
मा न॒स्तस्मा॑दे॒नसो॑ दे॒व री॑रिषः ॥ ५

म० ७

No. 27

सू० १०२

प॒र्जन्या॑य॒ प्र गा॑यत॒ दि॒वस्पु॑त्राय॒ मी॒ळहु॑षे ।
स॒नो य॑व॒समि॑च्छतु ॥ १

यो ग॒र्भ॒मोष॑धीनां॒ गवां॑ कृ॒णोत्य॑र्वितां ।
प॒र्जन्यः॑ पु॒रुषी॑णां ॥ २

तस्मा॒ इ॒दास्ये॑ ह॒विर्जु॑होता॒ मधु॑मत्तमं ।
इ॒ळां नः॑ सं॒यतै॑ करत् ॥ ३ ॥

म० ८

No. 28

सू० ३०

न॒हि वो॑ अ॒स्त्य॒र्भको॑ दे॒वा॒सो न॑ कु॒मा॒रकः॑ ।
वि॒श्वे स॒तोम॑हांत॒ इत् ॥ १

इति॑ स्तुता॒सो अ॑स॒था रि॑शाद॒सो
ये स्थ॑ त्रय॒श्च त्रि॑श॒च्च ।
म॒नोर्दे॒वा य॑ज्ञियासः ॥ २

म० १० सू० १४

ते न॑स्लाध्वं ते॒वत्
 त उ॑ नो॒ अधि॑ वोचत ।
 मा नः॑ प॒थः पि॒त्र्यान्मा॑न॒वा-
 दधि॑ दूरं नै॒ष्ट परा॑वतः ॥ ३

ये दे॒वास इ॒ह स्थ॑न
 विश्वे॑ वैश्वान॒रा उ॒त ।
 अ॒स्मभ्यं॑ शर्म॑ स॒प्रथो॑
 गवे॒भ्याय॑ यच्छत ॥ ४

म० १०

No. 29

सू० १४

प॒रेयि॑वांसं प्र॒वतो॑ म॒हीर॑नुं
 बहु॑भ्यः प॒न्थाम॑नुपस्प॒शानं॑ ।
 वैव॑स्व॒तं सं॒गमे॑नं ज॒नानां॑
 य॒मं रा॒जानं॑ ह॒विषा॑ दुवस्य ॥ १

य॒मो नो॑ गा॒तुं प्र॑थ॒मो वि॑वेद
 नैषा॑ गव्यू॒तिरप॑भर्त॒वा उ॑ ।
 यत्रा॑ नः॒ पूर्वे॑ पि॒तरः॑ प॒रेयु॑-
 रे॒ना ज॑ज्ञा॒नाः प॒थ्या॑ अनु॒ स्वाः ॥ २

मा॒तली॑ क॒व्यैर्य॑मो अ॒ंगिरो॑भिः
 बृ॒हस्प॑तिर्ऋ॒क्भिर्वा॑वृ॒धानः॑ ।

म० १० सू० १४

यांश्च देवा वावृधुर्ये च देवा-
न्त्स्वाहान्ये स्वधयान्ये मदति ॥ ३

इमं यम प्रस्तरमा हि सीदां-
गिरोभिः पितृभिः संविदानः ।
आ त्वा मन्त्राः कविश्रुता ब्रह्म्वे-
ना राजन्ह्रविषा मादयस्व ॥ ४

अंगिरोभिरा गहि यज्ञिर्येभि-
र्यम वैरूपैरिह मादयस्व ।
विवस्वतं हुवे यः पिता ते-
स्मिन्यज्ञे बर्हिष्या निषद्य ॥ ५

अंगिरसो नः पितरो नवग्वा
अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः ।
तेषां वयं सुमत्तौ यज्ञियाना-
मपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ ६

प्रेहि प्रेहि पृथिभिः पूर्येभि-
र्यत्रा नः पूर्वे पितरः परेयुः ।
उभा राजाना स्वधया मदता
यमं पश्यासि वरुणं च देवं ॥ ७

सं गच्छस्व पितृभिः सं यमेने-
ष्टापूर्तेन परमे व्योमन ।

म० १० सू० १४

हित्वायावद्यं पुनरस्तमेहि
सं गच्छस्व तन्वा सुवर्चाः ॥ ८

अपेतं वीतं वि च सर्पतातो-
स्मा एतं पितरो लोकमक्रन् ।
अहोभिर्द्भिरक्तुभिर्व्यक्तं
यमो ददात्यवसानमस्मै ॥ ९

अतिं द्रव सारमेयौ श्वानौ
चतुरक्षौ शबलौ साधुनां पथा ।
अथा पितृन्सुविदत्रा उपेहि
यमेन ये सधमादं मदंति ॥ १०

यौ ते श्वानौ यम रक्षितारौ
चतुरक्षौ पथिरक्षौ नृचक्षसौ ।
ताभ्यामेनं परि देहि राज-
न्स्वस्ति चास्मा अनमीवं च धेहि ॥ ११

उरूणसावसुतृपा उदुंबलौ
यमस्य दूतौ चरतो जनां अनु ।
तावस्मभ्यं दृशये सूर्याय
पुनर्दातामसुमद्येह भद्रं ॥ १२

यमाय सोमं सुनुत
यमाय जुहुता हविः ।

म० १० सू० ९०

य॒मं ह॑ य॒ज्ञो ग॑च्छत्य॒-
मि॒दू॒तो अ॑र॒कृतः ॥ १३

य॒माय॑ घृ॒तव॑द्भवि-
जु॒होत॒ प्र च॑ तिष्ठत ।
स नो॑ दे॒वेष्वा य॑म-
ही॒र्धमा॑युः प्र जी॒वसे ॥ १४

य॒माय॑ मधु॒मत्त॑मं
राज्ञे॑ ह॒व्यं जु॑होतन ।
इ॒दं नम॑ ऋषि॒भ्यः पू॒र्वजे॑भ्यः
पू॒र्वेभ्यः॑ पथि॒कृ॒शः ॥ १५

त्रि॒क॒द्रुके॑भिः पतति
ष॒लुर्वी॑रे॒कमि॒द्रुह॑त् ।
त्रि॒ष्टु॒ग्गा॒यत्री॑ छंदा॑सि
स॒र्वा ता॑ यम॒ आहि॑ता ॥ १६

म० १०

No 30

सू० ९०

स॒हस्र॑शी॒र्षा पुरु॑षः
स॒हस्रा॑क्षः स॒हस्र॑पात् ।
स भू॒मिं वि॑श्वतो॑ वृ॒त्वा-
त्य॑तिष्ठद्द॒शांगु॑लं ॥ १

म० १० सू० १०

पुरुष एवेदं सर्वं
 यद्धृतं यच्च भव्यं ।
 उतामृतत्वस्येशानो
 यदत्रैनानतिरोहति ॥ २

एतावानस्य महिमा-
 तो ज्यायांश्च पूरुषः ।
 पादोस्य विश्वा भूतानि
 त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥ ३

त्रिपादूर्ध्व उदैत्पुरुषः
 पादोस्येहाभवत्पुनः ।
 ततो विष्वङ्मयक्राम-
 त्साशानानशने अभि ॥ ४

तस्माद्विराळजायत
 विराजो अधि पूरुषः ।
 स जातो अत्यरिच्यत
 पश्चाद्भूमिमथो पुरः ॥ ५

यत्पुरुषेण हविषा
 देवा यज्ञमतन्वत ।
 वसंतो अस्यासीदाज्यं
 ग्रीष्म इध्मः शरद्विः ॥ ६

म० १० सू० ९०

तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्ष-
 न्पुरुषं जातमग्रतः ।
 तेन देवा अयजंत
 साध्या ऋषयश्च ये ॥ ७

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः
 संभृतं पृषदाज्यं ।
 पशून्तांश्चक्रे वायव्या-
 नारण्यान्ग्राम्याश्च ये ॥ ८

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत
 ऋचः सामानि जज्ञिरे ।
 छंदांसि जज्ञिरे तस्मा-
 द्यजुस्तस्मादजायत ॥ ९

तस्मादश्वा अजायंत
 ये के चोभयादतः ।
 गावो ह जज्ञिरे तस्मा-
 त्तस्माज्जाता अजावयः ॥ १०

यत्पुरुषं व्यदधुः
 कतिधा व्यकल्पयन् ।
 मुखं किमस्य कौ बहू
 का ऊरू पादा उच्येते ॥ ११

म० १० सू० १०

ब्राह्मणो॑स्य मुखमासी-
 द्वाहू॑ राजन्यः कृतः ।
 ऊरू॑ तदस्य यद्वैश्यः
 प॒द्भ्यां शू॒द्रो अजायत ॥ १२

च॒न्द्रमा॑ मनसो जात-
 श्व॒क्षोः सूर्यो॑ अजायत ।
 मुखा॑दि॒न्द्रश्चाग्निश्च
 प्रा॒णाद्वा॒युरजायत ॥ १३

नाभ्या॑ आसीद॒न्तरिक्षं
 शी॒र्ष्णो द्यौः सम॑वर्तत ।
 प॒द्भ्यां भूमि॑र्दि॒शः श्रोत्रा॑-
 त॒था लोका॑ अकल्पयन् ॥ १४

स॒प्तास्या॑स॒न्परि॒धय-
 स्त्रिः स॒प्त स॒मिधः॑ कृताः ।
 दे॒वा यद्य॑ज्ञं त॒न्वा॒ना
 अब॑ध्नन्पुरुषं प॒शुं ॥ १५

य॒ज्ञेन॑ य॒ज्ञमे॑यजन्त दे॒वा-
 स्तानि॑ ध॒र्माणि॑ प्रथ॒मान्या॑सन् ।
 ते ह॒ नाकं॑ महि॒मानः॑ सचन्त
 यत्र॑ पूर्वे॑ सा॒ध्याः संति॑ दे॒वाः ॥ १६

म० १०

No. 31

सू० ११९

इति वा इति मे मनो गामश्वं सनुयामिति ।
कुवित्सोमस्यापामिति ॥ १

प्र वाता इव दोधत उन्मा पीता अयंसत ।
कुवित्सोमस्यापामिति ॥ २

उन्मा पीता अयंसत रथमश्वा इवाशवः ।
कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ३

उप मा मतिरस्थित वाश्ना पुत्रमिव प्रियं ।
कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ४

अहं तष्टेव बंधुरं पर्यचामि हृदा मतिं ।
कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ५

नहि मे अक्षिपच्चनाच्छांत्सुः पंच कृष्टयः ।
कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ६

नहि मे रोदसी उभे अन्यं पक्षं च न प्रति ।
कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ७

अभि द्यां महिना भुवमभीमां पृथिवीं महीं ।
कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ८

हंताहं पृथिवीमिमां नि दधानीह वेह वा ।
कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ९

म० १० सू० १२१

ओषमित्पृथिवीमहं जुषनानीह वेह वा ।

कुवित्सोमस्यापामिति ॥ १०

दिवि मे अन्यः पक्षोऽधो अन्यमचीरुषं ।

कुवित्सोमस्यापामिति ॥ ११

अहमस्मि महामहोभिन्भ्यमुदीषितः ।

कुवित्सोमस्यापामिति ॥ १२

गृहो याम्यरंरुतो देवेभ्यो हव्यवाहनः ।

कुवित्सोमस्यापामिति ॥ १३

म० १०

No. 32

सू० १२१

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे

भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।

स दाधार पृथिवीं द्यामुत्तेमां

कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १

य आत्मदा बलदा यस्य विश्वं

उपासन्ते प्रशिषं यस्य देवाः ।

यस्य छायामृतं यस्य मृत्युः

कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ २

यः प्राणतो निमिषतो महिल्वै-

क इद्राजा जगतो बभूव ।

म० १० सू० १२१

य ईशो अस्य द्विपदश्चतुष्पदः
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ३

यस्येमे हिमवन्तो महित्वा
यस्य समुद्रं रसया सहाहुः ।
यस्येमाः प्रदिशो यस्य बाहू
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ४

येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृळ्हा
येन स्वः स्तभितं येन नार्कः ।
यो अंतरिक्षे रजसो विमानः
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ५

यं क्रंदसी अवसा तस्तभाने
अभ्यैक्षेतां मनसा रेजमाने ।
यत्राधि सूर उदितो विभाति
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ६

आपो ह यद्वहतीर्विश्वमाय-
नार्धं दधाना जनयंतीरग्निं ।
ततो देवानां समवर्ततासुरेकः
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ७

यश्चिदापो महिना पर्यपश्य-
द्वक्षं दधाना जनयंतीर्यज्ञं ।

म० १० सू० १२५

यो दे॒वेष्वधि॑ दे॒व एक॑ आसी-
त्कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ विधेम ॥ ८

मा नो॑ हिंसीज्जनि॒ता यः पृ॑थिव्या
यो वा॒ दिवं॑ स॒त्यध॑र्मा जु॒नान॑ ।
यश्चा॒पश्च॑न्द्रा बृ॒हती॑र्ज॒जान्
कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ विधेम ॥ ९

प्रजा॑पते॒ न त्वदे॑तान्य॒न्यो
विश्वा॑ जा॒तानि॑ परि॒ ता ब॑भूव ।
यत्का॑मास्ते जुहुमस्तन्नो॑ अस्तु
व॒यं स्या॑म॒ पत॑यो रयी॒णां ॥ १०

म० १०

No. 33

सू० १२५

अ॒हं रु॒द्रेभि॑र्वसु॒भिश्च॑राम्य॒-
हमा॑दित्यैरु॒त वि॒श्वेदे॑वैः ।
अ॒हं मि॒त्रावरु॑णो॒भा बि॑भर्म्य॒-
हमि॑न्द्रा॒ग्नी अ॒हम॑श्विनो॒भा ॥ १

अ॒हं सोम॑माहु॒नसं॑ बिभर्म्य॒-
हं त्वष्टा॑रमु॒त पू॒षणं॑ भगं ।
अ॒हं द॑धामि॒ द्रवि॑णं ह॒विष्म॑ते
सुप्रा॑व्ये॒यज॑मानाय सु॒न्वते ॥ २

म० १० सू० १२५

अ॒हं रा॒ष्ट्रीं सं॒गम॑नी॒ वसू॑नां
चि॒क्वि॒तुषीं॑ प्रथ॒मा य॒ज्ञिया॑नां ।
तां मा॑ दे॒वा व्य॑दधुः पु॒रु॒त्रा
भूरि॑स्थात्रां भूर्य॑वि॒शर्य॑तीं ॥ ३

मया॑ सो अ॒न्नम॑त्ति यो वि॒पश्य॑ति
यः प्रा॑णिति॒ य ईं॑ ऋ॒णोत्यु॑क्तं ।
अ॒म॒न्तवो॑ मां त॒ उप॑ क्षिय॑ति
श्रु॒धि श्रु॑त श्रद्धि॒वं ते॑ वदामि ॥ ४

अ॒हमे॒व स्व॒यमि॑दं व॒दामि॑
जुष्टं॑ दे॒वेभि॑रु॒त मा॒नुषे॑भिः ।
यं का॒मये॑ तंत॒मुग्र॑ कृ॒णोमि॑
तं ब्र॒ह्माणं॑ तमृ॒षिं तं सु॑मे॒धां ॥ ५

अ॒हं रु॒द्राय॑ धनु॒रा त॑नोमि
ब्र॒ह्मद्वि॑षे शर॒वे ह॑न्त॒वा उ॑ ।
अ॒हं जना॑य स॒मद॑ कृ॒णोम्य॑-
हं द्या॒वापृ॑थि॒वी आ वि॑वेश ॥ ६

अ॒हं ऋ॒वे पि॒तर॑मस्य मूर्ध॒-
न्मम॑ योनि॒र॒प्स्व॑ तः संमु॒द्रे ।
ततो॑ वि तिष्ठे भुव॒नानु॑ वि॒श्वो-
तामू॑ द्यां वर्ष्म॒णोप॑ स्पृशामि ॥ ७

म० ० सू० १६८

अ॒हमे॒व वा॒त इ॒व प्र वा॒म्या-
 रभ॑माणा॒ भुव॑नानि॒ विश्वा॑ ।
 प॒रो दि॒वा प॒र ए॒ना पृ॑थि॒व्यै-
 ताव॑ती म॒हिना॒ सं ब॑भूव ॥ ८ ॥

म० १०

No. 34.

सू० १६८

वा॒तस्य॒ नु म॑हि॒मानं॒ रथ॑स्य
 रु॒जन्ने॑ति स्त॒नय॑न्नस्य॒ घोषः॑ ।
 दि॒विस्पृ॑ग्या॒त्यरू॑णानि॒ कृ॒ण्व-
 न्तु॒तो ए॑ति पृथि॒व्या रे॑णुमस्य॒न् ॥ १

सं प्रे॑रते॒ अनु॒ वा॒तस्य॒ वि॒ष्टा
 ऐ॒नं ग॒च्छ॑ति॒ सम॑नं॒ न योषाः॑ ।
 ताभिः॑ स॒युक् स॒रथं॑ दे॒व ई॒यते॑-
 स्य॒ विश्व॑स्य॒ भुव॑नस्य॒ राजा॑ ॥ २

अ॒न्तरि॑क्षे पृथि॒भिरी॑यमानो
 न नि॒ विश॑ते क॒तम॑च्च॒नाहः॑ ।
 अ॒पां सखा॑ प्रथम॒जा ऋ॑तावा
 क॑ स्विज्जा॒तः कु॒त आ ब॑भूव ॥ ३

आ॒त्मा दे॒वानां॑ भुव॑नस्य॒ गर्भो॑
 यथा॒वशं॑ च॒रति॑ दे॒व ए॒षः ।
 घोषा॑ इ॒दस्य॑ शृ॒ण्विरे॒ न रू॒पं
 तस्मै॑ वा॒ताय॑ ह॒विषा॑ विधेम ॥ ४

II.
NOTES.

No. 1.

MANDALA I.

SUKTA 19.

SAYANA :

प्रति स्वमिति नवर्चं द्वितीयं सूक्तम् । ऋषिच्छन्वसी पूर्ववत् । देवता त्वनुक्रम्यते । प्रति स्वमग्निमारुतमिति । कारीरीष्टौ प्रति स्वमित्येषा धाव्या । तथा च सूचितम् । वर्ष-
कानेष्टिः कारीरी तस्यां प्रति त्वं चारुमध्वरमीळे अग्निं स्ववसं नमोभिरिति धाव्य
इति (Asvalayana Srauta Sutra ii, 13, 1 and 2) । तानेतां सूक्तगतां
प्रथमाष्टमहाह ॥

NOTE :

The hymn is the second in the fifth anuvaka of the first mandala. (For the two-fold division of the Rigveda see Weber's History of Indian Literature, p. 31.) The rishi and metre of the hymn are "the same as before," that is the same as those of hymns Nos. 13 to 18 of this mandala. The rishi is Medhatithi Kanva : and the metre is Gayatri. There remains the question as to the god or gods in whose honour the hymn is sung. As to that Sayana quotes the Anukramanika of Sakatayana, where the rishi, metre and god of every hymn of the Rigveda are given in order, the hymns being cited, as here, by their first words.

Sayana's last general note on the hymn has reference to the ritual. This hymn, with two others (अग्निमीळे Rigveda, i, 1 and ईळे अग्निं स्ववसं नमोभिः Rigveda, v, 60,1), is used at the Kariri sacrifice, a prayer for rain.

Verse I.

PADAPATHA :

प्रति त्वं चारुं अध्वरं गोप्पीयायं प्र हूयसे मरुत्क्षभिः
अग्ने आ गृहि ॥ १

SAYANA :

त्यच्छब्दः सर्वनाम तच्छब्दपर्यायः । हे अग्ने यो यज्ञः चारुः अङ्गवैकल्य-
रहितः त्वं तयाविधं चारुमध्वरं प्रतिलभ्य गोपीयाय सोमपानाय प्रहूयसे प्रकर्षेण
त्वं हूयसे । तस्मादस्मिन्नध्वरे त्वं मरुद्भिः सह देवविद्यैः सह आगहि भागच्छ ।
सेयसृग्यास्केनैवं व्याख्याता तं प्रति चारुमध्वरं सोमपानाय प्रहूयसे सोमो मरुद्भिः
सहागच्छति (Nirukta x, 36) । प्रति निपात आद्युदात्तः । त्वं त्वदाहीनामः
(Panini vii, 2,102) । प्राविपदिकस्वरः । चारुं दृसनिजनिचरीत्यादिना जुष्
(Unadisutra i, 3) । अत उपधाया वृद्धिः । अस्त्वादाद्युदात्तः । गोपीयाय निशी-
यगोपीयावगया इति (Unadisutra ii, 9) यक्प्रत्ययान्तो निपातितः । प्रति
निपातस्वरः ॥

म० १० सू० १२१

ओषमितृ॒थिवीम॒हं जु॒षना॑नीह वे॒ह वा॑ ।

कुवि॒त्सोम॒स्यापा॒मिति॑ ॥ १०

दिवि मे॑ अ॒न्यः प॒क्षो॑रु॒धो अ॒न्यम॑चीरुषं ।

कुवि॒त्सोम॒स्यापा॒मिति॑ ॥ ११

अ॒हम॑स्मि म॒हाम॑हो॒भिनु॑भ्यमुदी॒षितः॑ ।

कुवि॒त्सोम॒स्यापा॒मिति॑ ॥ १२

गृ॒हो या॒म्यरं॑रुतो दे॒वेभ्यो॑ हव्य॒वाह॑नः ।

कुवि॒त्सोम॒स्यापा॒मिति॑ ॥ १३

म० १०

No. 32

सू० १२१

हि॒र॒ण्यग॑र्भः स॒मव॑र्तता॒ग्रे

भू॒तस्य॑ जा॒तः प॒त्निरे॑क आसीत् ।

स दा॑धार पृ॒थि॒र्वीं द्या॑मु॒तेमां

कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ विधेम ॥ १

य आ॑त्म॒दा ब॑ल॒दा यस्य॑ वि॒श्वं

उ॒पास॑ते प्र॒शिषं॑ यस्य॑ दे॒वाः ।

यस्य॑ छा॒यामृ॑तं यस्य॑ मृ॒त्युः

कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ विधेम ॥ २

यः प्रा॑णतो नि॒मिष॑तो म॒हित्वै-

क इ॒न्द्रा॒जा जग॑तो ब॒भूव॑ ।

म० १० सू० १२१

य ईशो अस्य द्विपदश्चतुष्पदः
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ३

यस्येमे हिमवन्तो महित्वा
यस्य समुद्रं रसया सहाहुः ।
यस्येमाः प्रदिशो यस्य बाहू
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ४

येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृळ्हा
येन स्वः स्तभितं येन नाकः ।
यो अंतरिक्षे रजसो विमानः
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ५

यं क्रंदसी अवसा तस्तभाने
अभ्यैक्षेतां मनसा रेजमाने ।
यत्राधि सूर उदितो विभाति
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ६

आपो ह यद्वहतीर्विश्वमाय-
न्गर्भं दधाना जनयंतीरग्निं ।
ततो देवानां समवर्ततासुरेकः
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ७

यश्चिदापो महिना पर्यपश्य-
द्वक्षं दधाना जनयंतीर्यज्ञं ।

म० १० सू० १२५

यो देवेष्वधि देव एक आसी-
त्कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ८

मा नो हिंसीज्जनिता यः पृथिव्या
यो वा दिवं सत्यधर्मा जनान् ।
यश्चापश्चंद्रा बृहतीर्जजान्
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ९

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो
विश्वा जातानि परि ता बभूव ।
यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु
वयं स्याम पतयो रयीणां ॥ १०

म० १०

No. 33

सू० १२५

अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चराम्य-
हमादित्यैरुत विश्वेदेवैः ।
अहं मित्रावरुणोभा बिभर्म्य-
हर्मिब्राह्मी अहमश्विनोभा ॥ १

अहं सोममाहुनसं बिभर्म्य-
हं त्वष्टारमुत पूषणं भगं ।
अहं दधामि ब्रविणं हविष्मते
सुप्रोव्येयजमानाय सुन्वते ॥ २

म० १० म० १२५

अ॒हं रा॒ष्ट्रीं सं॒गम॑नी वसू॒नां
चि॒क्वि॒तुषीं प्रथ॑मा य॒ज्ञिया॑नां ।
तां मा॑ दे॒वा व्य॑दधुः पुरु॒त्रा
भूरि॑स्थात्रां भूर्य॑विशर्य॑तीं ॥ ३

मया॑ सो अ॒न्नम॑त्ति यो वि॒पश्य॑ति
यः प्रा॑णिति॒ य ईं॑ ऋ॒णोत्यु॑क्तं ।
अ॒म॒न्तवो॑ मां त॒ उप॑ क्षिय॑ति
श्रु॒धि श्रु॑त श्रद्धि॒वं ते॑ वदामि ॥ ४

अ॒हमे॒व स्व॒यमि॑दं व॒दामि॑
जुष्टं॑ दे॒वेभि॑रु॒त मा॒नुषे॑भिः ।
यं का॒मये॑ त॒न्तमु॑ग्रं कृ॒णोमि॑
तं ब्र॒ह्माणं॑ तमृ॒षिं तं सु॑मे॒धां ॥ ५

अ॒हं रु॒द्राय॑ धनु॒रा त॑नोमि
ब्र॒ह्मद्वि॑षे शर॒वै ह॑न्त॒वा उ॑ ।
अ॒हं जना॑य स॒मदं॑ कृ॒णोम्य॑-
हं द्या॒वापृ॑थि॒वी आ वि॑वेश ॥ ६

अ॒हं छ॑वे पि॒तर॑मस्य मूर्ध॒-
न्मम॑ योनि॒रप्स्व॑ तः संमु॒द्रे ।
ततो॑ वि तिष्ठे भुव॒नानु॑ वि॒श्वो-
तामू॑ द्यां वर्ष्म॒णोर्ष॑ स्पृशामि ॥ ७

म० ० सू० १६८

अ॒हमे॒व वा॒त इ॒व प्र वा॒म्या-
 रभ॑माणा॒ भुव॑नानि॒ विश्वा॑ ।
 प॒रो दि॒वा प॒र ए॒ना पृ॒थि॒व्यै-
 ताव॑ती म॒हिना॒ सं ब॑भूव ॥ ८ ॥

म० १०

No. 34.

सू० १६८

वा॒तस्य॑ नु म॒हिमा॒नं रथ॑स्य
 रु॒ज॒त्रेति॑ स्त॒नय॑न्नस्य॒ घोषः॑ ।
 दि॒वि॒स्पृ॒ग्यात्य॑रु॒णानि॑ कृ॒ण्व-
 न्तु॒तो ए॒ति पृ॒थि॒व्या रे॒णुम॑स्यन् ॥ १

सं प्रे॒रते॑ अ॒नु वा॒तस्य॑ वि॒ष्टा
 ऐ॒नं ग॒च्छंति॑ स॒मनं॑ न योषाः ।
 ताभिः॑ स॒युक्॑स॒रथं॑ दे॒व ई॒यते॑-
 स्य॒ विश्व॑स्य॒ भुव॑नस्य॒ राजा॑ ॥ २

अ॒न्तरि॑क्षे प॒थिभि॑रीय॒मानो
 न नि॑ वि॒शते॑ क॒तम॑च्च॒नाहः॑ ।
 अ॒पां सखा॑ प्रथ॒मजा॑ ऋ॒तावा॑
 कं स्वि॑ज्जा॒तः कु॒त आ ब॑भूव ॥ ३

आ॒त्मा दे॒वानां॑ भुव॑नस्य॒ गर्भो॑
 यथा॑व॒शं च॑रति दे॒व ए॒षः ।
 घोषा॑ इ॒दस्य॑ शृ॒ण्विरे॑ न रू॒पं
 तस्मै॑ वा॒ताय॑ ह॒विषा॑ विधेम ॥ ४

II.
NOTES.

Verse 6.

PADAPATHA :

ये नाकस्य अधि रोचने दिवि देवासः आसन्ते मरुत्प्रभिः
अग्ने आ गृहि ॥ ६

SAYANA :

ये मरुतो नाकस्याधि दुःखरहितस्य सूर्यस्योपरि सिवि युलोके रोचने दीप्यमाने ये देवासः स्वयमपि दीप्यमाना आसन्ते । तेर्मरुद्भिरित्यन्वयः । नाकस्य । कं मुखं तद्यस्मिन्नास्ति असावक इति बहुव्रीहिं कृत्वा पञ्चाक्षरं न अको नाक इति नञ्प्रत्यय-
रुषः । नलोपो नञः (Pan. vi, 3, 73) इति लोपो न भवति नञ्प्रत्ययपादित्यादिना प्रकृतिभावाद् (Pan. vi, 3, 75) तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना अव्ययपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वेन उदात्तत्वम् (Pan. vi, 2, 2,) प्रथमतस्तत्पुरुषं कृत्वा पञ्चाक्षरव्रीहौ छत्तरपदान्तोदात्तत्वं स्यात् । अधिशब्द उपर्यर्थे । उपसर्गप्रतिरूपको निपातः । रो-
चने । रुच दीप्तौ अनुदात्तेतश्च हलादिति (Pan. iii, 2, 149) युच् । चित इत्यन्तो-
दात्तत्वम् । दिवि । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । देवासः । आज्ञासेरसुगित्य-
सुक् । आसन्ते । आस उपवेशने अनुदात्तेत्वादात्मनेपदम् । इत्यस्य अश्वदेशः । अदिप्र-
भृतिभ्यः षप् इति षपो लुक् । अनुदात्तेत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । यदुक्तयोगाच्च निघातः ॥

NOTE :

1. नाकस्याधिरोचने. 'On the shining arch of heaven.' The sky (नाक) is conceived of as a 'firmament,' a solid vault on which (अधि with the loc.) the Maruts sent themselves. Sayana's attempt to make नाक mean the sun here hardly deserves notice. He may have been led to it by the fact that the phrase सूर्यस्य रोचने occurs elsewhere Rv. iii, 22, 3. A more common collocation is रोचने दिवः as for example in Rv. i, 105, 5, अमी ये देवाः स्थन विष्वा रोचने दिवः, where Sayana's note is हे देवाः विषु पृथिव्यादिषु स्थानेषु येमी यूयं स्थन वर्तमाना भवथ । यानि स्थानानि दिवो योतमानस्य सूर्यस्य रोचने दीप्तिविषये वर्तन्ते । सूर्यप्रकाशयेषु स्थानेष्वित्यर्थः ।

Max Müller has the following note:—

"Naka must be translated by firmament, as there is no other word in English besides heaven, and this is wanted to render dyu. Like the Jewish firmament, the Indian naka, too, is adorned with stars; cf. i, 68, 5, पिपेक्ष नाकं सृनिः Dyu, heaven, is supposed to be above the rajas, sky or welkip. Kuhn's Zeitschrift, vol. xii, p. 82.

Sayana : 'In the radiant heaven above the sun.' See note 1 to i, 6, 9; p. 34.*

* In the note referred to a number of passages are brought together to show that the two words रोचनं दिवः belong together, and that they signify the light of heaven, or the bright place of heaven.

Verse 7.

PADAPATHA :

ये ईखयन्ति पर्वतान् तिरः समुद्रं अर्णवं मरुत्भिः अग्ने
आ गृहि ॥ ७

SAYANA :

ये मरुतः पर्वतान्मेघानीकृत्यन्ति चालयन्ति । तथा अर्णवं उदकयुक्तं समुद्रं ति-
रः कुर्वन्तीति शेषः । निश्चलस्य जलस्य तरंगाद्युत्पत्तये चालनं तिरस्कारः । तैर्मरुद्भि-
रित्यन्वयः । ईकृत्यन्ति उख उखीत्यादावीस्त्रिर्गस्यर्थः । हेतुमति चेति पिप्प ।
इदितो नुम् धातोरिति नुम् । पिञ्जन्तधातोश्चित इत्यन्तोदात्तत्वम् । घपः पिप्पावनु-
दात्तत्वम् । तिष्ठश्चलसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । पर्वतान् । पूर्व पर्व मर्व-
पूरणे । ओणादिको भृमृदृशीत्यादिना तच्प्रत्ययस्वरः ॥

NOTES :

1. तिरः. A preposition governing समुद्रं. So also in the next verse.
2. It must be an open question what the poet means by the moun-
tains which are tossed by the Maruts across the surging sea. Looking
to the context I think that he has in view the influence of the storm-
gods on the waters when they stretch across the sea (verse 8), and that
by mountains here he means waves mountain high. Compare समुद्रेः पर्वतैः
in ii, 16, 3, where Sayana's gloss, समुद्रे, पर्वतैश्च is to be rejected. न क्षोणीभ्यः
परिभ्ये त इन्द्रियं न समुद्रेः पर्वतैरिन्द्र ते रथः. "Thy chariot, Indra, is not over-
stepped by earth and heaven; nor by the mountains of the sea." (But
compare Max Müller, Sacred Hymns of the Brahmans p. 47.) The
difficulty, it should be noted, is, as is frequently the case, not as to the
meaning of the word used, but as to the poet's metaphor. Max Müller,
who, with Sayana, assigns the meaning clouds to पर्वतान् here, has the
following note.

"That पर्वत (mountain) is used in the sense of cloud, without any
further explanation, is clear from many passages :

i, 57, 6, त्वं तमिद्र पर्वतं महायुद्धं वज्रेण वज्रिन्पर्वेशश्चकर्तिय.

'Thou, Indra, hast cut this great broad cloud to pieces with thy
lightning.'

We actually find two similes mixed up together, such as v. 32, 2,
उधः पर्वतस्य, the udder of the cloud. In the Edda, too, the rocks,
said to have been fashioned out of Ymir's bones, are supposed to be
intended for clouds. In old Norse klakkr means both cloud and rock ;
nay, the English word cloud itself has been identified with the Anglo-
Saxon *clud*, rock. See Justi, *Orient und Occident*, vol. ii, p. 62."

There is nothing distinctive about the passage of clouds across the sea, as contrasted with their passage across the dry land. It must be noted, however, that Roth takes समुद्र here and in some other passages to refer not to the sea, but to the "waters that are above the sky."† Compare Max Müller, Sacred Hymns of the Brahmins p. 45.

Verse 8.

PADAPATHA :

आ ये तन्वंति' रश्मिभिः तिरः समुद्रं ओजसा मरुत्-
भिः अग्ने आ गहि ॥ ८

SAYANA :

ये मरुतो रश्मिभिः सूर्यकिरणैः सह आतन्वन्ति आमुवन्ति । आकाशमिति शेषः । किञ्च । ओजसा स्वकीयबलेन समुद्रं तिरस्कृवन्ति । ते मरुद्भिरित्यन्वयः । तन्वन्ति । तनु विस्तारे लघो ह्योन्तः तनादिकृञ्च उः (Pan. iii, 1, 79) सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति तिङ् एवाद्युदात्तत्वम् । समुद्रम् । उन्दी क्लेशने स्फाथितश्चीति रक् समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

Verse 9.

PADAPATHA :

अभि त्वा पूर्वपीतये सृजामि सोम्यं मधु मरुत्भिः
अग्ने आ गहि ॥ ९

SAYANA :

हे अग्ने पूर्वपीतये पूर्वकाले प्रवृत्ताय पानाय त्वां प्रति सोम्यं मधु सोमसंबन्धिनं मधुरसम् अभिसृजामि सर्वतः संपादयामि । अतस्त्वं मरुद्भिः सहागच्छ । अभि । एवमासीनामन्त इत्यन्तोदात्तत्वम् । त्वामौ द्वितीयाया इति त्वादेषः सर्वानुदात्तः । पूर्वपीतये । पूर्वो चासौ पीतित्थ पुंवत्कर्माधारत्वेत्यादिना पुंवद्भावः (Pan. vi, 3, 42) सृजामि । सृज विसर्गे । मिपः पिच्चादनुदात्तत्वम् । विकरणस्वरः । सोम्यम् । सोममहेति यः । प्रत्ययस्वरान्तोदात्तः । मधु । फलिपाटिनमीत्यादिना उपप्रत्ययः । निहित्यनुबृत्तेराद्युदात्तत्वम् । अन्यद्गतम् । अत्र यास्कः । अभिसृजामि त्वा पूर्वपीतये पूवपानाय सोम्यं मधुसोममयं सोमे मरुद्भिः सहागच्छेति (Nirukta x, 37).

NOTE :

सोम्यं. The metre shows that we must pronounce so-mi-am. Compare note ¹ on verse 2.

† The passages cited are i, 19, 7 ; i, 159, 4 ; v, 55, 5 ; v, 73, 8 ; vi, 58, 8 ; viii, 10, 1 ; viii, 54, 2 ; viii, 86, 5 ; x, 114, 4.

No. 2.

MANDALA I.

SUKTA 25.

SAYANA :

यच्चिदित्येकविंशत्यृचं द्वितीयं सूक्तम् तथा चानुक्रान्तम्। यच्चित्सैकेति। ऋषि-
भ्रान्त्यस्मादिति परिभाषया शुनःशेष एव ऋषिः। आसौ गायत्रमिति परिभाषित-
त्वाद्गायत्री छन्दः। वारुणं स्थिति पूर्वोक्तत्वाच्चुष्ट्यादिपरिभाषया वरुणो देवता। वि-
नियोग उक्तः शौनःशेषाख्यानं। विशेषविनियोगस्तु। आभिप्लवपडह इदं सूक्तं
होत्रकक्षत्वे स्तोमनिमित्तमावापार्यम्। अभिप्लवपृष्ठमाहानामिति खण्डे तथैव सूचितम्।
यच्चिद्धि ते विश इति वारुणमेतस्य वृचमावपेत मैत्रावरुण इति (Asval, vii, 5) ॥

Verse 1.

PADAPATHA :

यत् चित् हि ते विशः यथा प्र देव वरुण व्रतं मिनीमसि
यविष्यवि ॥ १

SAYANA:

हे वरुण यथा लोके विशः प्रजाः कदाचित्प्रमार्ष्टुं कुर्वन्ति तथा वयमपि ते तव
संबन्धि यच्चिद्धि यदेव किञ्चिद्भूतं कर्म यविष्यवि प्रतिदिनं प्रमिनीमसि प्रमादेन
हिसितवन्तः। तदपि व्रतं प्रमादपरिहारेण साङ्गं कुर्विति शेषः। यथा। लिस्त्वेणाद्यु-
दात्तत्वे प्राप्ते ययेति पाशान्त इति सर्वानुदात्तत्वम् (Phits. iv, 15) मिनीमसि।
मीम् हिंसायाम्। इदन्तो मसिः। ऋयादिभ्यः मा। मीनातेर्निगमे (Pan. vii, 3,
81) इति ह्रस्वत्वम्। ई हल्यधोऽरितीकारः। सति शिट्स्वरबलीयस्त्वमन्यच्च विक-
रणेभ्य इति वचनात्तिष्ठ एव स्वरः शिष्यते। यद्वृत्तयोगाभिधाताभावः॥

NOTES :

1. Construe this verse with the one following. Sayana's construc-
tion is wrong.

2. य. For the position of this word see note * on No. I., verse
1.

3. मिनीमसि. An older form of the termination of the first person
plural. Both forms are used freely together in the Rigveda, but
मसि occurs five times as often as मः. See Whitney, para. 548.
The termination masi, recovered in the Rigveda, throws a flood of
light on the real character of the inflections in the Indo-Germanic
languages. Terminations like mas and the Latin mus wear little trace
of their original signification. But masi is obviously the pronoun of
the first person *plus* the pronoun of the third person, I (or rather
me, an old nominative) + he = we.

3. यवि॒यवि॒. The word is repeated, and forms a compound of which the prior member has its own independent accent, and the other is without accent. Whitney, para. 1260.

Verse 2.

PADAPATHA :

मा नः व॒धाय॑ ह॒नवे॑ जि॒हीळा॒नस्य॑ री॒रधः॑ मा हृ॒णान॒स्य॑
म॒न्यवे॑ ॥ २

SAYANA :

हे वरुण जिहीळानस्यानादरं कृतवतो हनवे हन्तुः पापहननशीलस्य तव संबन्धि-
ने त्वत्कर्तृकाय वधाय नः अस्मान्मा रीरधः संसिद्धान्विषयभूतान्मा कुरु । हृणान-
स्य हृणीयमानस्य क्लृप्तस्य तव मन्यवे क्रोधाय मा अस्मान्नीरधः । वधाय । हनश्च
वध इत्यबन्तो वधशब्दः । उञ्छ्रादिषु पाठावन्तोदात्तः । हनवे । हन हिंसागत्योः ।
कृहनिभ्यां कुरिति कृप्रत्ययः (Un. iii, 30) धातोर्नकारस्य तकारः । जिहीळा-
नस्य । हेतु अनादरे । अस्माक्लिष्टः कानच् । द्विर्भावहलादिशेषह्रस्वंचुत्वञ्चस्त्वानि ।
एकारस्य ईकारादेशश्छान्दसः । चित् इत्यन्तोदात्तत्वम् । रीरधः । रंध साध
संसिद्धौ । चडि णिलोप उपधाह्रस्वत्वम् । द्विर्वचनहलादिशेषः । ह्रस्वत्वसन्वद्धावे-
त्वाभ्यासदीर्घाः । न माङ्गयोग इत्यङभावः । हृणानस्य । हृणीह लज्जायाम् ।
अस्माच्छानचि प्रयोदरादित्वादिभिमतरूपसिद्धिः ॥

NOTES :

1. Sayana takes जिहीळानस्य with हनवे ("destructive of the scoffer"), and refers हृणानस्य to Varuna himself. Both constructions are harsh, if indeed the second be not impossible. The two words refer to the enemies, human and superhuman, against whom the favour of Varuna will continue to protect the righteous or the penitent man.

2. जिहीळानस्य. In the Rigveda a lingual l (ळ) takes the place of ढ when occurring between two vowels. Whitney, para. 54.

Verse 3.

PADAPATHA :

वि मृ॒ळीकाय॑ ते म॒नः र॒थीः अ॒श्वं न संज॑दितं गीः॒ग्भिः
वरु॑ण सी॒महि॑ ॥ ३

SAYANA :

हे वरुण मृळीकाय अस्मत्सुखाय ते तव मनो गीभिः स्तुतिभिः विसीमहि विघो-
षेण बन्नीमः प्रसादयाम इत्यर्थः । तत्र वृष्टान्तः । रथीः रथस्वामी संदितं सम्बद्ध-

पिडतं दूरगमनेन भ्रान्तमथं न अश्वनिव । यथा स्वामी भ्रान्तमथं पासप्रदानादिना प्रसारयति तद्वत् । रथीः । मत्पर्याय ईकारः । संहितम् । सो अवस्थण्डने । निष्ठेति क्तः । अतिस्थितिमास्थामिति किति (Pan. vii, 4, 40) इतीकारान्तादेशः । गति-रनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । गीर्भिः । सावेकाश्च इति निस् उदासत्वम् । सीमहि । विवृ तन्तुसंताने । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । बहुलं छन्दसीति विकरणत्व लुक् । बलि लोपः (Pan. vi, 1, 66) यद्वा विम् बन्धन इत्यस्मादिकरणत्व लुक् । शीर्ष-च्छान्दसः ॥

NOTES :

1. Sayana's interpretation of this verse must be rejected. विसीमहि cannot mean 'to bind fast': and अथं संदितं in such a connection, can mean nothing but 'a horse that is bound.' But the real meaning of the verse is quite uncertain. The context (compare verses 5, and 18) seems to favour the view that the worshipper here expresses the hope that his songs will go up into Varuna's presence, so that by their means he may "loose the mind of Varuna to mercy" as a man, about to undertake a journey, unties his horse. Then and then only will Varuna come to have mercy upon him.

2. अथं न. In the Rigveda the negative particle न has often to be translated by *as*. We have an idiom in the making here. To say that A is *not* B may, in certain connections have no other force, than to suggest that the two are so like each other that it requires to be said of them that the one is not the other (compare the St. Petersburg Dictionary, *sub voce*).

Verse 4.

PADAPATHA :

परा हि मे विमन्यवः पतन्ति वस्यःऽदृष्टये वयः न
वसतीः उप ॥ ४

SAYANA :

हे वरुण मे मम धुनःशेषस्य विमन्यवः क्रोधरहिता दुष्टयो वस्वदृष्टये वसीवसो-
विषयेन बहुमतो जीवनस्य प्राप्तये परा पतन्ति पराङ्मुखाः पुनरावृत्तिरहिताः
प्रसरन्ति । हिंस्रदोस्मिन्नर्थे सर्वजनप्रसिद्धिमाह । परापतने दुष्टान्तः । वसो न
पक्षिणो यथा वसतीनिवासस्थानान्नुप सामीन्येन प्राप्नुवन्ति तद्वत् । पतन्ति
प्राप्ताद्विस्वाभिचाताभावः । वस्वदृष्टये । बहुमण्ड्यादिन्यतोर्लुगिति मनुषो लुकि
दिलोप ईवसुनो बकारलोपश्छान्दसः । वसतीः । सनुनुम इति ङीप उदासत्वम् ।

NOTES :

1. The thought is apparently continued, the विमन्यवः of this verse corresponding to the गीर्गिः of the last. But विमन्यवः itself is a difficulty, occurring, as it does only here in the Rigveda. Roth translates, 'desires, longings.'

2. वस्यइष्टये. This word occurs in only two other hymns, i, 176, 1 and viii, 86, 2 and 3. On i, 176, 1 Sayana's note is वसीयसी धनस्य प्राप्तये. On viii, 86, 2 he repeats that explanation, but adds, as an alternative, वसिष्ठधनस्येष्टये प्राप्तये. In all four places the Pada text writes वस्यः, not वस्य.

Verse 5.

PADAPATHA :

कदा क्षत्रभ्रियं नरं आ वरुणं करामहे मृळीकाय उरु-
चक्षसं ॥ ५

SAYANA :

मृळीकाय अस्मत्पुत्राय कदा कस्मिन्काले आकरामहे अस्मिन्कर्मण्यागतं कर-
वाम । कीदृशम् । क्षत्रभ्रियं बलसेविनं नरं नेतारं उरुचक्षसं बहूनां द्रष्टारम् ।
क्षत्रभ्रियं क्षत्राणि अयतीति क्षत्रभ्रीः । किञ्चचीत्यादिना किप् शीर्षश्च । कुवृत्त-
रपदप्रकृतिस्वरत्वम् । नरम् । ऋशोरबित्यवन्त आयुरात्तः । करामहे करोतेर्ब-
ह्ययेन शप् । उरुचक्षसम् । चक्षेवेदुलं शिच । इत्यसुन् (Un. iv, 232) शिहृद्वा-
वाल्ख्यामादेशाभावः ॥

Verse 6.

PADAPATHA :

तत् इत् समानं आग्राते इति वेनंता न प्र युच्छतः धृत-
ज्रताय दाशुषे ॥ ६ ॥

SAYANA :

धृतज्रताय अनुष्ठितकर्मणे दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वेनन्तौ काम-
यमानौ । मित्रावरुणाविति शेषः । तावुभौ समानं साधारणं तद्विदमस्माभिर्दत्तं तदेव
हविराग्राते भक्ष्यते । न प्रयुच्छतः कदाचिदपि प्रमादं न कुरुतः । आग्राते ।
अग्रतोर्लटि द्विर्भावहलादिशेषौ । अत आदेः (Pan. vii, 4, 70) इत्यात्वम् । अनि-
त्यमागमशासनमिति वचनादग्रतोत्थं (Pan. vii, 4, 72) इति जुडभावः । वेनन्ता ।
वेनतिः कौन्तिकर्मा । सुपां सुलुगित्याकारः । प्रयुच्छतः । युच्छ प्रमादे । दाशुषे ।
दाशु शान इत्यस्मादाश्वान्साह्वानिति कसुप्रत्ययो निपातितः । वसोः संप्रसारणमिति
संप्रसारणम् । शासिवसिषसीनां चेति षत्वम् ॥

NOTES :

1. Construe न प्र युच्छतः with धृतवताय दाक्षुषे. 'They never fail the faithful giver' (Max Müller). This is the only passage in the Rigveda in which the word धृतवत is applied, not to the god, but to the worshipper, and the verse has on that ground, as well as on account of the abrupt introduction in it of another god, been regarded with suspicion as a probable interpolation. The word धृतवत, however, does not occur in the Rigveda so many as twenty times altogether, and there is therefore nothing to stumble at, if once and once only it is used in a particular connection, provided the connection suit the word. That it does so suit is obvious. It means 'upholder of the law' and in that sense can be fitly applied either to the god who sustains the law, himself also observing it, or to the man who obeys it. We may illustrate the double application from i, 3, 7, where we have विधे देवास आ गत दाक्षसो दाक्षुषः सुतं.

Nor does the abrupt introduction of Mitra, himself unnamed, constitute a difficulty. The butter is poured into the fire, and "the Two" (the great Twin Brethren) rush forward to accept and enjoy the offering. Who the Two were every worshipper knew.

2. In the Pada text अग्राते is followed by इति to call attention to the dual form.

3. वेदेता. The usual form of the termination in the Rigveda. See Whitney para. 328.

4. दाक्षुषे. A perfect participle without reduplication. See Whitney para. 790 b.

Verse 7.

PADAPATHA :

वेदं यः वीनां पदं अंतरिक्षेण पततां वेदं नावः समुद्रियः॥७

SAYANA :

अन्तरिक्षेण पततामाकाशमग्रेण गच्छतां वीनां पक्षिणां पदं यो वरुणो वेद ।
तया समुद्रियः समुद्रेवस्थितो वरुणो नावो जले गच्छन्त्याः पदं वेदं जानाति । सो-
ऽस्मान्बन्धनान्मोचयत्विति शेषः । वेदं । विदं ज्ञाने । विस्रो लट्ठो वेति (Pan. iii, 4,
83) तिपो णङ् । लिट्स्वरेणासुहासत्त्वम् । इयचोतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः ।
वीनां । नामन्वतरस्यामिति नाम उदात्तत्वम् । पतताम् । घपः पित्वाहनुहासत्त्वम् ।
समुद्रियः । लसार्वधानुक्तत्वेण धातुस्वरः । नावः । सावेकाच इति षष्ठ्या उदात्तत्वम् ।
समुद्रियः । भवार्ये । समुद्राभ्यङ् (Pan. iv, 4, 118) इति घमत्वम् ॥

NOTES :

1. वेद. Note that the Pada text writes वेद, which is the reading also of the Sanhita text in three out of the six places in which the word occurs in this and the two following verses. In the other three places the Sanhita text has the long vowel ; the Pada text always writing वेद. Compare Whitney para. 248 : "In the veda the final vowel of a word—generally a, much less often i and u—is in a large number of cases prolonged. Usually the prolongation takes place when it is favoured by the metre, but sometimes even where the metre opposes the change."

2. वीनां. The metre shows that we must pronounce vi-na-am.

3. वेद नावः समुद्रियः. Sayana takes नावः to be a genitive, supplying पदे and समुद्रियः he takes as a nom. sing. masc. agreeing with यः. It is clear that समुद्रियः in this clause corresponds to अंतरिक्षेण पततां in the previous clause ; and if we take it as an epithet of Varuna we must translate (with, for example, Max Müller A. S. L. p. 536) 'Who, on the waters' &c. But Roth, followed by Delbrück and Grassmann, takes नावः समुद्रियः to be accusative plural feminine. For समुद्रियः so taken. Roth cites also x, 65,13 (68,3 in PWB is a misprint) : आपः समुद्रियः (nom pl.). Sayana, समुद्रियः समुद्रमन्तरिक्षं तत्र भवा आपश्च । समुद्राभाद भवार्थे घपत्ययः (Pan. iv, 4,118).

Verse 8.

PADAPATHA :

वेद मासः धृतव्रतः द्वादश प्रजाव्रतः वेद यः उपजायते ॥ ८

SAYANA :

धृतव्रतः स्वीकृतकर्मविशेषो यथोक्तमहिमोपेतो वरुणः प्रजाव्रतस्तदा तस्यैव मानप्रजापुत्रान्द्वादश मासश्चैवादीन्फाल्गुनान्तान्वेद जानाति । यस्त्वयोर्वचो-धिकमास उपजायते संवत्सरसमीपे स्वयमेवोत्पद्यते तमपि वेद । वाक्यशेषः पूर्ववत् । मासः । पक्षित्यादिना (Pan. vi, 1, 63) मासश्चाब्दस्य मासित्यादेशः । ऊर्द्ध-नित्यादिना चास उदात्तत्वम् । द्वादश । द्वौ च दश चेति द्वन्द्वः । द्यष्टनः संख्यायामि-त्यात्वम् । (Pan. vi, 3, 47) संख्येति (Pan. vi, 2, 35) सूत्रेण पूर्वपरप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ प्रजा एषां सन्तीति तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुष्य (Pan. v, 2, 94) मादुपधाया इति मनुषो बत्वम् । उपजायते । जनेः कर्मकर्तरि लट् । कर्मवद्भावात्स्मिन्नेपरम् । (Pan.

iii, 1, 87) वक् । जनानीनामुपदेश एवात्वं वक्तव्यम् इति वचनादयः कर्तव्यकी-
त्याद्युदात्तत्वम् । (Pan. vi, 1, 195,) तिङि चोदात्तवतीत्युपसर्गस्य निघातः (Pan.
viii, 1, 71) न च तिङ्तिङ् इति निघातः बहुलान्वित्यनिति प्रतिषेधात् ॥

NOTES :

1. द्वादश. The metre shows that we must pronounce du-a-dā-śa (Latin du-o-de-cim).

2. प्रजावतः. 'With their offspring.' But what offspring is meant? Sayana says, all that is born therein. Delbrück takes the word to refer to all the months that are to follow the current month. Grassmann finds the explanation of प्रजावतः in the words that follow, वेदा य उपजायते. The child of the twelve months is the thirteen month that from time to time is born to them. May the children of the months not be the days?

3. वेदा य उपजायते. 'And knows the month that is born to them, born alongside of them.' This is the intercalary month added from time to time to bring the lunar year into accordance with the solar year.

Verse 9.

PADAPATHA :

वेदं वातस्य वर्तनिं उरोः ऋष्वस्य बृहतः वेदं ये अधि-
ऽआसते ॥ ९

SAYANA :

उरोर्विस्तीर्णस्य ऋष्वस्य वर्धनीयस्य बृहतो गुणैरधिकस्य वातस्य वायोर्वर्तनिं
मार्गं वेद । वरुणो जानाति । ये देवा अध्यासते उपरि तिष्ठन्ति तानपि वेद जानाति ।
वातस्य । असिहसीत्यादिना तन्मन्त्रव्यान्तो वातघञो निस्वाशाद्युदात्तः । वर्तनिम् ।
वर्ततेनेनेति वर्तनिः स्तोत्रमिति स्तोत्रवाचकस्य वर्तनिघञ्स्वान्तोदात्तत्वसिद्धि-
र्यमुच्छादिषु पाठात्तस्य प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तत्वे प्राप्तेन्तोदात्तत्वम् । (Pan. vi,
1, 160) बृहतः । बृहन्महतीरुपसंख्यानमिति ङस उदात्तत्वम् । अध्यासते । लसा-
बंधाद्युदात्तत्वस्य सति धातुस्वरः ॥

Verse 10.

PADAPATHA :

नि ससाद् धृतञ्जतः वरुणः पुस्त्याच्च आ सांभ्राज्याय
सुज्जतुः ॥ १०

SAYANA :

धृतव्रतः पूर्वोक्तो वरुणः पस्त्यासु दैवीषु प्रजासु आनिषसाद् आगत्य निषण्णवान् ।
किमर्थम् । प्रजानां साम्राज्यासिद्धयर्थं सुक्रतुः शोभनकर्मा । निषसाद् । सदेरप्रतेरिति
षत्वम् । साम्राज्याय । सम्राजो भावः साम्राज्यम् । गुणवचनब्रह्मणादिभ्य इति ष्यञ् ।
ज्जित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् । सुक्रतुः । क्रत्वादयश्चेत्युत्तरपराद्युदात्तत्वम् ॥

NOTES :

1. षसाद्. The स् is changed into ष after नि, although नि and ससाद् are treated as two distinct words. See Whitney para. 194.
2. पस्त्यासा. The metre shows that we must pronounce past-i-ā-su.
3. आ is a preposition governing पस्त्यासु.
3. साम्राज्याय. Pronounce sam-raj-i-a-ya.

Verse II.

PADAPATHA :

अतः विश्वानि अद्भुता चिकित्वान् अभि पश्यति कृतानि
या च कर्त्वी ॥ ११

SAYANA :

अतोऽस्माद्गुणाद्विश्वान्यद्भुता सर्वोण्याश्चर्याणि चिकित्वान्प्रज्ञावानभिपश्यति
सर्वतोऽवलोकयति । या कृतानि यान्याश्चर्याणि पूर्वं वरुणेन संपादितानि । चका-
रादन्यानि यान्याश्चर्याणि कर्त्वा इतः परं कर्तव्यानि । तानि सर्वोण्यभिपश्यतीति
पूर्वज्ञानवयः । अद्भुता । शेषछन्दसि बहुलमिति शैलोपः । प्रत्ययलक्षणेन नृपुंसकस्य
झलच् (Pan. vii, 1, 72) इति नुम् । नलोपः । चिकित्वान् । कित ज्ञाने । लिटः कसुः ।
अभ्यासहारादिशेषचुत्वानि । वस्त्वकाजादसामिति नियमादिङभावः । रुत्वानु-
नासिकाबुक्तौ संहितायाम् । पश्यति । पाप्मेत्यादिना कृषेः पश्यद्विशः । कर्त्वा ।
कर्त्वार्ये तवैकेन्यत्वनः (Pan. iii, 4, 14,) इति करोतेस्त्वन् । निस्त्वासाद्युदात्त-
त्वम् । पूर्ववच्छैलोपः ॥

NOTES :

1. अतः. 'From thence,' referring to पस्त्यासु in the previous verse.
2. अद्भुता. An ordinary form of the termination in the Rigveda. See Whitney para. 229.
3. विश्वान्यद्भुता (pronounce viśvāni adbhutā). 'All wondrous things, all his wondrous works.' Delbrück would read अद्भुतः, and make the word an epithet of Varuna, as it is of Soma in ix, 20, 5. Failing that, Delbrück suggests 'secret, concealed from others' as the meaning of अद्भुता

here. Grassmann, 'invisible,' either as opposed to दृश्य iv, 2, 12, or as still lying concealed in the womb of the future (our passage and i, 170, 1). Max Müller, 'all wondrous things' as above. There does not seem to be any real difficulty, much less any ground either for altering अद्भुता, or for attaching to the word a peculiar meaning. Varuna sits down on his heavenly throne. Wondrous is the sight spread out before him, including as it does all the past and all the future (कृतानि या च कर्त्वा).

4. चिकित्वान्. The Sanhita text shows a peculiar Vedic sandhi. The student knows that final आस् before any vowel or sonant consonant loses its स्, the hiatus with a following vowel being allowed to remain. In the Rigveda final आन् before a following vowel is written औ. In the great number of such cases आन् stands for an original आन्स्. The nasalized vowel + स् is treated, before a following vowel as the simple vowel + स् always is. The correctness of this explanation is vouched for by the accusative चिकित्वांस, where the स् of which this peculiar Vedic sandhi is the sole survival in the nominative case, has come down to the classical language.

5. कर्त्वा (pronounce kar-tu-a). For the termination see note above on अद्भुता. कर्त्वा is the accusative plural neuter of the verbal noun in तु which yields the infinitive of the classical language कर्तुम्.

Verse 12.

PADAPATHA:

सः नः विश्वाहा सुऋतुः आदित्यः सुऽपथा कर्त्त प्र नुः
आयूषि तारिषत् ॥ १२

SAYANA:

सुऋतुः शोभनप्रज्ञः स आदित्यो बरुणो विश्वाहा सर्वेष्वहस्तु नोस्मान् सुपथा शोभनमार्गेण सहितान्करत्करोतु । किञ्च नोस्माकमायूषि प्रतारिषत्यवर्धयतु । सुपथा । स्वती पूजायामिति समासे न पूजनादिति (Pan. v, 4, 69) समासान्त-प्रतिषेधः । अव्ययपूर्वप्रकृतिस्वरे प्राप्ते परादिच्छन्दासि बहुलमित्युत्तरपक्षस्य-सात्तत्त्वम् । अत्र तृतीयाया आलादेशः (Pan. vii, 1, 39) अव्ययपूर्वप्रकृति-स्वरत्वं लिट्स्वरेण बाध्यते । कृत्वादयश्चेत्तन्न भवति । बहुव्रीहित्वात् । बहुव्रीहौ हि सङ्घीयते । आयुषात्तं द्यच्छन्द्सीत्येतदपि न भवति । (Pan. vi, 2, 119) पथिनश्चब्दस्यान्तोऽसात्तत्वात् । कर्त्त । करोतेर्लेटि व्यत्ययेन णप् । णपो कृक

लेटोडाडावित्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । बद्धा छान्दसे लुङि कृमृकृहि-
भ्यः (Pan. iii, 1, 59) इति ज्ञेयम् । ऋहृद्योङि गुणः (Pan. vii, 4, 16) इति गुणः ।
बहुलं छान्दस्यमाङ्गयोगेपीत्यङभावः । प्र णः । उपसर्गाद्बहुलमिति (Pan. viii, 4,
28.) नसो णत्वम् । तारिषत् । तारयतेर्लेङित्यडागमः । बहुलं लेटीवि सिप् । आदेश-
प्रत्ययबोरिति षत्वम् ॥

NOTES :

1. ण. The nasal in नः is changed to ण् after प्र although the two are distinct words. See Whitney para. 191.

2. तारिषत्. A Vedic Subjunctive. " Besides the proper sub-
junctive, with mode-sign, in its triple form—with primary, with
strengthened primary, and with secondary endings, there is in the
older language another, without mode-sign and with secondary endings,
or in all respects coinciding with the forms of an augment tense (imper-
fect or aorist) save for the absence of the augment. Subjunctives of
this character are frequent in the Rigveda, decidedly less common in
later vedic and very little used in the Brahmanas, except after न् प्रो-
hibitive—after which they stand also in the later language." Whitney
para. 563.

Verse 13.

PADAPATHA :

विभ्रत् द्रापिं हिरण्ययं वरुणः वस्त निःऽनिजं परि स्पशः
नि सेदरे ॥ १३

SAYANA :

हिरण्ययं सुवर्णमयं द्रापिं कवचं विभ्रत्तारयन्वरुणो निर्निजं पुष्टं स्वशरीरं वस्त
आच्छादयति । स्पशो हिरण्यस्पर्शिनो रश्मयः परिनिषेदरे सर्वतो निषण्णाः । विभ्रत् ।
विभ्रतैः शतरि नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमभावः । (Pan. vii, 1, 78) अभ्यस्तानामहि-
रित्वाद्युदात्तत्वम् । द्रापिम् । द्रा कुत्सायां गतौ । द्रापयतीषूत्कुत्सितां गतिं प्रापयसीति
द्रापिः कवचम् । अर्तिह्रीत्यादिना पुगागमः । (Pan. vii, 3, 36.) औणादिक
इप्रत्यये णिलोपः । हिरण्ययम् । ऋत्त्यवास्त्वयवास्त्वमाभीहिरण्यवानि छान्दसीति
हिरण्यशब्दादिकारयं विहितस्व मयदो मशब्दलोपो निपातितः । वस्त । वस्त
आच्छादने । लङ्बसादित्वाच्छपो लुक् । पूर्ववद्भावः । निर्निजम् । निजिद् शौचपो-
षणयोः । स्पशः । स्पश बाधनस्पर्शनयोः । किप् चेति किप् । निषेदरे । षट् विष-
रणगत्यवसादनेषु । अस्मात्स्वार्थात्कर्माणि लिट्येत्वाभ्यासलोपो । सदेरप्रतेरिति
षत्वम् ॥

NOTES :

1. शार्पि. The word occurs in only four other passages of the Rigveda, i, 116, 10, iv, 53, 2; ix, 86, 14; 100, 9. Sayana uniformly renders it by कवच. Fick has compared the Lithuanian drapana 'cloak, mantle' and that meaning has been generally accepted for the Sanskrit word.

2. वस्त. A third sing. impf. "In the older language the augment is often lost, and the augmentless forms have the same value as if they were complete; or rather more often they are used as subjunctives." Whitney para. 587. It is probable that the augment, like the termination, was originally a distinct word, whose presence in the sentence was not essential to the conveying the sense of time past.

From the double use of these augmentless past forms in the veda (compare note 2 above on verse 12) it is impossible to decide from the form alone whether a particular word is to be translated as a past indicative or as a subjunctive. This is the case for example with दर्श in verse 14 of this hymn, which as far as the form goes may mean either 'I saw just now' or 'may I see.'

3. निर्णिज. This word occurs not infrequently (twelve times), Sayana generally explains it by रूप. A comparison of the passages seems to show that it means an ornament or an adorned robe, and that meaning suits our passage better than Sayana's explanation. For वस्त means 'he has put on' not 'he is covering.'

4. परि स्पशो नि वेदिरे. 'His spies sit down around.' Sayana's mistake is amazing when we consider how common in the Rigveda is the conception of Varuna's spies or messengers. Compare for example vii, 87, 3 परि स्पशो वरुणस्य स्मदिष्टा उभे पश्यन्ति रोदसी सुमेके. Sayana, स्पशन्ति स्पशन्तीति स्पशः चराः.

Verse 14.

PADAPATHA :

न यं दिप्संति दिप्सवः न ब्रुह्मणः जनानां न देवं
अभिष्मातयः ॥१४

SAYANA :

दिप्सवो हिंसितुमिच्छन्तो वैरिणो यं वरुणं न दिप्सन्ति भीताः सन्तो हिंसितुमिच्छां परित्यजन्ति । जनानां प्राणिनां ब्रुह्मणो श्रेष्ठारोपि यं वरुणं प्रति न ब्रुह्मन्ति अभिमातयः पाप्मानः । पाप्मा वा अभिमातिरिति सुत्यन्तरात् । देवं च वरुणं न स्पृहन्ति

दिप्सन्ति । दम्भु दम्भे अस्मास्सनि सनीवन्तर्धेत्यादिना इडभावः । (Pan. vii, 2, 49) । हलन्ताश्च (Pan. i, 2, 10) इत्यत्र हल्प्रहणस्य जातिवाचित्वात्सनः कि-
त्वाहम्भ इत्येति दकारात्परस्याकारस्येकारः । (Pan. vii, 4, 56) अनिदितामिति
नलोपः । भष्भावाभाव*छान्दसः (Pan. viii, 2, 37) अत्र लोपोभ्यासस्येत्थभ्या-
सलोपः (Pan. vii, 4, 58) । शपः पिच्चादनुदात्तत्वम् । तिङ्श्च लसार्वधानुक्तस्वरेण
सनो नित्वान्निस्वरेणाद्युदात्तत्वम् यद्वृत्तयोगादनिघातः । दिप्सव सन्नन्ताहम्भेः ।
सनाद्यसंभिक्ष उः (Pan. iii, 2, 168) इत्युग्रप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । हुहाणः । हुह
जिघांसायाम् । अन्येभ्योपि वृद्धयन्त इति कनिप् । प्रत्ययस्य पिच्चादनुदात्तत्वे धातु-
स्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥

NOTE :

हुहुणो जनानां. 'Those who injure us men.' A contrast is
intended between the tribes of men and the god (देव) who need fear
no foe. Sayana's construction is therefore to be upheld against
for example Grassmann, who in his translation takes जनानां with
अभिमातयः (differently in his dictionary), or Ludwig, who takes the
genitive partitively, 'here among men.' Compare Max Müller, "the
tormentors of men."

Verse 15.

PADAPATHA :

उत यः मानुषेषु आ यशः चक्रे अस्मामि आ अस्माकं
उदरेषु आ ॥ १५

SAYANA :

उत अपि च यो वरुणो मानुषेषु यशोजम् आ चक्रे सर्वतः कृतवान् । स वरुणः
कुर्वन्नप्या सर्वत अस्मामि । संपूर्णे चक्रे न तु न्यूनं कृतवान् । विशेषतोस्माकमुदरेषु
आ सर्वतश्चक्रे । मानुषेषु । मनोजातावज्यतौ शुक् च (Pan. iv, 1, 161) इत्यम् ।
अनित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वम् । चक्रे । प्रत्ययस्वरः । अस्मामि । अव्यये नञ्कु-
निपातानामिति वक्तव्यम् (Pan. vi, 2, 2, 1) इत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
यशः । अशोर्युद् चेत्यसुन् । उदरेषु । उदि वृणातेरजलौ पूर्वपदान्त्यलोपश्च (Uṇ. v,
19) इत्यल् । लिट्स्वरः । गतिकारकोपपदादित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

NOTES :

1. मानुषेष्वा (pronounce mā-nu-she-shu ā), 'In men.' Compare
पस्त्यास्वा in verse 10. So also in this verse again उदरेष्वा (pronounce u-
da-re-shu ā,) 'In our bellies.' The आ after अस्मामि (pronounce a-sā
mi ā) on the other hand is a particle of emphasis.

2. यज्ञः. The meaning food is doubtful, and it suits only half of the verse (उदरेषु अ). Max Müller's "glory, and not half glory, who gives it even to our own bodies" obscures the obvious meaning of अस्माकमुदरेष्वा, a clause which clearly refers to food. Grassmann, who understands the word as meaning 'good, blessing' compares x, 22, 2 इह भुत इहो अस्मे अथ स्तवे वज्यृषीषमः । मित्रो न यो अनेष्वा यज्ञश्चक्रे असाभ्या Sayana, य इन्द्रो मित्रो न सूर्य इव स्निग्ध इव वा अनेषु स्तोतृजनेषु यज्ञः अन्नं कीर्ति वा आचक्रे करोति.

Ludwig most unreasonably takes offence at उदरेषु and actually alters it to दुर्गेषु, which he translates 'in our own houses.'

Verse 16.

PADAPATHA :

परां मे यन्ति धीतयः गावः न गव्यूतीः अनु इच्छन्तीः
उरुचक्षसं ॥ १६

SAYANA :

उरुचक्षसं बहुभिर्दृष्टव्यं वरुणमिच्छन्तीर्मे धीतयः घ्नन्-शेषस्य बुद्धयः परायन्ति पराङ्मुखा निवृत्तिरहिता गच्छन्ति । तत्र कृष्टान्तः । गावो न यथा गावो गव्यू-तीरनु गोष्ठान्वनुलक्ष्य गच्छन्ति तद्वत् । गव्यूतीः । गावोश्च यूयन्त इत्यधिकरणे क्तिन् । गोव्यूती छन्दसि । (Pan. vi, 1, 79, 2) इत्यवशिष्टः । शशीभारादिस्वात्पू-र्वपद्मकृतिस्वरस्वस् । यद्वा द्युतिर्यवनं गवां यवनमन्नेति बहुव्रीहौ पूर्वपद्मकृतिस्वर-स्वम् । इच्छन्तीः । इषु इच्छायाम् । लटः शतृ । तुसादिभ्यः शः । इषुगमिभ्यां छ इति छत्वम् । अनुपदेशाल्लसार्वधानुकानुसत्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते ॥

Verse 17.

PADAPATHA :

सं नु वोचावहै पुनः यतः मे मधु आभृतं होताश्च क्ष-
दंसे प्रियं ॥ १७

SAYANA :

यतो यस्मात्कारणात् मे मङ्जीवनार्यं मधुरं हविराभृतम् । अञ्जः सवाख्ये कर्मणि संपादितम् । अतः कारणाद्धोतेव होमकर्तेव स्वमपि प्रियं हविः क्षदसे अस्मासि । पुनः हविःस्वीकारादूर्ध्वं नृमत्स्वं जीवन्नहं च नु अवश्यं संवोचावहै । संभूय प्रियवार्ता क-

रवावहै । वोचावहै । लोट्ये छान्दसे लुङि कृषो वचिः । अस्यतिवक्तीति श्रुत-
देशः । वच् उमित्युमागमे गुणः । व्यत्ययेन टेरैत्वम् । यद्वा लोट एव लुङादेशः
स्थानिवद्भावादेत्वम् । आभूतम् । दृग्प्रहोर्भः । गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ।

NOTES :

1. सं नु वोचावहै. 'Come now, and let us talk together.' For वोचावहै see Whitney paras 847 and 854. "The roots पत्, नश्, वच् form the tense stems पत्, नेच्, वोच्, of which the first is palpably and the other two are probably the result of reduplication ; but the language has lost the sense of their being such, and makes other reduplicated aorists from the same roots . . . The stem वोच् has in Vedic use well-nigh assumed the value of a root ; its forms are very various, and of frequent use, in the Rigveda especially far outnumbering in occurrences all other forms from वच्. Besides those already given we find वोच् (1st sing. imp.) and वोचाति, वोचावहै, वोचेः वोचेय वोचेमहि वोचतात् वोचतु, (2nd sing.) वोचतं, वोचत."

2. होतेव ऋदसे प्रियं 'Like a priest thou art eating the choice morsel.' Max Müller translates "thou eatest what thou likest like a friend," but notes that hotri "does not mean friend, but the priest who is chosen to invite the gods. Perhaps it means poet and priest in a more general sense than in the later hymns." Is there a reference to some old custom according to which the priest took first toll of the offering (1 Samuel ii, 13 and 14).

Verse 18.

PADAPATHA :

दर्शं नु विश्वदर्शतं दर्शं रथं अधि क्षमि एताः जुषत मे
गिरः ॥ १८

SAYANA :

विश्वदर्शतं सर्वैर्दर्शनीयमस्मदनुग्रहार्थमत्राविर्भूतं वरुणं दर्शं नु । अहं वृष्टवान्खलु ।
क्षमि क्षामायां भूमौ रथं वरुणसंबान्धनमाधिदर्शम् आधिक्येन वृष्टवानस्मि । एता उच्य-
माना मे गिरो मदीयाः स्तुतीर्जुषत वरुणः सेवितवान् । दर्शम् । वृशोः इरितो वा (Pan.
iii, 1, 57) इति श्रुतदेशः । ऋदृशोडि गुणः (Pan. vii, 4, 16) इति गुणः ।
विश्वदर्शतम् । वृशोर्भृदृशीत्यादिना (Un. iii, 109) अतच्प्रत्ययान्तो दर्शतश्चब्दः ।

मरुद्भादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । बद्धा विश्वं दर्शनीयमस्येति बहुव्रीहौ विश्वं सं-
ज्ञायाम् (Pan. vii, 2, 106) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । क्षमि । आतो भातोः
(Pan. vi, 4, 140) इत्यत्रात इति योगविभागाकारलोपः ॥

NOTES:

1. दर्श. See note 2 on verse 12 above and note 2 on verse 13. As far as the form goes दर्श may mean either 'I saw' or 'may I see.' The former is Sayana's way of taking it, and it seems preferable. So also Max Müller. The poet's cry has gone up to Varuna, has "loosed him to mercy" as one undoes the fetters of a horse, and the god now appears coming to forgive and bless his worshipper.

In translating we should use the present. In the Veda the aorist often refers to the moment of the past just gone by: 'I have caught sight of—I see.'

2. अधि क्षमि. 'On the earth.'

Verse 19.

PADAPATHA:

इमं मे वरुण शुधि हवँ अय च मृळय त्वां अवस्युः आ
चके ॥ १९

SAYANA:

हे वरुण मे मरीयमिमं हवमाह्वानं शुधि शृणु किञ्च अय अस्मिन्दिने मृळय अ-
स्मान्सुखय । अवस्युः । रक्षणेच्छुरहं त्वां वरुणमाभिमुख्येन चके शब्दयामि स्तौमी-
त्यर्थः । शुधि । शु अवणे । लोटो हिः । शृणुपृकृवृ-यदञ्छन्सीति हेर्धिरादेशः ।
बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् । अन्येषामपि वृद्धयत इति संहितायां दीर्घः ।
अवस्युः । अवस्यशब्दात् सुप आत्मनः क्यच् । क्यच्छन्दसीत्युप्रत्ययः । आ चके ।
के गै शब्दे । अस्माक्येष्टादेशः (Pan. vi, 1, 45) इत्यात्वम् । द्विर्भावस्ये ।
आतो लोप इटि च (Pan. vi, 4, 64) इत्याकारलोपः । तिङ्श्रुतिङ् इति निघातः ॥

NOTES:

1. शुधि. For the lengthening of the final vowel in the Sanhita text see note 1 on verse 7, and compare अय in this verse. In the next verse, it will be noticed, शुधि occurs with the short vowel in the Sanhita text.

2. आ चके. 'I long for.' On i, 117, 23 सदा कवी सुमतिमा चके वां, Sayana explains आ चके by आभिमुख्येन प्रार्थये.

Verse 20.

PADAPATHA:

त्वं विश्वस्य मेधिरु दिवः च गमः च राजसि सः यामनि
प्रति श्रुधि ॥ २०

SAYANA :

हे मेधिर मेधाविन्वरुण त्वं दिवश्च भूलोकस्यापि गमश्च भूलोकस्यापि एवमात्म-
कस्य विश्वस्य सर्वस्य जगतो मध्ये राजसि वीप्यसे । स तादृशस्त्वं यामनि क्षेमप्रा-
पणेस्मदीये प्रतिश्रुधि प्रतिश्रवणमाज्ञापनं कुरु रक्षिष्यामीति प्रत्युत्तरं वेहीत्यर्थः ।
दिवः । ऊडिदमित्यादिना षष्ठ्या उदात्तत्वम् । गमः । गमेत्येतद्गुणामसु पठितम् ।
आतो धातोरित्यत्रात इति योगविभागादातो लोप इति प्रतिषेधेपि व्यत्ययेनाकार-
लोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । यामनि । या प्रापणे । आतो मनि-
न्कानिबबनिपञ्चेति मनिन् । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । श्रुधि । उक्तम् ॥

NOTES :

1. राजसि. 'Rulest over.' This is Sayana's own way of taking the word in i, 36, 12; त्वं वाजस्य भृत्यस्य राजसि, where he explains it by ईधरो भवसि.

2. सः (= स त्वं). See Whitney para. 498.

3. यामनि. 'On thy way.' The vision of verse 18 is continued. Compare Sayana's note on i, 181, 7 : यामत्रयामञ्कृणुतं हव मे (where यामन् and अयामन् are vedic locatives). The note is यामन् गमने अयामन् अगमने च हवमाह्वानं भूणुतम्.

Verse 21.

PADAPATHA :

उत् उत्तमं मुमुग्धि नः वि पाशं मध्यमं चृत अव अध-
मानि जीवसे ॥ २१

SAYANA :

नोस्माकमुत्तमं शिरोगतं पाशमुन्मुमुग्धि उत्कृष्य मोक्षय मध्यममुदरगतं पाशं
विचृत विमुञ्च्य नाशय जीवसे जीवितुमधमानि मदीयान्पादगतान्पाशानवचृत
अवकृष्य नाशय । उक्तम् । उज्छादिषु पाठादन्तोदात्तत्वम् । मुमुग्धि । मुञ्च मोक्षणे ।
बहुलं छन्दसीति विकरणस्य भुः । द्विर्भाविः । हलादिशेषः । इङ्गल्भ्यो हेधिः । (Pan.
vi, 4, 101) इति हेधिरादेशः । तिङुतिङ् इति निघातः । चृत । चृती हिंसाप्रत्य-
नयोः । लोटो हिः । मुदादिभ्यः शः । आतो हेरिति हेर्लुक् । जीवसे । जीव प्राणधा-
रणे । मूर्मये सेसेनित्यसेप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

NOTE :

जीवसे. A Vedic infinitive. "In the older language, a very considerable number of derivative abstract nouns—only in a few sporadic instances having anything to do with the tense-systems—are used in an infinitive or quasi-infinitive tense; most often in the dative case, but sometimes also in the accusative, in the genitive and ablative, and (very rarely) in the locative. In the classical Sanskrit there remains a single infinitive, or accusative case-form, having nothing to do with the tense-systems. . . . The infinitive in ase is made in the Rigveda from about twenty-five roots" (Whitney, paras. 538 and 973).

The Vedic infinitive in ase is the exact parallel of the Latin infinitive in are, the r in which is a mere euphonic change for s between two vowels of the same character as that, for example, in genus, gen. generis.

No. 3.

MANDALA I.

SUKTA 115.

SAYANA :

चित्रमिति षड्रचं दशमं सूक्तं कुत्सस्यार्षे वैदुभं सूर्यदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तम् । चित्रं षट् सौर्वमिति । आग्निशस्त्रे सूर्योदयार्धे सौर्वमिति सूक्तानि संसनीयानि । तत्रैवं सूक्तं संसनीयम् । सूत्रितं च । चित्रं देवानां नमो मित्रस्येति । आदितस्तिष्ठ कचः सौर्यस्य पशोर्वपापुरोडाशहविषां क्रमेणानुवाक्याः । ततो द्वे वपापुरोडाशयोर्यज्ये । तथा च सूत्रितम् । चित्रं देवानामुदयादनीकमिति पञ्च शं नो भव चक्षसा शं नो अह्ना इति (Asval. iii, 6) अतिमूर्तिनाम्बेकाहे शुनासीर्ये पर्वणि च सूर्यस्य हविषश्चित्रं देवानामित्येषा याज्या । सूत्रितं च तरणिविश्वदर्शतश्चित्रं देवानामुदयादनीकमिति याज्यानुवाक्या इति (Aitar. ix, 8) ॥

Verse 1.

PADAPATHA :

चित्रं देवानां उत् अगात् अनीकं चक्षुः मित्रस्य वरुणस्य
अग्नेः आ अग्नाः द्यावापृथिवी इति अंतरिक्षं सूर्यः आत्मा
जगतः तस्थुषः च ॥ १

SAYANA :

देवानां दीप्यन्तीषि देवा रश्मयः तेषां देवजनानामेव वा अनीकं तेजः समूहकम् चित्रमाध्यकरं सूर्यस्व मण्डलमुदगात् उदयाचलं प्राप्तमासीत् । क्रीदृषं । मित्रस्व वरुणस्याग्नेश्च । उपलक्षणमेतत् । तदुपलक्षितानां जगतां चक्षुः प्रकाशकं चक्षुः-

रिन्द्रियस्थानीयं वा । उदयं प्राप्य च द्यावापृथिवी दिवं पृथिवीमन्तरिक्षं च
 आ अप्राः स्वकीयेन तेजसा आ समन्तादपूरयत् । ईदृग्भूतमण्डलान्तर्वर्ती सूर्यो-
 न्तर्यामितया सर्वस्य प्रेरकः परमात्मा जगतो जङ्गमस्य तस्थुषः स्थावरस्य चात्मा
 स्वरूपभूतः । स हि सर्वस्य स्थावरजङ्गमात्मकस्य कार्यवर्गस्य कारणम् । कार-
 णाच्च कार्यं नातिरिच्यते । तथा च पारमर्षे सूत्रम् । तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य-
 इति । यद्वा स्थावरजङ्गमात्मकस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य जीवात्मा । उदिते हि सूर्ये
 मृतप्रायं सर्वे जगत्पुनश्चेतनयुक्तं सदुपलभ्यते । तथा च श्रूयते । योसौ तपञ्चरेति स
 सर्वेषां भूतासां प्राणानाशयोदिति । आप्राः । प्रा पूरणे । लङि पुरुषञ्चत्सवः ।
 अशदित्वाच्छपो लुक् । जगतः । गमेर्द्वे चेति क्तिप् द्विवचनं च । गमः क्वाचित्स्वनुना-
 सिकलोपः । तस्थुषः । तिष्ठतोर्लिटः कस्युः । द्विवचने शर्पूर्वाः खयः । षष्ठ्येकवचने वसोः
 संप्रसारणमिति संप्रसारणम् । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । शासिवसीति
 षत्वम् ॥

NOTES :

1. अप्राः Third singular aor. of प्रा. See Whitney paras. 830 and 889.
2. द्यावापृथिवी. See Whitney paras. 1255. "In the oldest language (Rigveda) copulative compounds such as appear later are quite rare, the class being chiefly represented by dual combinations of the name of divinities and other personages, and of personified natural objects. In these combinations, each name has regularly and usually the dual form, and its own accent; but in the very rare instances (only 3 occurrences out of more than 300) in which other cases than the nom. acc. voc. are formed, the final member only is inflected, &c." द्यावा in the compound is a dual form.

Verse 2.

PADAPATHA :

सूर्यः देवीं उपसं रोचमानां मर्यः न योषां अभि एति प-
 श्चात् यत्र नरः देवस्यंतः युगानि विस्तन्वते प्रति भद्राय
 भद्रं ॥ २

SAYANA :

सूर्यो देवीं शानादिगुणयुक्तां रोचमानां शीष्यमानामुपसं पश्चादभ्येति उपसः प्रादुर्भा-
 वानन्तरं तामभिलक्ष्य गच्छति । तत्र वृष्टान्तः । मर्यो न योषाम् । यथा कश्चिन्मनुष्यः
 शोभनावयवां गच्छन्तीं युवति स्त्रियं सततमनुगच्छति तद्वत् । यत्र बस्यामुपसि जा-
 तायां देवयन्तो देवं द्योतमानं सूर्यं यदुमिच्छन्तो नरो यज्ञस्य नेतारो यज्ञमानाः । जु-

गानि । युगसद्वः कालवाची । तेन च तत्र कर्तव्यानि कर्माणि लक्ष्यन्ते यथा
 दशपूर्वमासाविति । अग्निहोत्रादीनि कर्माणि वितन्वते विस्तारयन्ति । यद्वा देवयन्तो
 देववागार्थं धनमात्मन इच्छन्तो यजमानपुरुषा युगानि हलावयवभूतानि कर्षणाय
 वितन्वते प्रसारयन्ति । तामुषसमनुगच्छतीत्यर्थः । एवंविधं भद्रं कल्पाय सूर्ये
 प्रति भद्राय कल्याणरूपाय कर्मफलाय स्तुम इति शेषः । यद्वा देवयन्तो देवक्रामा
 यजमाना युगानि युग्मानि भूत्वा पत्नीभिः सहिताः सन्तो भद्रं कल्याणमग्निहोत्रादिकं
 कर्म भद्राय तत्फलार्थं प्रति प्रेत्यकं यस्यामुषसि प्रवृत्तायां वितन्वते विस्तारयन्ति ।
 मयः । मृद् प्राणत्यागे । छन्सि निट्कर्मैत्यादौ यत्प्रत्ययान्तो निपात्यते । यतो
 नाव इत्याद्युदात्तत्वम् । युगानि । युज्जे कर्मणि घञ् । युगसद्वः कालविशेषे रथा-
 द्युपकरणे चेत्युच्छादिषु पाठाद्गुणाभावोन्तोदात्तत्वं च । वितन्वते । तनु विस्तारि ।
 तनाविकृञ्च उः । सहेति योगविभागात्तिङोपसर्गस्य समासे सति समासस्येत्थ-
 न्तोदात्तत्वम् ॥

NOTE :

The student may be asked to note that Sayana makes no pretence on his own behalf of being in a position to determine authoritatively the meaning and reference of the second line of this difficult verse. None of the interpretations which he suggests for consideration are at all satisfactory. In the first line the "Sun follows after the shining dawn as a man follows after the maiden he loves." It is a natural supposition that the next clause, introduced as it is by यत्र, indicates the goal of their common wandering. They go, he pursuing and she pursued, "there where pious men add life to life, each new one happier than the one before," that is to highest heaven, where the righteous enjoy eternal happiness. So Roth in the Siebenzig Lieder p. 55. He refers to Rv. x, 119, 5; ix, 113, 10. Roth previously took युगानि here to mean yokes, comparing Rv. x, 101, 3 and 4 युनक्त सीरा वि युगा तनुध्वं and सीरा युञ्जति कवयो युगा वि तन्वते पृथक्. Sayana, verse 3 हे सजायो यूयं सीरा सीराणि युनक्त युङ्मनडाद्भिः सह...तदर्थं युगा युगानि वि तनुध्वं विस्तारयध्वम् ; verse 4 कवयो मेधाविनो ऋत्विजः सीरा सीराणि कर्षणसाधनानि युञ्जन्ति योजयन्ति । युगा युगान्यपि पृथक् परस्परं वि तन्वते भिन्नप्रदेशानि कुर्वन्ति. See the correction under युग in the Supplement of St. Petersburg Dictionary. Benfey, Orient und Occident iii, p. 158, refers यत्र to the house of the sacrificer in which this hymn is being sung. The sun hastens there (to shine on that house,) "where god-fearing heroes continue their generations, one glorious after the other." Grassmann takes युगानि वि तन्वते to mean unyoke, outspan. In his dictionary (1873) he asks if we are to supply सूर्योय to भद्राय. In his translation (1877) he accepts Roth's explanation of that phrase.

Ludwig translates "where pious men stretch out their generations happily (भद्राय) under the eye of the auspicious sun." I have followed Roth, though I do not quite understand how he takes प्रति and am disposed to give great weight to Rv. x, iii, 3 and 4 as going far to fix the meaning of the phrase युगानि वितन्वते.

Verse 3.

PADAPATHA :

भद्राः अश्वः हरितः सूर्यस्य चित्राः एतंग्वाः अनुमाद्यासः
नमस्यन्तः दिवः आ पृष्ठं अस्थुः परि द्यावापृथिवी इति यति
सद्यः ॥ ३

SAYANA :

भद्राः कल्याणाः । अश्व एतग्वा इत्येतद्भुवमश्वनाम् । तत्रैकं क्रियापरं योजनीयम् ।
अश्वस्तुरगा व्यापनशीला वा । हरितो हतरिश्चित्रा विचित्रावयवा अनुमाद्यासोनुक्त-
मेव सर्वैः स्तुत्या मादनीयाः । एवंभूता सूर्यस्यैतग्वा अश्वः । यद्वा एतं गन्तव्यं मार्गं
गन्तारोश्वाः । एतं शबलवर्णं नीलवर्णं वा प्राप्नुवन्तोश्वाः । नमस्यन्तोस्माभिर्नमस्य-
मानाः सन्तो दिवोन्तरिक्षस्य पृष्ठमुपरिप्रदेशं पूर्वभागलक्षणम् आस्थुः । आतिष्ठन्ति
प्राप्नुवन्ति । यद्वा हरितो रसहरणशीला रश्मयो भद्रादिलक्षणाविशिष्टा दिवः पृष्ठं
नभःस्थलमातिष्ठन्ति । आस्थाय च द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ सद्यस्तदानीमेवैको-
नाङ्का परियन्ति । परितो गच्छन्ति व्याप्नुवन्तीत्यर्थः । अश्वः । अश्व व्यासौ । अश्वि-
षीत्यादिना कन् । एतग्वाः । इण् गतौ । असिहसीत्यादिना कर्मणि तन्मस्यजः
भमेरौणादिको भावे ड्प्रत्ययः । एतमेतव्यं प्रति ग्वो गमनं येषां ते तयोक्ताः
बहुव्रीहौ पूर्वस्मिन्कृतिस्वरत्नम् । अनुमाद्यासः । महि स्तुतौ । अस्माग्ण्वन्ताश्चो
यत् । यतोनाव इत्युदात्तत्वम् । नमस्यन्तः । नमो वरिव इति पूजार्थं क्यच् । व्यत्ययेन
कर्मणि शतृप्रत्ययः । अस्थुः । तिष्ठतेऽछान्दसो वर्तमाने लुक् । गातिस्थेति सिचो
लुक् । अत इति हेतुर्लुक् ॥

NOTES :

एतग्वाः. The word occurs only thrice in the Rigveda altogether, in all three cases as an epithet of the horses of the gods. On vii, 70, 2 Sayana simply paraphrases एतग्वा by अश्वौ. On viii, 70, 7, एतग्वा चित्, he has एतवर्णवेवाश्वौ. As Sayana notes here the word is given in the Nighantu as one of the twenty-six synonyms of अश्व, and that is really all we know about it.

2. नमस्यंतः. Sayana's interpretation is impossible. Compare i, 1,127,7 where नमस्यंतः is an epithet of the Bhṛiguṣ. Sayana नमस्कारोपलक्षितमुपस्थावं कुर्वन्तः.

Verse 4.

PADAPATHA :

तत् सूर्यस्य देवत्वं तत् महिष्यं मध्या कर्तोः विस्तृतं
सं जभार यदा इत् अयुक्त हरितः सधस्थात् आत् रात्री वासः
तनुते सिमसै ॥४

SAYANA :

सूर्यस्य सर्वमेकत्वादित्यस्य तदेवत्वमीश्वरत्वं स्वातन्त्र्यमिति यावत् । महिष्यं बहस्यं माहात्म्यं च तदेव । तच्छब्दभुनेर्यच्छब्दशब्दाहारः । यः कर्तोः । कर्मनामैतत् । प्रारब्धापरिसमाप्तत्वं कृत्वाविलक्षणस्य कर्मणो मध्या मध्ये अपरिसमाप्त एव तस्मिन्कर्मणि वितृतं विस्तीर्णं स्वकीयं रादिमज्जालमस्तं गच्छन्मूर्धः संजभार । अस्माहोकात्स्वात्मन्युपसंहरति । कर्मकरश्च प्रवृत्तमपरिसमाप्तमेव विवृज्यत्यस्तं यन्तं सूर्यं वृद्धा । ईदृशं स्वातन्त्र्यं महिमा च सूर्यव्यतिरिक्तस्य कस्यास्ति । न कस्यापि । सूर्य एवेदृशं स्वातन्त्र्यं महिमानं चावगाहते । अपि च । इदित्यवधारणे । बदेत् यस्मिन्नेव काले हरितो रसहरणशीलान्स्वरदमीन् हरिद्वर्णान्भ्रान्वा सधस्थात्सहस्थानादस्मात्पार्थिवाल्लोकावादायायुक्त । अन्यत्र संयुक्तान्करोति । यद्वा युजिः केवलमपि विपूर्वो द्रष्टव्यः । यदेवासौ स्वरदमीनद्वान्वा सधस्थात् । सह तिष्ठन्त्यस्मिन्निति सधस्थो रथः सस्मादयुक्त । अमुञ्चत् । आवनन्तरमेव रात्री निशा वास आच्छादयितुं तमः सिमसै । सिमसब्दः सर्वशब्दपर्यायः सप्तम्यर्थे चतुर्थी । सर्वस्मिन्नोके तनुते विस्तारयति । यद्वा वासो वासरमहः । तत्सर्वस्माहोकादपनीय रात्री तमस्तनुते । अत्र निरुक्तम् । तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महिष्यं मध्ये यत्कर्मणां क्रिजमानानां वितृतं संहरियते यदासावयुक्तं हरणानादित्यरदमीन्हरितोद्वानिति वा अथ रात्री वासस्तनुते सिमसै वासरमहरवयुवती सर्वस्मात् (Nirukta iv, 11) । अदित्यम् । मह पूज्यायाम् । औष्णादिक इन्द्रप्रत्ययः । तस्य भावस्त्वतलौ । मध्या । मध्यच्छब्दात्सप्तम्येकवचनस्य सुपां सुलुगिति उद्देशः । कर्तोः । करोतेरौष्णादिकस्तोद्यन्प्रत्ययः । वितृतम् । विपूर्वात्तनोतेः कर्मणि निष्ठा । उदित्येन त्काप्रत्यय इदो विकल्पनाद्यस्य विभाषेतीदृशप्रतिषेधः । गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । जभार । हमहोर्न इति भवम् । अयुक्त । युजेलुङि झलो झलीति सिचो लोपः । सधस्थात् । चतुर्थे कविधानमित्यधिकरणे कप्रत्ययः । सध मादस्यबोद्धव्यमसीति सधादेशः । शालीनारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रात्री । रात्रेश्चाजसाविति ङीप् ॥

NOTES :

1. मध्या कर्तो: 'In the very making, while the act is proceeding. "मध्या probably an adverbial instr. fem. from मध्य; as preposition in the midst of (gen.) कर्तो: ii, 38, 4; i, 115, 4; गतो: i. 89, 9 (in mid course), as adverb between? x, 61, 6 (मध्या यत्कस्वैममभवद्भीके)" Grassmann. For the form of the termination compare Whitney, para. 363: . . . "in the Veda the instrumental ending आ very often (in nearly half the occurrences) blends with the final of the stem to आ." कर्तो: is the genitive of the verbal noun in तु. Compare note 5 on No. 2 verse 11.

2. Sayana's dilemma here is obvious. His desperate suggestion that अयुक्त may here be equal to अमुञ्चन् can be compared only with his explanation of विसीमहि in i, 25, as meaning विशेषेण ब्रह्मीमः. In the quotation from the Nirukta we have an old attempt to explain a difficult verse, which must be treated with more deference.

The *cruz* is in the word विततं. What is that outstretched thing to roll which together is the glory of the sun? The explanation seems to me to be furnished by the poet himself in the word तनुते of the same verse. Verse 4 is not, I think, as has been suggested, a description of the evening, with which we have nothing to do in the hymn. The three verses (3, 4, and 5) are a connected description of the sunrise. In verse 3 we are told that so soon as the horses (rays) of the sun begin their task they in a moment reach to the end of earth and heaven. Verses 4 and 5 are to be taken together. I would translate "This is the godhead, this the greatness of the sun, while it was yet forming he has rolled away the web of darkness: when he yoked his horses from their stall, night is still spreading darkness over all: then in the sight of Mitra and of Varuna the sun spread his glory through the vault of Heaven."

But the verse is usually taken very differently. In particular all the authorities accept Sayana's explanation of अयुक्त. I give the translation in the Siebenzig Lieder. "This is the divine strength, the might of Surya: labour, through only half done, comes to a stop so soon as he looses his horses from his car, and night covers all with her veil." Roth compares ii, 38, 4 पुनः समव्यदिततं वयंती मध्या कर्तोऽन्यथास्त्वय धीरः He explains that verse as referring to the way in which work of all kind is laid aside so soon as the sun reaches the west. Grassmann follows Roth. Ludwig doubts whether विततं can mean

labour, and prefers to refer that word to महित्वं. "This is Surya's godhead, this his greatness : but that widespread greatness he has, after bringing it into our midst, again rolled together." Ludwig therefore refers मध्या कर्तो : to Surya. But this is not, as Ludwig contends it is, Sayana's way of taking the clause. Sayana clearly refers मध्या कर्तो : to the works of men : and his words कर्मकरश्च ..... दृष्टा are part of the explanation of the passage, not as Ludwig urges, a mere illustration.

Verse 5.

PADAPATHA :

तत् मित्रस्य वरुणस्य अभिचक्षे सूर्यः रूपं कृणुते द्योः
उपस्थे अनंतं अन्यत् रश्मिन् अस्य पाजः कृष्णं अन्यत् हरितः
सं भ्रंति ॥ ५

SAYANA :

तत्तदानीमुद्यमसमये मित्रस्य वरुणस्य एतदुभयोपलक्षितस्य सर्वस्य जगतो अभि-
चक्षे अभिमुख्येन दर्शनाय द्योर्नभस उपस्थे उपस्थाने मध्ये सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः
सविता रूपं सर्वस्य निरूपकं प्रकाशकं तेजः कृणुते कृणोति । अपि च । अस्य
सूर्यस्य हरितो रसहरणशीला रश्मयो हरिद्वर्णा अन्धा वा अनन्तमवसानरहितं
कुर्त्स्नस्य जगतो व्यापकं रुशहीप्यमानं श्वेतवर्णं पाजः । बलनामैतत् । बलवृत्तम् ।
अतिबलस्यापि नैशस्य तमसो निवारणे समर्थम् अन्यत्तमसो विलक्षणं तेजः संभ्रंति
अहनि स्वकीयागमनेन निष्पादयन्ति । तथा कृष्णं कृष्णवर्णमन्यत्तमः स्वकीया-
पगमनेन रात्रौ अस्य रश्मयोप्येवं कुर्वन्ति । किमु वक्तव्यं तस्य माहात्म्यमिति सूर्यस्य
स्तुतिः । अभिचक्षे । संप्रदादिलक्षणो भावे कृष् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । द्योः ।
इतिहसोभ्येति (Pan. vi, 1, 110.) पूर्वरूपता उपस्थे । घञर्थे कविधानमिति क-
प्रत्ययः । मरुद्भूधादिस्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पाजः । पाति रक्षतीति पाजो बलम् ।
पातेर्बले जुद् भस्वसुन् जुडागमश्च (Un. iv, 204) छान्दसो मत्पर्यायस्य विनो
लोपः ॥

NOTES :

1. मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे. 'For Mitra and Varuna to see, for the seeing of—on the part of—Indra and Varuna.' चक्षे is the dative of a verbal noun. See Whitney para. 97 a.

2. The second line seems to refer to the endless succession of day and night. Compare the translation in the Siebenzig Lieder :

"In ewiger Folge führen seine Rosse

bald lichte Tageshelle, bald das Dunkel

In endless succession his horses bring, now the clear daylight,
now the darkness."

Verse 6.

PADAPATHA:

अद्य देवाः उत्त॑र॒हता सूर्य॑स्य निः अ॒हंसः पि॒पृत॑ निः अ-
व॒द्यात् तत् नः मि॒त्रः वरु॑णः म॒मह॑तां अ॒दितिः॑ सि॒धुः पृ-
थि॒वी उ॒त द्यौः ॥ ६

SAYANA:

इ देवा द्योतमानाः सूर्यरश्मयः अद्य अस्मिन्काले सूर्यस्यादित्यस्योदिता उदितो
उदये सति इतस्ततः प्रसरन्तो द्युयमस्मानहसः पापान्निष्पिपृत निष्कृष्य पालयत चादि-
दमस्माभिरुक्तं नोस्मदीयं सन्मित्रादयः षट् देवता मामहन्तां पूजयन्तु अनुमन्दन्ताम् ।
रक्षन्तिवति यावत् । मित्रः प्रमीतेस्त्रायको ऽहरभिमानि देवः । वरुणो ऽनिष्टानां निचा-
रयिता राज्यभिमानि । अदितिरखण्डनीया असीना वा देवमाता । सिन्धुः स्यन्दनशी-
लोदकाभिमानिनी देवता । पृथिवी भूलोकस्याधिष्ठात्री । द्यौः द्युलोकस्य । उत्तराब्दः
समुच्चये । अद्या । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घत्वम् । उदिता । उत्पूर्वादिर्तेर्भावे
क्तिन् । सुपां सुलुगिति ङादेशः । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । पिपृता । पृ
पालनपूरणयोः पृ इत्येके । लोटि जुहोत्यादित्वाच्छपः झुः । द्विर्वचनोरदत्वहला-
दिशेषाः । अतिपिपृत्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वम् । सावेधानुकमपिदिति तद्यदस्व भिष्ये
सति ऋचि जुनुषेत्यादिना संहितायां दीर्घः ।

NOTES:

1. उदिता. A vedic locative. See Whitney para. 336.
2. निरहंसः पिपृता निरवद्यात्. 'Free us from danger, free us from shame.'
For this use of the verbal prefix see Whitney para. 1081. An older
form of अहंसः is seen in the Greek *ayxos*, the Latin *angustiae*, the
German *eng*. It means straits. पिपृत (lengthened to पिपृता in the *Sanhita*
text) 'make us to cross over, ferry us across,' to use the English form
of the root. Perhaps the earliest recorded expression of a thought
which has never died out of the religious consciousness of India.

No 4.

MANDALA I.

SUKTA 43.

SAYANA:

प्र तव्यसीमिद्वद्वर्चं चतुर्यं सुक्तं वैधतमसम् । तथा चानुकान्तम् । प्र तव्यसीमिद्वद्व-
र्चं चतुर्यं तन्निद्वद्वन्तमिति । तु तदित्युक्तत्वादिसुक्ताष्टकस्याभिर्देवता । अन्त्या

श्रिष्टुम् । शिष्टास्त्रिंशद्वन्तपरिभाषया जगत्स्वः । प्रातरनुवाकाग्निचक्षुष्योरुक्तो विनि-
योगः । अग्निष्टोम आग्निमारुते शस्त्र इदं सूक्तं जातवेदस्यनिविज्ज्ञानीयम् । अथ वयेस-
मिति खण्डे सूत्रितम् । प्र तव्यसीं नव्यसीमापो हि ष्टेति तिस्र इति (Asval. v, 20)
इक्षराक्षस्य प्रथमेऽप्यहनि जातवेदस्यनिविज्ज्ञानम् आश्वमेधिके मध्यमेहनि च निवि-
ज्ञानम् । तथा चाचार्यातिदेश ऐकाहिकान्युपशंस्य तेषु निविशो दध्वादेवमेवाग्निमारुत
इति (Asval. x, 10) ॥

Verse 1.

PADAPATHA:

प्र तव्यसीं नव्यसीं धीतिं अग्रये वाचः मतिं सहसः सूनवे
भरे अपां नपात् यः वसुभिः सह प्रियः होता पृथिव्यां नि
असीदत् ऋत्विजः ॥ १

SAYANA:

अहमग्ने तव्यसीं तवीयसीम् अतिशयेन वर्धयिषीम् । तवतिर्दृष्टवर्थः सौमो धातुः ।
अस्मात्तु जन्ताच्छन्दसीतीत्यस्य । तुरिष्टेमेयः स्विती तृलोपः (Pan. iv, 1, 143) छान्दस
ईकारलोपः । नव्यसीं नवतरामपूर्वा धीतिं यागलक्षणमुक्तगुणकं कर्म प्रभरे प्रकर्षेण
करोमि । तयोक्तलक्षणां वाचो मतिं स्तुतिरूपं कर्म भरे । कीदृशाग्रामये । सहसो ब-
लस्य सूतवे पुत्राय । किञ्च योमिरपां नपात् तासां नसा । अद्भ्य ओषधयः ओषधी-
भ्योमिरित्यमेर्नप्त्वम् । अथवा अपां न पातयिता वैद्युतामिरूपेण प्रवर्षकत्वादिति
भावः । तथा प्रियो यजमानस्य प्रीणयिता प्रियतमो वा तस्य होता होमनिष्पादकः । सो-
मिर्हृत्स्विजः प्राप्तकालः प्राप्तप्रदानसमयः सन्पृथिव्यां वैदिलक्षणायां वसुभिर्निवास-
योग्यैर्गवादिधनेः सहितो न्यसीदत् नितरां सीदति ॥

NOTES:

1. अपां नपात्. 'Son of the waters,' probably referring to Agni's birth as lightning in the clouds. The word नप् (Lat. nepos, nepotis, Eng. nephew) is not in the Veda used for a grandson only, as it is in later Sanskrit. Sayana's genealogy of Agni is out of place.

2. वसुभिः सह. 'With the Vasus; accompanied by the Vasus,' constru-
ing with न्यसीदत्, and taking the next word प्रियः to be a general epithet
of Agni. In the Siebenzig Lieder, p. 101, the three words वसुभिः सह
प्रियः are taken together in the sense of 'the darling of the Vasus.'
"Dwelling as a beloved companion with the gods, or gladly dwelling
with the gods." Roth's note. By the Vasus here and in verse 6 are
meant the gods in general.

Verse 2.

PADAPATHA :

सः जायमानः परमे विऽभोमनि आविः अग्निः अभवत्
मातरिश्वने अस्य क्रत्वा संऽइधानस्य मज्मना प्र द्यावा
शोचिः पृथिवी इति अरोचयत् ॥ २

SAYANA :

स पूर्वोक्तोभिर्जायमानः अरणीभ्यामुत्पद्यमानः काष्ठेषु वा प्रादुर्भूतः सन् तदानी-
मेव परमे उत्कृष्टे व्योमनि विविधरक्षणवति वेदिदेशे मातरिश्वने अन्तरिक्षसंचारिणे
वायवे प्रथममाधिरभवत्पत्यसोभूत् । त्वमग्ने प्रथमो मातरिश्वन आविर्भवेत्यादिश्रुत्य-
न्तर्प्रसिद्धेः । वायुसंयोगात्प्रज्वलित इत्यर्थः । अथवा मातरि फलस्य निर्मातरि
वृक्षे श्वसिति चेष्टत इति मातरिश्वा यजमानः तदर्थम् । किंच समिधानस्य इन्धने-
सम्यग्दर्शमानस्याग्नेर्मज्मना बलनामैतत् । बलवता क्रत्वा क्रतुना कर्मणा 'ज्वालना-
दिव्यापारेण शोचिः द्यावा पृथिवी च प्रारोचयत्प्रकर्षणादीपयत् । मध्ये शोचिःश-
ब्दश्छान्दसः । मज्मना क्रत्वा समिधानस्येति वा योज्यम् । प्रबलेन समिन्धनादि-
व्यापारेण समिन्धमानस्येत्यर्थः ॥

NOTES :

1. "The explanation of Matarisvan as Vayu" (which is given by Yaska) "cannot be justified by the Vedic texts, and rests only upon the etymology of the root अश्. The numerous passages where the word is mentioned in the Rigveda exhibit it in two senses. Sometimes it denotes Agni himself, as in the texts i, 96, 3, 4; iii, 29, 4 (11); x, 114, 1, &c.; at other times, the being who, as another Prometheus, fetches down from heaven, from the gods, the fire which had vanished from the earth, and brings it to the Bhrigus, i, 60, 1; i, 93, 6; iii, 2, 13; iii, 5, 10; iii, 9, 5. To think of this bringer of fire as a man, as a sage of antiquity, who had laid hold of the lightning, and placed it on the altar and the hearth, is forbidden by those texts which speak of him as bringing it from heaven, not to mention other grounds. As Prometheus belongs to the super-human class of Titans, and is only by this means enabled to fetch down the spark from heaven, so must Matarisvan be reckoned as

1 U1. ज्वालाचालनादिव्यापारेण.

belonging to those races of demi-gods, who, in the Vedic legends, are sometimes represented as living in the society of the gods, and sometimes as dwelling upon earth. As he brings the fire to the Bhrigus, it is said of these last, that they have communicated fire to men (*e.g.*, in i, 58, 6), and Agni is called the son of Bhrigu (Bhrigavana). Matarisvan also must be reckoned as belonging to this half divine race." . . . "It may also be mentioned that the same function of bringing down fire is ascribed in one text (vi, 16, 13) to Atharvan, whose name is connected with fire, like that of Matarisvan; and also that the sisters of Atharvan are called Matarisvaris in x, 120, 9." Roth, Nirukta, p. 112: translated by Muir, Sanskrit texts v, p. 205.

2. कृत्वा. A Vedic instrumental. Whitney para. 336.

3. मृज्मना. A noun in the instrumental used adverbially. The word does not occur in any other case.

4. प्र यावा शोषिः पृथिवी अरोचयत्. We have already seen that *devatadvandvas* as they are called, which are the only *dvandvas* of any frequency in the Rigveda, attach the termination of the dual to each member of the compound, and have a double accent. The present example shows that the two names are felt to be so loosely compounded that they may even be separated by another word.

Verse 3.

PADAPATHA :

अस्य त्वेषाः अजराः अस्य भानवः सुप्तदृशः सुप्रती-
कस्य सुद्युतः भास्वक्षसः अति अक्तुः न सिधवः अग्नेः
रेजंते असंसतः अजराः ॥ ३

SAYANA :

अस्य स्तूयमानस्याग्नेः त्वेषा दीप्तयः अजराः जराराहिताः अजीर्णाः अविरता इत्यर्थः । नम्रो जरमरेत्यादिनोत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तथा सुप्रतीकस्य शोभनमुख-
स्वाग्नेर्भानवो रश्मयः । दीप्तेरुक्तत्वाच्च विस्फुलिङ्गा अवगन्तव्याः । ते च सु-
संदृष्टाः सुष्टु सम्यग्प्रहारः सर्वतो व्याप्ता इत्यर्थः । सुद्युतः सुष्टु सर्वतो द्योतमानाः ।
तथा अस्वाग्नेर्भास्वक्षसः । त्वक्ष इति बलनाम त्वक्षः शर्ध इति बलनामस्य पाठाद् ।

मासमानबलाः । अक्षुरिति रात्रिनामितम् । अक्षुरभ्येति तन्नामसूक्तत्वात् । द्वितीयार्थे प्रथमा । अक्षुं जगदञ्जकं नैशं तमः अति अतिक्रम्य सिन्धवः स्यन्द्मानाः सर्वत्र व्यामुवन्तः अससन्तः स्वव्यापारेष्वस्वपन्तः अविरताः अत एवाजरा न रेजन्ते न कम्पन्ते दाहपाकादिषु न चलन्ति न चाल्यन्ते वान्यैः । यद्वा नशब्दो दृष्टान्त-वचनः । भात्वक्षसो भा एव त्वक्षो बलं यस्य तादृशस्यादित्यस्य सिन्धवो न रश्मय इव । ते यथा स्यन्दनशीला व्याप्तिमन्तः अक्षुरिति अञ्जकं तमोतिक्रम्य अससन्तो रेजन्ते तद्दृष्टात्वक्षसोस्यामेरुत्कलक्षणा रीमयोपि सर्वत्र रेजन्ते कम्पन्ते व्यामुवन्तीत्यर्थः ॥

NOTES:

1. Sayana takes त्वेषाः in the sense of दीप्तयः, and construes अस्य त्वेषा अजराः as a clause by itself. भानवः is, according to Sayana, the subject of the next clause; सुसंदृशः and सुयुतः are nominative plurals agreeing with भानवः, and forming the predicate of the clause; सुपतीकस्य is in construction with अस्य. The true construction must be doubtful, but the repetition of अजराः in the second line of the verse makes it probable that word is the subject in both of the clauses in which it here occurs.

For this meaning of the word used as a noun in the masculine Roth quotes three passages, ii, 8, 4 आ यः स्वर्णे भानुना चित्रो विभात्यर्षिषा । अञ्जानो अजरैरभि. Sayana, योमिश्रिवन्नायनीयो नानावर्णो वा अर्षिषा ज्वाल्या रश्मिसमूहेन आ विभाति सर्वतो भासते । तत्र दृष्टान्तः । स्वर्णानुना किरणेन सूर्य इव । स यथा विभाति तद्वत् । किं कुर्वन् । अजरैरित्यज्वालासमूहैः अभि सर्वतः अञ्जानो व्यञ्जयन्. iii, 18, 2 वि ते तिष्ठतामजरा अयासः (there is no word in the context with which अजराः can agree as an adjective). Sayana, ते तव रश्मयोजरा जरारहिताः प्रतिबन्धरहिताः अत एव अयासः सर्वत्रगमनस्वभावाः सन्तः वि तिष्ठन्तं विशेषेण तिष्ठन्तु. vii, 3, 3 उयस्य ते नवजातस्य वृष्णोमे चरन्त्यजरा इधानाः. Sayana हे अग्ने नवजातस्य नवप्रादुर्भावस्य वृष्णोऽर्षितुः यस्य ते तव अजरा जरारहिता ज्वाला इधाना उचरन्ति उद्गच्छन्ति.

The Fire god is ever young, and his अजराः are his ageless flames. त्वेषः is 'impetuous, swift-rushing.' Compare, for example, रथो न रुक्मी त्वेषः समत्सु, i, 66, 3 where Sayana's note is रथो न रथ इव रुक्मी सुवर्णवद्भो-जमानदीपियुक्तः समत्सु संप्रामेषु त्वेषो दीप्तः. If we construe, as the metre suggests, अस्य त्वेषाः अजरा अस्य भानवः) as a phrase by itself (with त्वेषाः as the common epithet of अजराः and भानवः) the three remaining words in the first line सुसंदृशः सुपतीकस्य सुयुतः are best taken, as their relative position suggests, as three genitives in construction with अस्य. This I understand to be the way in which Roth takes the line (S.L. p. 100). Grassmann in his dictionary takes all three words त्वेषाः अजराः and

सुसंदेशः with भानवः (in spite of the repeated अस्य). In his translation he gives "Agni's beams, his vigorous troop of flames" (nom. to रेजंते), and takes सुसंदेशस्य सुप्रतीकस्य सुयुतः as three genitives. Ludwig translates "His ageless flames, his fair light" (with रेजंते) and takes सुप्रतीकस्य सुयुतः with अस्य. In his commentary he suggests that the two words त्वेषा अजराः are to be taken as the predicate of their clause.

To explain the second line Sayana, inter alia, takes refuge in the absurdity that the nominative perhaps stands here for the accusative. We can avoid such an outrage on grammar, but may hardly hope to apprehend the meaning of the line. भात्वक्षसः occurs only here. Roth takes it as a genitive and apparently (dictionary under अति) takes it with सिधवः. That form he explains as an anomalous genitive (सिधवः = सिध्वः = सिधोः) He takes अति to be a proposition governing the genitive in the sense of over, on the surface of.* The translation accordingly in the Siebenzig Lieder is "Like the shimmer which floats on the surface of the stream."

Grassmann follows Sayana in taking भात्वक्षसः and सिधवः as nominative plurals. अति he takes as an adverb with रेजंते. For सिधवः in the sense of streams of light he instances i, 52, 14 सिधवो रजसः as a somewhat similar metaphor. He translates then "The flame-streams shine like the daylight, full of light, never slumbering, ever young." Ludwig takes भात्वक्षसः with अग्नेः "who has light for his strength," and takes अत्यक्तुः to mean all night through. अजराः he takes in both places as an adjective, but he would get over the apparent tautology by changing the second अजराः to अमराः. He rejects Roth's explanation of सिधवः and believes the meaning of the whole passage to be that Agni resembles the rivers in that like them he is in constant motion day and night.

* Roth cites two passages for this meaning and use of अति. i, 141, 13 अग्नी च ये मघवानो वयं च मिहं न सूरौ अति निष्ठतन्युः. Sayana, मिहं मेहनशीलं मेघं यथा सूरः सूर्यो वृष्टयर्थं शब्दयति तद्वत्. Roth apparently took सूरः as the genitive of स्वरः. But subsequently he cites our passage under सूरः returning to Sayana's explanation of the word. In the other passage note that Sayana explains अति as he does here. x, 75, 1 प्र सप्तसप्त वेधा हि चक्रमुः प्र सृत्वरिणामाति सिधुरोजसा. Sayana, ता नद्यः सप्तसप्त भूत्वा वेधा पृथिव्यान्तरिक्षे दिशि अति वेधा त्रिःप्रकारं चक्रमुः प्रावहन्। सृत्वरिणामासां मध्ये सिन्धुरेतन्नामिका नदी ओजसा स्वबलेन अति सर्वौ अपि नदीरतिक्रम्य प्रवहतीति शेषः.

2. असंसतः. Occurs only here. The root सस् (स्वप्न) is given in the Nighantu iii, 22; and the forms सस्तु ससंतु ससंतु ससती occur (Roth).

Verse 4.

PADAPATHA :

यं आऽईरिरे भृगवः विश्वेदसं नाभां पृथिव्याः भुवनस्य
मज्जनां अग्निं तं गीऽभिः हिनुहि स्वे आ दमे यः एकः
वस्वः वरुणः न राजति ॥ ४

SAYANA :

विश्वेदसं सर्वधनम् । वेद इति धननाम । वेसो वरिव इति तन्नामस्य पाठात् । तादृशं यमग्निं भृगवः भृगुगोत्रोत्पन्नाः पापस्य भर्जकाः पृथिव्या वेद्याः । एकदेशे कृस्न-शब्दः । यद्वा एतावती वै पृथिवीत्यादिभ्युतेः । वेद्याः पृथिवीत्वम् । तस्या नाभौ उत्तर-वेद्यां भुवनस्य भूतजातस्य मज्जना बलेन निमित्तेन आ आभिमुख्येन ईरिरे ईरि-तवन्तः स्थापितवन्तः । तमाग्निं स्वे स्वकीये दमे गृहे उत्तरवेद्यां गोभिः स्तुतिभिः आहिनुहि प्रामुहि । हि गतौ वृद्धौ च । उतश्च प्रत्ययाच्छन्सि वावचनमिति हेर्लु-गभावः । योभिरेको मुख्यः सन् एक एव वा वस्वः वसुनो गवादिधनस्य राजति ईश्वरो भवति । प्रदानमिति शेषः । राजतीत्यैश्वर्यकर्मा । क्षियति राजतीति तन्नामस्य पाठात् । तत्र दृष्टान्तः । वरुणो न वारक आदित्य इव । स यथा सर्वस्येष्टे तद्वत् ॥

NOTES :

1. विश्वेदसं. 'Omniscient.' In his note on i, 147, 3 Sayana explains the word by विश्वपज्ञ. The word seems to mean विश्वधन or विश्वपज्ञ according to the context in which it stands.

2. नाभा. A Vedic locative of the same kind as उदिता already noticed.

3. हिनुहि. For the peculiarity which Sayana duly notes see Whitney para. 704. "In the earliest language the rule as to the omission of hi after a root with final vowel does not hold; in the Rīgveda such forms as inuhi, kṛiṇuhi, chinuhi, dhānuhi, śṛiṇuhi, sprīṇuhi, hinuhi, tanuhi, and sanuhi are thrice as frequent in use as inu, śṛiṇu, sunu, tanu and their like."

4. आ. 'In,' to be construed with स्वे दमे not as Sayana takes it with हिनुहि. Compare note 2 on No. 2 verse 10 (p. 70) and note 1 on same No. verse 15 (p. 74).

5. वस्वः. A Vedic genitive. See Whitney para. 336.

Verse 5.

PADAPATHA:

न यः वराय मरुतांश्च स्वनः सेनांश्च सृष्टा दिव्या
यथा अशनिः अग्निः जम्भैः तिगितैः अग्निं भवति योधः न
शत्रून् सः वना नि ऋजते ॥५॥

SAYANA:

योमिर्वराय वरणाद्य निग्रहाय शक्तो न भवति । तत्र दृष्टान्तत्रयमुच्यते । मरुतां स्वन इव । स यथामाह्यस्तद्वत् । तथा सृष्टा वैरिष्यार्यं प्रबलेनाभिसृष्टा सेनेव । सा यथान्वैरनिरोध्या तद्वत् । तथा दिव्या दिवि भवा अशनिर्वैय पतस्येव न निवार्यते तद्वत् । ईदृक्सामर्थ्यमस्तीति दर्शयति । अयमग्निस्तिगितैः निशितैः तीक्ष्णभूतैः । अन्त्यविकारच्छान्दसः । जम्भैः दन्तैः दन्तस्थानीयाभिर्ज्वालाभिः अग्निं अस्माद्धिरोधिनो भक्षयति । तथा भवति हिनस्ति । भव्यं हिंसायाम् । यास्कस्त्वाह भव्यतिरक्तिर्कर्मैति । यद्यप्याग्निं भव्यत्योरदनमेवार्थः तथापि तद्वचनान्तरभेदोवगन्तव्यः । तत्र दृष्टान्तः । योधो न संप्रहर्ता शूर इव । स यथा शत्रून् भवति भक्षयति तद्वत् । किञ्च सौमित्रः वना । वनानि वृक्षादिसमूहान् नृञ्जते नितरां प्रसाधयति । दहतीत्यर्थः । ऋजतिः प्रसाधनकर्मैति यास्कः ॥

NOTES:

1. न यो वराय. 'Who cannot be hindered, who is not for hindering.' See Whitney paras. 287 and 282 c.

2. सेनेव सृष्टा. The same phrase occurs in i, 66, 4 सेनेव सृष्टामं दधात्यस्तुर्न विद्युत्वेवप्रतीका । यमो ह जातो, &c. Sayana's note there is सृष्टा प्रेरिता सेनेव स्वाभिना सह वर्तमाना भटसंहतिरिव अयमग्निरमं शत्रूणां भयं दधाति विदधाति..... अत्र निरुक्तम् । सेनेव सृष्टा भयं वा बलं वा दधात्यस्तुरिव विद्युत्वेवप्रतीकेत्यादि (Nirukta x, 21). Roth believes that सेना in both passages means arrow and cites also vii, 3, 4 ; i, 186, 9 ; अन्यं ते अस्माञ्चि वपंतु सेनाः ii, 33, 11 ; अबलाः v, 30, 9 ; viii, 64, 7 ; x, 23, 1, &c.

3. Take वना (= वनानि) as the accusative of अग्नि.

Verse 6.

PADAPATHA:

कुवित् नः अग्निः उच्यथस्य वीः असत् वधः कुवित् व-
धुभिः कामं आश्वरत् चोदः कुवित् तुतुज्यात् सातये धियः
शुचिं प्रतीकं तं अया धिया गृणे ॥ ६ ॥

SAYANA :

अयमग्निर्नोस्माकमुच्यस्य उच्यस्य स्तोत्रस्य कुवित् बहुवारं वीः कामक्षिता असत् भवतु । अस्तेर्लेट्ठडागमः । यद्वा उच्यस्य एतन्नामकस्य महर्षेर्गोत्रप्रभवस्य न इति संबन्धः । तथा वसुधैवकुटुम्बक इति सर्वेषां वसुस्थानीयो वा वसुभिर्वासयितृभिर्धनैः कामम् । अत्यर्थमभिमत्त वा कुवित् अतिप्रभूतम् । आवरत् आवृणोतु । अभिमत्तप्रदानेन कामं निवर्तयत्वित्यर्थः । वृणोतेर्लेट्ठडागमः । छान्दसो विकरणस्य लुक् । अयमग्निश्चोदः अस्माकं कर्मसु प्रेरकः सन् धिक् कर्माणि सातये लाभाय कुवित् बहु जुतुज्यात् स्वरयतु । प्रेरयत्वित्यर्थः । तुजिः प्रेरणार्थः । छान्दसः षपः भुः । छविप्रतीकं शोभनावयवं शोभनज्वालं तमग्निं अया धिया अनया स्तुतिरूपया प्रज्ञया वृणे उच्चारयामि । स्तौमीत्यर्थः ॥

NOTES :

1. कुवित्. An interrogative particle.

2. वीः. Occurs nowhere else.

3. असत्. 3rd pers. sing. subj. See Whitney para. 562. This is the usual construction with कुवित्, after which also the verb as here, usually retains its accent. Compare आवरत् in the next clause. जुतुज्यात् in the third clause, on the other hand, is an optative of the perfect stem. See Whitney para. 812 a.

4. अया. See Whitney para. 502.

Verse 7.

PADAPATHA:

धृतप्रतीकं वः ऋतस्य धूःसदं अग्निं मित्रं न सं इधानः
ऋजते इधानः अक्रः विदयेषु दीद्यत् शुक्रवर्णा उत् ऊं इति
नः यंसते धियं ॥७

SAYANA:

धृतप्रतीकं धृतोपक्रमं प्रयाजादिष्वाज्यैर्हूयमानत्वात् । यद्वा प्रतीकमङ्गम् । वीर-
ज्वालमित्यर्थः । किंच वः शुष्मत्संबन्धिनः ऋतस्य यज्ञस्य धूर्षदं धुरिर्निर्वहणे
सीदन्तं यज्ञनिर्वाहकमग्निं मित्रं न मित्रमिव समिधानः इध्मैरीप्यमानः ऋज्जते प्रसा-
धयति । ऋज्जतिः प्रसाधनकर्मा । इन्धानः सम्यग्सीप्यमानः । अक्रः उवालासमिधा-
दिभिराक्रान्तः अन्यैरनुक्रान्तो वा । क्रमेच्छान्दसो डः । विदयेषु यज्ञेषु वेदयस्सु
स्तोत्रेषु निमित्तभूतेषु वीद्यत् स्वयं वीप्यमानः अस्मदीयां धियं प्रज्ञां यागादिविषयां
शुक्रवर्णा निर्मलां उद्योतिष्टोमादि कर्म वा उदु यंसते उद्द्योतयत्येव । यमेर्लेट्ठडागमः ।
सिप् । उवाञ्चोवधारणे । धीरिति कर्मनाम । धीः शमीति तन्नामस्य पाठात् ॥

अक्रः. Sayana obviously does not know the meaning of this word. On i, 189, 7 and iv, 6, 3 he explains it by अक्रमिता. On iii, 1, 3 his note is अक्रः परेषामाक्रमिता परैरनाक्रमणीयो वा. On x, 77, 3, आक्रमणशीलमक्रतः. These are the only places in which the word occurs.

PAḌARATHA :

SAYANA:

Notes:

No. 5.

2004 134

[illegible]

Verse 1.

PADAPATHA :

विष्णोः नु कं वीर्याणि प्र वोचं यः पार्थिवानि विष्ममे
रजांसि यः अस्कभायत् उत्तरं सधस्थं विचक्रमाणः त्रेधा
उरुगायः ॥ १

SAYANA:

हे नरा विष्णोर्व्यापनशीलस्य देवस्य वीर्याणि वीरकर्माणि नु कम् अतिशीघ्रं प्रवोचं प्रब्रवीमि । अत्र यद्यपि नु कमिति पदद्वयं तथापि यास्केन नवोत्तराणि पशानीत्युक्तत्वात् (Naigh. iii, 12) शाखान्तर एकत्वेन पाठाच्च नु इत्येतस्मिन्नेवार्थे नु कमिति पदद्वयम् । कानि तानीति तत्राह । यो विष्णुः पार्थिवानि पृथिवीसंबन्धीनि रजांसि रज्जनात्मकानि क्षित्यादिलोकत्रयाभिमानान्यभिवाद्यादित्यरूपाणि रजांसि विममे विशेषेण निर्ममे । अत्र त्रयो लोका अपि पृथिवीशब्दवाच्याः । तथा च मन्त्रान्तरं यदीन्द्राग्नी अवमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यां परमस्यामुत स्थ इति । तैत्तिरीयेपि योस्यां पृथिव्यामस्यायुषेत्युपक्रम्य यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्यामिति । तस्माल्लोकत्रयस्य पृथिवीशब्दवाच्यत्वम् । किञ्च यश्च विष्णुस्तत्तत्सहस्रततरमतिविस्तीर्णं सधस्थं सहस्थानं लोकत्रयाभ्यभूतमन्तरिक्षं अस्कभायत् । तेषामाधारत्वेन स्तम्भितवान् । निर्मितवानित्यर्थः । अनेनान्तरिक्षाभितं लोकत्रयमपि सृष्टवानित्युक्तं भवति । यद्वा यो विष्णुः पार्थिवानि पृथिवीसंबन्धीनि रजांसि पृथिव्या अधस्तनसप्तलोकान्विममे विविधं निर्मितवान् रजःशब्देऽल्लोकवाची लोका रजांस्युच्यन्त इति यास्केनोक्तत्वात् । किञ्च यश्च उत्तरं उद्गततरं उत्तरभाविनं सधस्थं सहस्थानं पुण्यकृतां सहनिवासयोग्यं भूरादिलोकसप्तकम् अस्कभायत् स्तम्भितवान् सृष्टवानित्यर्थः । स्कम्भेः स्तम्भस्तुम्भिति विहितस्य भः उन्द्सि शायजपीति व्यत्ययेन शायजादेशः । अथवा पार्थिवानि पृथिवीनिमित्तकानि रजांसि लोकान् विममे । भूरादिलोकत्रयमित्यर्थः । भूम्यामुपाजितकर्मभोगार्थत्वादितरलोकानां तत्कारणत्वम् । किञ्च यश्चोत्तरमुत्कृष्टतरं सर्वेषां लोकानामुपरिभूतम् । अपुनरावृत्तेस्तस्योत्कृष्टत्वम् । सधस्थमुपासकानां सहस्थानं सत्यलोकम् अस्कभायत् स्तम्भितवान् । भुवं स्थापितवानित्यर्थः । किं कुर्वन् । त्रेधा विचक्रमाणः त्रिप्रकारं स्वसृष्टान् लोकान्विविधं क्रममाणः । विष्णोस्त्रेधा क्रमणं इदं विष्णोर्विचक्रम इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धम् । अत्र एव उरुगायः । उरुभिर्महद्भिर्गीयमानः । अतिप्रभूतं गीयमानो वा । य एवं कृतवान् तादृशस्य विष्णोर्वीर्याणि प्रवोचम् ॥

NOTES :

1. कं. An enclitic particle of emphasis (= Greek *κεν*). Compare Sayana's note on i, 72, 8, where it occurs, as here, after नु, कमित्येतत्पादपूर्णं येन तु येन हि &c.

2. बोच. See note 1 on No. 2 verse 17 (p. 76).

3. **ये अस्त्रभायः.** "The elision or absorption of initial *a* after final *e* or *o*, which in the later language is the invariable rule, is in the Veda only an occasional occurrence: and there is no close accordance with regard to it between the written and the spoken form of the Vedic texts. In the Atharvan, for example, the *a* is omitted in writing in about one-third of the cases, but is to be omitted in reading in less than one-fifth (including in number in which the written text preserves it). See A Pr. iii. 54, note." Whitney para. 135.

4. **बेधा.** The metre shows that we must pronounce tra-ya-dhiA.

5. उरुगायः. 'The far-goer' (= उरुक्रमः in verse 8). (Compare Sayana on viii, 27, 9 श्रीष्येक उरुगायो वि चक्रमे - उरुगायो वि चक्रमे इति वतमि-
 क्तादिष्टुरुच्यते। उरुगाय उरुभिर्बद्धभिर्गतप्रः। यथा बहुषु देकेषु गन्ता। बहुर्काभिर्वा।
 सर्वैरुच्यन्स्वसामर्थ्येन सन्दयत्याक्रमदयीति शौरगायः।

Verse 2.

PADAPATHA:

अ तत् विष्णुः स्तवते वीर्येण मृगः न भीमः कृशरः शि-
रिष्याः यस्य उदरं त्रिषु त्रिभुवनेषु अभिरक्षयाम भुव-
नानि विधा ॥ २

SAYANA :

[illegible]

स्तूयते । किञ्च यस्य विष्णोरुहसु विस्तीर्णेषु त्रिसंख्याकेषु विक्रमणेषु पारप्रक्षेपेषु
विन्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि आश्रित्य निवसन्ति स विष्णुः स्तूयते ॥

NOTES :

1. प्र तद्विष्णुः स्तवते कीर्येण. Sayana takes the bull by the horns here and says that स्तवते stands for स्तूयते (on ii, 24, 1 he renders the same word by त्वां स्तूयति). He does not explain तत्. I do not quite understand how Roth takes the clause. The translation in the Siebenzig Lieder is "For this great deed is Vishnu magnified." The कीर्येण of our verse is taken to be the same as the कीर्यणि of verse 1. Compare Roth's general note on the hymn S. L. p. 54. "The older poetry knows only the one deed of Vishnu, that he bestrode the whole universe in three steps and fixed fast the heavens, and that under his three footsteps all beings have spacious room to dwell in (Rv. vi, 69, 5); he himself dwells where he planted his foot highest—in highest heaven—and with him the pious dead, verse 5."

But in the St. Petersburg Dictionary Roth cites our passage under the first meaning of प्र + स्तु without remark. Grassmann in his dictionary took तत् to be the accusative after प्रस्तवते and translated "undertakes this glorious deed." कीर्येण he took to mean might, not mighty deeds here. In his translation Grassmann accepted the rendering of the Siebenzig Lieder. Ludwig translates "Vishnu is praised by reason of his strength." In his commentary Ludwig refers to vi, 20, 10* and suggests 'disz verkündigt nachdrücklich von sich' as perhaps a better rendering. Hillebrandt, Vedachrestomathie under the word gives 'laut rühmen' as the meaning of प्रस्तवते here.

I do not see why we should not translate प्र तद्विष्णुः स्तवते 'Vishnu praises,' makes loud boast of this i. e. the mighty deeds mentioned in the last verse. कीर्येण I would take adverbially 'mightily, such is his might.'

2. मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः The simile is not applicable to Vishnu generally, but to Vishnu conceived as planting his foot on the height of heaven and now magnifying his own great deed. He is like (roars like) a fierce lion prowling on a mountain top. Compare x, 180, 2, where the whole phrase recurs in the middle of a description of Indra advancing to the fight. Sayana's note there is कुचरः कुत्सितचरणः गिरिष्ठाः पर्वतनिवासी मृगो न सिंह इव हे इन्द्र त्वं भीमो मयंकरोसि.

* This passage lends no support to the way in which it is desired to take प्र स्तवते here. प्र पूर्वः स्तवते एना यज्ञैः, Sayana, प्रस्तवन्ते व्यां स्तवन्ति.

A wild beast or beast of the forest is the oldest meaning of मृग. Compare the classical word मृगेन्द्र. The word कृषर occurs only in these two passages in the Rigveda. It and गिरिष्ठाः have a reference to the god as well as to the wild animal to whom he is here compared. See the next verse where Vishnu is called गिरिक्षित्.

Verse 3.

PADAPATHA :

प्र विष्णवे श्रूषं एतु मन्म गिरिऽक्षिते उरुग्गायाय वृष्णे यः
इदं दीर्घं प्रस्यतं सधस्थं एकः विष्ममे त्रिभिः इत्पदेभिः॥३॥

SAYANA :

विष्णवे सर्वव्यापकाय श्रूषमस्मत्कृत्यादिजन्यं महद्वलत्वं मन्म मननं स्तोत्रं मननीयं श्रूषं बलं वा विष्णुमेतु प्रामोतु । कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । कीदृश्याय गिरिक्षिते वाचि गिरिवज्रतप्रदेशे वा तिष्ठते । उरुगायाय बहुभिर्गीयमानाय वृष्णे वर्षिणे कामानाम् । एवं महानुभावं श्रूषं प्रामोतु । कोस्य विशेष इति उच्यते । यो विष्णुरिदं प्रसिद्धं दृश्यमानं दीर्घमतिविस्तृतं प्रयतं नियतं सधस्थं सहस्थानं लोकत्रयमेक इत् एक एव अद्वितीयः सन् त्रिभिः पदेभिः पारैर्यमने विशेषेण निर्मितवान् ॥

NOTES :

श्रूषं (śu + u + sham). Roth derives this word from श्रू and takes it as an adjective, in the sense of piping, sounding, clanging, here and in four other passages of the Rigveda which he cites. x, 54, 6 अथ मियं श्रूषमिद्राय मन्म...अवाचि. Sayana, अध संप्रति तस्मा इन्द्राय मियं प्रीतिजनकं श्रूषं बलं श्रूषां शोषकत्वाद्वलकरं मन्म मननीयं स्तोत्रं &c. अर्कै x, 6, 4 श्रूषेभिर्वृषो जुषाणो अर्कैः. Sayana, वृषो वर्धितोमिः श्रूषेभिर्विलेखणबलैर्बलमिति तैर्हविर्भिरित्यर्थः अर्कैः स्तोत्रैश्च जुषाणः सेव्यमानः सन्. It seems doubtful whether श्रूषेभिः is an adjective here. घोष iii, 7, 6 उतो पितृभ्यां प्रविदानु घोषं महो महद्गधामनयत श्रूषं. Sayana. उतो अपि च महो महतो महद्गधं पितृभ्यां वावाशथिवीभ्यां प्रविदा प्रवेदगेन अनु घोषमनु घृष्यमाणं श्रूषं सुखं । श्रूषं शुनमिति सुखनामसु पाठाद् । तत्सुखं यजमाना अग्निमनयन्त अग्निं प्रापितवन्तः. vi, 10, 2 स्तोमं यमस्मै ममतेव श्रूषं. Sayana, यं स्तोमं स्तोत्रं श्रूषं सुखकरं &c. In other two passages the adjective occurs according to Roth in the sense of snorting, spirited. सत्त्वं iii, 49, 2 इतमः सत्त्वभिर्यो ह श्रूषैः शृङ्गया अभिनादायुर्दस्योः. Sayana, स इन्द्र इतमोतिशयेन सेनास्वामी सत्त्वभिः परितः सीदक्षिर्मेरुक्षिः सह यो यान् गच्छन् श्रूषैः शोषयति परबलानीति शूषाणि बलानि &c. ix, 71, 2 प्र कृष्टिहेव शूष एति रोरुवत्. Sayana, शूषः श्रूषां शोषको बलवान् &c. The

word as Sayana notes is given in the Nighantu among the synonyms of वल्ल ii, 9 and सुख iii, 6. Ludwig translates "let the song go up to Vishnu for strength to him."

2. पदेभिः. "The instrumental plural (of stems masculine and neuter in a) ends later always in ais; but in the Veda is found abundantly the more normal form ebhis." Whitney para. 327.

Verse 4.

PADAPATHA :

यस्य त्री पूर्णा मधुना पदानि अक्षीयमाणा स्वधया मदन्ति
यः ऊं इति त्रिधातुं पृथिवीं उत द्यां एकः दाधार भुवनानि
विश्वा ॥ ४

SAYANA:

यस्य विष्णोः मधुना मधुरेण दिव्येनामृतेन पूर्णा पूर्णानि त्रीणि पदानि पादप्रक्षेपणा-
नि अक्षीयमाणा अक्षीयमाणानि स्वधया अन्नेन मदन्ति मादयन्ति तदाश्रितजनान् ।
य उ य एव पृथिवीं प्रख्यातां भूमिं द्यामुत द्यौतनात्मकमन्तरिक्षं च विश्वा भुवनानि
सर्वाणि भूतजातानि चतुर्दशलोकांश्च । यद्वा पृथिवीशब्देन अधोवर्तीन्यतलवितला-
दिसप्तभुवनान्युपात्तानि । द्युशब्देन तद्वान्तरूपाणि भूरादिसप्तभुवनानि । एवं
चतुर्दश लोकान् विश्वा भुवनानि सर्वाण्यपि तत्रत्यानि भूतजातानि । त्रिधातु ।
त्रयाणां धातूनां समाहारस्त्रिधातु । पृथिव्यसेजोरूपधातुत्रयविशिष्टं यथा भवति तथा
दाधार । धृतवान् । तुजादित्वाद्भ्यासस्य दीर्घत्वम् । उत्पादितवानित्यर्थः । छन्दोगा-
रण्यके तत्तेजोऽजत तदन्नमसृजत ता आप ऐक्षन्तेति भूतत्रयसृष्टिमुक्त्वा हन्तेमा-
स्त्वन्नो देवतास्तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीत्यादिना त्रिवृत्कारणसृष्टिरुपपा-
दिता । यद्वा त्रिधातु कालत्रयं गुणत्रयं वा दाधारेत्यन्वयः ॥

NOTES :

1. त्री. Whitney para. 482 c.

2. यस्य त्री पूर्णा &c. Roth S. L. p. 54 has the following note :—"All beings in the world enjoy the sweetness of his highest footstep, that is heaven. From Vishnu flows the comfort and enjoyment which are found in the threefold world."

3. स्वधया मदन्ति. 'Rejoice in, are made glad with, food.' Compare Max Müller, Sacred Hymns of the Brahmins, p. 24. The phrase recurs in our No. 29 verse 7 उभा राजाना स्वधया मदन्ता.

But Roth takes it differently. There is good reason to believe that the word स्वधा had in the Veda a meaning which was subsequently altogether lost sight of in India. See Max Müller's note on the word

already referred to.* Roth gives custom, usage, rule (Gr. *ethos*) as the first meaning of the word and cites three passages, iv, 33, 6 अनु स्वधामृवो जग्मुरेतां (compare Max Müller, *loc. cit.* p. 20. "According to their nature the Ribhus went to her. scil. the cow; or according to this their nature, they came"). Sayana, अनु चतुर्धाकरणानन्तरमेतां तृतीयसवनगतां स्वधां सोमाख्यममृतमृवो जग्मुः. iv, 52, 6 उवो अनु स्वधामव (Max Müller, "Dawn, help; as thou art wont"). Sayana, अनु पश्चात् स्वधां हविलेक्षणमन्नमव रक्ष. iv, 13, 5 कया याति स्वधया (Max Müller, "By what inherent power does he (the Sun) move on?"). Sayana, कया स्वधया केन बलेन याति गच्छति । स्वधासन्द्भोन्नवाच्यत्र तत्कार्ये बलं लक्षयति.

In ix, 103, 5; vi, 2, 8, viii, 32, 6; x, 129, 5; ix, 86, 10, Roth takes the word to mean accustomed place, home (Gr. *phos*). A third meaning of the word according to Roth is (usual condition) comfort, well being, contentment. He cites three passages. vii, 8, 3 कया नो अमे वि वसः सुवृत्तिं कामु स्वधामृवः शस्यमानः. "(What contentment didst thou feel?" Max Müller, "In what character dost thou light up our altar, and what character dost thou assume when thou art praised?"). Sayana, हे अमे त्वं कया स्वधया हविषा नोस्मार्कं सुवृत्तिं स्तुतिं वि वसः व्यापुषे आच्छादयासि वा । कामु कां च स्वधां शस्यमानः स्तूयमानस्त्वमृवः प्राप्नुयः. i, 165, 6 क स्या वो मरुतः स्वधासीत् (Max Müller "Where was that custom of yours, O Maruts, that ye should have joined me &c.). Sayana, स्या सा स्वधा तद्दत्तं बलं वा. So on previous verse Sayana says स्वधायुदकं बलं वा . . अस्मत्पृष्टोदकजन्यं हविः. स्वधामनु in i, 165, 5 is by Roth translated "to our wish, in the nick of time" and by Max Müller "according to thy wont." ix, 113, 10 स्वधा च यत्र तृतिश्च "where there is

---

* "Svadhâ, literally one's own place, afterwards, one's own nature. It was a great triumph for the science of Comparative Philology that, long before the existence of such a word as svadhâ in Sanskrit was known, it should have been postulated by Professor Benfey in his Griechische Wurzel-lexicon, published in 1839, and in the Appendix of 1842. Svadhâ was known, it is true, in the ordinary Sanskrit, but there it only occurred as an exclamation used on presenting an oblation to the manes. It was also explained to mean food offered to deceased ancestors, or to be the name of a personification of *Mâyâ* or worldly illusion, or of a nymph. But Professor Benfey, with great ingenuity, postulated for Sanskrit a noun svadhâ, as corresponding to the Greek *ethos* and the German *sitte*, O. H. G. *sit-u*, Gothic *sid-u*. The noun svadhâ has since been discovered in the Veda, where it occurs very frequently; and its true meaning in many passages where native tradition had entirely misunderstood it, has really been restored by means of its etymological identification with the Greek *ethos* or *phos*."

pleasure and fulness of joy" (Translation in S. L. p. 111. Max Müller "where there is food and rejoicing.") Sayana, स्वधा अन्नं स्वधाकारेण वा दत्तमन्नं.

Roth notes the frequent use of the expressions स्वधामनु or अनु स्वधा as usual, at pleasure, as desired, undisturbed i, 6, 4; i, 33, 11, i, 165, 5, &c., and of our word स्वधया to which he assigns the meaning in the usual way; with contentment, comfortably, willingly; spontaneously (also the pl. स्वधाभिः). The word occurs as here with मदति in i, 154, 4; i, 108, 12; iii, 4, 7; v, 32, 4; vii, 47, 3; x, 14, 7. Lastly Roth treats स्वधा (Cf. सुधा) sweet drink, oblation especially that poured out for the manes as a distinct word being that recognised in Nigh. i, 12 as=उदक and in Nir. vii, 25 as=अन्न. Our phrase स्वधया मदति has in Roth's opinion nothing to do with the phrase स्वधयान्ये मदति in No. 29 verse 3, स्वधया in the one case being an instrumental adverb, gladly, freely and in the other a noun, with the offering. This would seem to imply a great interval of time between the dates of the composition of the two hymns.

2. विधातुं श्रुतिवीमुत यां. The expression श्रुतिवीमुत यां is in apposition to विधातु, and means the same thing. 'Earth and Heaven' are 'the threefold world.' Roth compares iv, 42, 4 उत विधातुं प्रथयादि भूम. Sayana, उत अपि च भूम व्याप्तमाकाशं विधातुं विप्रकारं वि विशेषेण प्रथयत् मदर्थमेव क्षित्यादिलोकत्रयमकार्षीत्परमेधरः.

3. दाधार. See Whitney para. 786. "A considerable number of roots have in the Veda a long vowel in their reduplication...Most are vedic only; but दाधार is common also in the Brahmana language, and is even found later."

Verse 5.

PADAPATHA :

तत् अ॒स्य॒ प्रि॒यं अ॒भि पा॒थः अ॒र्या॑ नरः यन्न दे॒व्य॒वः
मद॑ति उ॒रु॒ऋ॒मस्य॑ सः हि बंधुः इ॒त्या वि॒ष्णोः पु॒दे पर॑मे
मध्वः॑ उत्सः॑ ॥ ५

SAYANA :

आतिथ्यायां तदस्येत्येषा प्रधानस्य याउग्रा । अयातिथ्येति खण्डे सूत्रितम् । इदं विष्णुर्विचक्रमे तदस्य प्रियमभि पाथो अद्यामिति (Asval. v. 5) अस्य महतो विष्णोः प्रियं प्रियभूतं तत्सर्वैः सेव्यत्वेन प्रसिद्धं पाथः अन्तरिक्षनामैतत् । पाथोन्तरिक्षं पथा । व्याख्यातमिति यास्कनोक्तत्वात् (Nir. vi. 7) । अविनश्वरं ब्रह्मलोकमित्यर्थः । [अभि?] अर्यां व्यामुयाम् । तदेव विशेष्यते । यन्न स्थाने देवयवः देवं द्योतनस्वभावं

विष्णुमात्मन इच्छन्तः यज्ञदानादिभिः प्रामुख्यच्छन्तो नराः मरन्ति सुप्तिमनुभवन्ति । तद्व्याप्तित्वन्वयः । पुनरपि तदेव विज्ञेयते । उरुक्रमस्त्वभत्त्वधिकं सर्वे अगदाक्रम-
माणस्य तत्तदात्मना । अत एव विष्णोर्व्यापकस्य परमेश्वरस्य परमे उत्कृष्टे निरति-
शये केवलसुखात्मके पदे स्थाने मध्वः मधुरस्य उत्सः निष्पन्नो वर्तते । तद्व्याप्तं
यच्च क्षुत्तृष्णाअरामरणपुनरावृत्त्यादिभयं नास्ति संकल्पमात्रेणामृतकुल्यादिभोगाः
प्राप्नुवन्ते तादृशमित्यर्थः । ततोधिकं नास्तीत्याह । इत्या इत्यमुक्तप्रकारेण स हि बन्धुः
स खलु सर्वेषां सुकृतिनां बन्धुभूतो हितकरो वा । तस्य पदं प्राप्तवतां न पुनरावृत्तिः
न च पुनरावर्तत इति श्रुतेस्तस्य बन्धुत्वम् । हि शब्दः सर्वश्रुतिस्मृतिपुराणादि-
प्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥

NOTE:

उरुक्रमस्य &c. Sayana takes स हि बंधुरित्या parenthetically 'Verily such a friend is he' the main sentence being 'In the highest step of the wide-stepping Vishnu there is a spring of nectar,' and supplies तद्व्याप्तम् 'may I win there.' Roth, followed by Grassmann, takes उरुक्रमस्य &c. to be a clause by itself and विष्णोः &c. to be another, both independent of the previous part of the verse. "There is the society of friends (बंधुः) of the mighty strider, there the spring of sweetness in Vishnu's highest seat" (Grassmann "There is a spring of sweetness"). Ludwig appears to me to have completely misunderstood Sayana's explanation of स हि बंधुरित्या. "That बंधुः and उत्सः are one and the same thing is, after Sayana's excellent explanation, not open to doubt: the translation in the Siebenzig Lieder needs no refutation, for the reason why the speaker wishes himself in Vishnu's heaven is just that spring of madhu which is thought of as inseparable from it. Anyone who has the slightest feeling for style will see how the whole verse is arranged to throw the whole final emphasis on मध्व उत्सः." Ludwig accordingly translates "Appertaining (बंधुः) to that is there, in the highest place of Vishnu the wide stepper, the spring of madhu." But Sayana's phrase स खलु सर्वेषां सुकृतिनां बंधुभूतो हितकरो वा refers to Vishnu, not to the spring of madhu. Compare the words which follow—तस्य पदम्.

Roth, it will be seen, takes बंधुः as a collective expression for the society of heaven, the नरो देवयवः of the previous clause. He compares x, 15, 3 to the Manes.

आहं पितृन्सुविदर्शोऽविस्ति

नपाते च विक्रमणं च विष्णोः ।

बर्हिषदो ये स्वधया सुतस्य

भजेत पित्वस्त इहागमिष्टाः ॥

"I have found the gracious Fathers, the children and the highest step of Vishnu: come gladly to us, oh ye who sit on the grass strewn for you, and drink at pleasure the sweet draught."

But बंधुः may refer rather to the tie between the god and his worshipper. 'Verily such is the brotherhood of Vishnu, &c. scil. that I too may hope to win there.' Compare the first of the passages cited by Roth under that meaning of बंधुः vii, 72, 2 युवोहि नः सख्या पित्र्याणि समानो बंधुरुत तस्य वित्तं, where बंधुः must be taken in a sense answering to सख्या (Sayana युवयोर्मम च बन्धुर्बन्धकः पितामहः समान एक एव . . . तं बन्धुं तद्वन्धुत्वं वा वित्तं जानीतम्.

Verse 6.

PADAPATHA :

ता वां वास्तूनि उश्मसि गमध्वै यत्र गावः भूरिशृङ्गाः
अयासः अत्र अहं तत् उरुगायस्य वृष्णः परमं पदं अव
भाति भूरि ॥ ६

SAYANA:

हे पत्नीयजमानौ वां युष्मदर्थं ता तानि गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धानि वास्तूनि सुख-
निवासयोग्यानि स्थानानि गमध्वै युवयोर्गमनाय उश्मसि कामयामहे । तदर्थं विष्णुं
प्रार्थयाम इत्यर्थः । तानीत्युक्तं कानीत्याह । यत्र येषु वास्तुषु गावो रश्मयो भूरि-
शृङ्गा अत्यन्तोन्नत्युपेता बहुभिराभ्यणीया वा अयासः अयना गन्तारः अतिवि-
स्तृताः । यद्वा यासो गन्तारः अतादृशा अत्यन्तप्रकाशयुक्ता इत्यर्थः । अत्राह अत्र
खलु वास्त्वाधारभूते द्युलोक उरुगायस्य बहुभिर्महात्मभिर्गातव्यस्य स्तुत्यस्य वृष्णः
कामानां वर्धितुर्विष्णोस्तत् तादृशं सर्वत्र पुराणादिषु गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धं परमं निर-
तिशयं पदं स्थानं भूरि अतिप्रभूतमवभाति स्वमहिम्ना स्फुरति । अयं मन्त्रो यास्केन
गोशब्दो रश्मिवाचक इति व्याचक्षणेन व्याख्यातः । तानि वां वास्तूनि कामया-
महे । गमनाय यत्र गावो भूरिशृङ्गा बहुशृङ्गाः भूरीति बहूनां नामधेयं प्रभवतीति सतः
शृङ्गः श्रवतेर्वा शृणोतेर्वा शस्त्रातेर्वा शरणायोद्धतमिति वा शिरसो निर्गतमिति वा
अयासोयनास्तत्र तदुरुगायस्य विष्णोर्महागतेः परमं पदं पराद्धर्मस्थमवभाति भूरि ।
पादः पद्यतेरिति (Nir. ii 7.) ॥

NOTES:

1. वां. The dual must refer to Vishnu in conjunction with some other god, not, as Sayana takes it, to the Yajamana and his wife. But who the other god is, or why mention of him should be made so abruptly it is not easy to say. The difficulty has led Roth (S. L. p. 54) to suggest that we have here a verse belonging to a Mitra-Varuna

hymn, which has been improperly tacked on to our hymn, on account of the expression परमं पदं occurring in it. But compare note 1 on No. 2 Verse 6 (p. 67).

2. गावो भूरिशृङ्गाः. The 'kine with many horns' are perhaps the stars with their myriad rays.

3. अयासः 'Unwearying.' I translate Roth's article on the word. "अयास् (अ + यास् from यस्) 1 adjective (not exerting themselves) agile, light, expert. The forms which occur are acc. sing. अयासं, nom. acc. pl. अयासः gen. अयासं. Frequently of the Maruts Rigveda i, 64, 11; 167, 4; 168, 9; 169, 7; iii, 54, 13; v, 42, 15; vi, 66, 5; vii, 58, 2; गावः ii, 154, 6; अश्वं ix, 89, 4; सिंहं ix, 89, 3; अश्वयः iv, 6, 10; अजराः iii, 18, 2.—In Nirukta ii, 7 and by the commentators derived from इ to go,—2) indecl. Fire. Un. iv, 221."

No. 6.

MANDALA II.

SUKTA 12.

SAYANA :

द्वितीयेनुवाक एकादश सूक्तानि । तत्र यो जात इति पञ्चदशार्थं प्रथमं सूक्तं गात्सर्मदं त्रेष्टुभैन्द्रम् । संसवे निष्केवल्ये निविज्ञानीयस्य पुरस्ताद्यो जात एवेति शस्येत । यदि पर्यायानिति खण्डे सूत्रितम् । यो जात एवेति निष्केवल्य इति (Asval. vi, 6) । आभिप्लविके तृतीयेहनि निष्केवल्ये यो जात एवेति निविज्ञानीयम् । सूत्रितं च । तृतीयस्य त्र्यर्थमा यो जात एवेति मध्यंदिन इति (Asval. vii, 7) । विश्वजिति माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणः स्वशस्त्रे प्राकृतास्सूक्तात्पूर्वं यो जात इति सामसूक्तं शंसेत् । विश्वजितोमि नर इति खण्डे सूत्रितम् । सत्रा मशसो यो जात एवाभूरेक इति सामसूक्तानीति (Asval. viii, 7) । अमिष्टुनिष्केवल्ये निविज्ञानीयम् । इवेनाजिराभ्यामिति खण्डे सूत्रितम् । तिष्ठाहरी इति यो जात एवेति मध्यंदिन इति (Asval. ix, 7) । महाव्रते निष्केवल्ये यो जात एवेति सूक्तम् । उरु इति खण्डे सूत्रितम् । वने न वा यो न्यधायि चाकन् । यो जात एव प्रथमो मनस्वानिति (Ait. Aran. v, 12) । अत्रेतिहासो बृहदेवतायामुक्तः ।

संयुज्य तपसात्मानमैन्द्रं बिभ्रन्महद्गुः ।
अवृद्धयत मुहूर्तेन दिवि च व्योम्नि चेह च ॥
तमिन्द्र इति मत्वा तु दैत्यौ भीमपराक्रमौ ।
धुनिश्च शुमुरिधौ सायुधावभिपेततुः ॥
विदित्वा स तयोर्भावमृषिः पापं चिकीर्षतोः ।
यो जात इति सूक्तेन कर्माण्यैन्द्राण्यकीर्तयत् ॥

अन्ये त्वन्यथा वर्णयन्ति । पुरा किलेन्द्रादयो वैन्ययज्ञं समाजग्मुः । गृत्समदोपि तत्रागत्य सदस्यासीत् । दैत्याश्चेन्द्रजिघांसया तत्र समागमन् । तान्कृष्टा निर्जगा-
मेन्द्रो यज्ञाद्गृत्समदाकृतिः । स च गृत्समदो वैन्येन पूजितो यज्ञवादानिरगच्छत् ।
निर्गच्छन्तं तमृषिं कृष्टा अयमेवेन्द्र इति मन्यमानास्तमसुराः परिवष्टुः । नाहमिन्द्र-
स्तुच्छः किं त्वेवंगुणोपेतः स इत्यनेन सूक्तेन तान्प्रत्युवाच । अपरे त्वेवं कथयन्ति ।
गृत्समदस्य यज्ञे प्रविष्टमेकाकिनमिन्द्रं ज्ञात्वा असुराः परिवष्टुः । स इन्द्रो गृत्समद-
रूपेण यज्ञवादानिर्गत्य स्वर्गं जगाम । ततोसुरा इन्द्रो विलम्बित इत्यन्तः प्रविश्य
गृत्समदं कृष्टा पूर्वमेव गृत्समदो गतः अयं त्विन्द्रोऽस्मद्गयाद्गृत्समदरूपेणास्त इति तं
जगुह्वः । स तान् नाहमिन्द्रोयमित्यनेन सूक्तेन प्रत्युवाच । अयमेवार्थो महाभारते
प्रपाञ्चितः ॥

NOTE :

For my notes and translation here I am much indebted to memo-
randa of a lecture delivered on this hymn by Professor Aufrecht.

Verse 1.

PADAPATHA :

यः जातः एव प्रथमः मनस्वान् देवः देवान् क्रतुना परि-
ऽअभूषत् यस्य शुष्मात् रोदसी इति अभ्यसेतां नृम्णस्य मद्वा
सः जनासः इन्द्रः ॥ १

SAYANA :

गृत्समदो ब्रूते । जनासः जनाः हे असुराः यः जात एव जायमान एव सन् प्रथमः
देवानां प्रधानभूतः मनस्वान् मनस्विनामभ्रगण्यः देवः द्योतमानः सन् क्रतुना कृषव-
धादिलक्षणेन स्वकीयेन कर्मणा देवान् सर्वान्यागदेवान्पर्यभूषत् रक्षकत्वेन पर्यभ-
हीत् । भूष अलंकारे भूषादिः । लङि रूपम् । यद्वा सर्वानन्यान्देवान्पर्यभूषत् पर्यभवत्
अत्यक्रामत् । अस्मिन्पक्षे भवतेर्व्यत्ययेन कसः । अयुक्तः कितीतीदप्रतिषेधः । वत्स्वे-
न्द्रस्य शुष्मात् शरीरात् बलात् रोदसी द्यावापृथिव्यौ अभ्यसेतामभिभीताम् । भजस
भजे । अनुदात्तेत् । भ्यस भयवेपनयोरिति नैरुक्ताः (Nir. iii, 21) । अभ्यसेतामवेपेतां
वा । तथा च मन्त्रान्तरम् । इमे चित्तव मन्यवे वेपेते भियसा मही इति (Rv. i, 80, 11) ।
नृम्णस्य सेनालक्षणस्य बलस्य मद्वा महत्त्वेन युक्तः स इन्द्रो नाहमिति । अत्र
निरुक्तम् । यो जात एव प्रथमो मनस्वी देवो देवान्क्रतुना कर्मणा पर्यभवत्पर्यगृह्णात्प-
र्यरक्षदत्यक्रामदिति वा यस्य बलाद्द्यावापृथिव्यावप्यभिभीतां नृम्णस्य मद्वा बलस्य
महत्त्वेन स जनास इन्द्र इत्थेषेदृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यानसंयुक्ताति (Nir. x, 10) ॥

NOTES :

1. जात एव. 'So soon as he was born.'

2. कतुना पर्यभूषत्. 'Adorned with strength.' Compare i, 15, 4 अग्ने देवाँ इहा वह सादया योनिषु विषु । परि भूष विब कतुना, and Sayana's note there हे अग्ने देवानिह अस्मिन्कर्मणि आ वह । ततो योनिषु स्थानेषु विषु सवनेषु सादय देवानुपवेशय । ततस्ताप्यारि भूष अलंकुरु । कतुना सह त्वं सोमं विब.

3. यस्य शुष्मात्. 'At whose breath, from before whose breath.' The root is that of धृत्. The word is used as an adjective in, for example, i, 52, 4, where शुष्माः (मरुतः) means the snorting (roaring) Maruts. Compare शूषं in the last hymn verse 3. To say that 'breath' means 'strength' here is to turn poetry into prose.

4. स जनास इन्द्रः. 'He, O men, is Indra!' The refrain with which each verse of this sublime hymn closes. Sayana's explanation 'He, not I, am Indra,' refers to the ridiculous story which, in his introduction to the hymn, he quotes from the Brihaddevata, and which is in itself a measure of the distance in time and spirit between that work and the writer of the words before us.

Verse 2.

PAṆDARATHA :

यः पृथिवीं व्यथमानां अदृहत् यः पर्वतान् प्रकुपितान् अ-
रम्णात् यः अन्तरिक्षं विष्ममे वरीयः यः द्यां अस्तम्भात् सः
जनासः इन्द्रः ॥ २

SAYANA :

हे जनाः यः इन्द्रः व्यथमानां चलन्तीं पृथिवीमदृहत् शर्करादिभिर्दुष्कामकरोत् ।
दृह दृहि दृहौ । यश्च प्रकुपितान् इतस्तत्तच्चलितान्पक्षयुक्तान्पर्वतानरम्णात् निचमि-
तवान् स्वे स्वे स्थाने स्थापितवान् । अरम्णात् रमु क्रीडायाम् । अन्तर्भावितपर्वतस्य
व्यत्ययेन आप्रत्ययः । यश्च वरीय उरुतममन्तरिक्षं विममे । निर्ममे विस्तीर्णं चकारे-
त्यर्थः । यश्च द्यां दिवमस्तम्भात् स्तम्भानिरुद्धामकरोत् । स्तम्भु रोधन इति सौत्रो
धातुः । स एवेन्द्रो नाहमिति ॥

NOTE :

प्रकुपितान् (For प्रकुपितौ see note 4 on No. 2, verse 11, p. 71).
'The moving' mountains. We learn from the Veda that the original
meaning of the root कुप् was 'to move.' Transferred to the emotions
the same root yielded in Sanskrit a word meaning 'anger' and in
Latin a word meaning 'desire.' The word is first transferred by

metaphor from the physical world to the region of the mind, and thereafter is within that sphere restricted variously in the two kindred languages. The next word in our verse, अरिणात् 'he fixed fast' is an equally striking example of the light thrown by the Veda on the history of language. In classical language the simple root means only 'to rejoice.' The Veda shows that the first meaning was 'to be in a state of rest,' and that the word, applied to the mind, was thereafter, not as in the previous case, restricted to part only of its meaning proper, but extended so as to include other joys than that of rest.

Verse 3.

PADAPATHA :

यः हत्वा अहिं अरिणात् सप्त सिंधून् यः गाः उत्तञ्जत्
अपधा वलस्य यः अश्मनोः अंतः अग्निं जजान संवृक् समत्-
स्रु सः जुनासः इंद्रः ॥ ३

SAYANA :

यः अहिं मेघं हत्वा मेघमेहनं¹ कृत्वा सप्त सर्पणशीलाः सिन्धून् स्यन्दनशीला अपः अरिणात् प्रैरयत्। यद्वा सप्त गङ्गायमुनाद्या मुख्या नदीररिणात्। रीङ् सवणे ऋचादिः। यश्च वलस्य वलनामकस्यासुरस्य अपधा तत्कर्तृकानिरोधानिरुद्धा गा उवाजत्। निरगमयत्। अपधा। अपपूर्वादिधातेरातश्चोपसर्ग इति भावेऽङ्प्रत्ययः (Pan. iii, 3, 106)। सुपां सुलुगिति पञ्चम्या आकारः। यश्च अश्मनोः अश्मते व्यामोत्यन्तरिक्षमित्य- इमा मेघः। अत्यन्तमृदुरूपयोर्मेषयोरन्तर्मध्ये वैद्युतमग्निं जजान उत्पादयामास। यश्च समस्रु संभक्षयन्ति योज्ज्वलामायुषीति समदः संप्रामाः। तेषु संवृक् भवति वृणक्तेर्हिसार्यस्य किपि रूपम्। स इन्द्रो नाहमिति ॥

NOTES :

1. सप्त सिंधून् 'The seven rivers.' Sayana's alternative explanation of सप्त is ridiculous. For the seven rivers of the vedic poets see Max Müller's 'India: What can it teach us?' p. 122* and p. 171 fig.

2. अपधा. This word occurs only here. It is a vedic locative, of the same kind as गुहा in the next verse. Roth takes it as a vedic

¹ M. M. मेघहननं.

** "In the Veda the stage on which the life of the ancient kings and poets is acted, is the valley of the Indus and the Punjab, as it is now called, the Sapta Sindhavah of the Vedic poets. The land watered by the Ganges is hardly known, and the whole of the Dekkan seems not yet to have been discovered."

instrumental, but translates (S.L. p. 58) 'from the hiding place of Vala.' So also Grassmann. Ludwig suggests that the word is instrumental in sense, and that we must take it to mean wedge or key (quasi reserator).

3. संवृक् This word also occurs nowhere else in the Rigveda, and Roth quotes only one other passage for it, VS. 32, 28 विषः.

Verse 4.

PADAPATHA :

येन इमा विश्वा च्यवना कृतानि यः दासं वर्णं अधरं गुहां
अकुरित्यक्ः श्वश्रीश्च यः जिगीवान् लक्षं आदत् अर्यः
पुष्टानि सः जनासुः इंद्रः ॥ ४

SAYANA :

येन इन्द्रेण इमा इमानि विश्वा विश्वानि च्यवना नश्वराणि भुवनानि कृतानि स्थिरीकृतानि । यश्च दासं वर्णं शूद्रादिकं यद्वा दासमुपक्षपयितारमधरं निकृष्टमधरं गुहा गुहायां गूढस्थाने नरके वा भक्तः अकार्षीत् । करोतेर्लुङि मन्त्रे घसेत्यादिना क्लृप्तिकि रूपम् । लक्षं लक्ष्यं जिगीवान् जि जये कसौ सन्निदोर्जेरित्यम्भासादुत्तरस्य कुत्वं दीर्घच्छान्दसः जितवान् यः अर्यः अरेः षष्ठ्येकवचने छान्दसो यथादेशः । श्वश्रीः संबन्धीनि पुष्टानि समृद्धानि आवत् आवन्ते । तत्र वृष्टान्तः । श्वश्रीव श्वभिर्गृगान् हन्तीति श्वश्री व्याधः । यथा व्याधो जिघृक्षन्तं मृगं परिगृह्णाति तद्वत् ॥

NOTES :

1. च्यवना कृतानि. 'Were overturned.' कृतानि cannot mean स्थिरीकृतानि, as Sayana would take it. Grassmann's translation 'who is the maker of all that moves' is of course possible. But compare अच्युतच्युत् in verse 5. Note also that if च्यवना is part of the subject of the clause and refers to the common division of the world into that which moves and that which stands still, the want of a word for the other part of the division is much felt. Lastly, the poet seems to have passed from Indra's work of creation, and to be now engaged in describing his subsequent exploits. Compare the next line.

2. दासं वर्णं. 'The hostile colour, dark skin.' A term of reproach then as now in India, in the mouths of those whose skin is whiter. The words दास and दस्यु are used in the Rigveda of all the enemies of

the Aryans, whether demons or men. Here the reference seems clearly to be, as Sayana takes it, to the non-Aryan tribes. So also Grassmann. Roth translates 'demon brood.'

3. गुह. A Vedic locative. Roth, followed by Grassmann, takes it to be a shortened instrumental used as an ablative.

4. धग्नीव यो जिगीवां लक्ष्मादत्. 'As the winning gamester takes the stake.' So Roth from conjecture. Aufrecht 'As a gambler who has won a lac.' The meaning is very uncertain. In four of the five places in which the obscure word धग्निन् occurs it introduces a simile (धग्नीव). On i, 92, 10—पुनः पुनर्जायमाना पुराणी समानं वर्णमपि शुभमाना । धग्नीव कृत्नुविज आमिनाना मर्तस्य देवी जरयंत्यायुः—Sayana's explanation is धग्नीव व्याधस्त्रीव सा यथा विजश्चलतः पाक्षिण आमिनाना पक्षादिच्छेदनेन हिसन्ती तेषामायुर्जरयति तद्वत् । ... धग्नी शुना मृगान्हतवान् धह ।. (Our verses 4 and 5 taken together give us, it will be seen, an exact parallel to the धग्नीव...विज आमिनाना of this example). iv, 20, 3 (of Indra) धग्नीव वज्रिन्सनये धनानां. Sayana, धग्नीव मृगयुर्मृगानिव. viii, 45, 38 (of Indra) धग्नीव. Sayana, धग्नीव कितव इव. (of Indra) कृतं यच्छुग्री वि चिनोति काले. Sayana, यद्यथा । अत्र प्रकारवचनप्रत्ययस्य लोपो द्रष्टव्यः । धग्नी कितवः कृतं कृतसमयं प्रातिकितवं कितवानां मध्ये विचिनोति परीक्ष्य गृह्णाति तद्वदिन्द्रः काले युद्धकाले बलवन्तं शत्रुं परीक्ष्य वधार्थं गृह्णातीत्यर्थः. x, 43, 5 (of Indra) कृतं न धग्नी वि चिनोति देवने संवर्गे यन्मघवा सूर्यं जयत. Sayana धग्नी परम्भानां हन्ता कितवो देवने शूते कृतं न यथा कृतं वि चिनोति तद्वदिन्द्रः सूर्यं मृगयते.

In the Sanhita Text p. 9 जिगीवां should be जिगीवो.

Verse 5.

PADAPATHA :

यं स्म पृच्छन्ति कुहं सः इति घोरं उत ई आहुः न एषः
अस्ति इति एनं सः अर्यः पुष्टीः विजः इव आ मिनाति श्रुत
अस्मै धत्त सः जुनासः इंद्रः ॥ ५

SAYANA:

अपश्यन्तो जना घोरं शङ्कणां घातकं यं पृच्छन्ति स्म कुहं सेति । स इन्द्रः कुहं वर्तत इति । सेति । सोषि लोपे चेत्पादपूरणमिति सोर्लोपे गुणः । न कश्चिदसौ तिष्ठतीति मन्यमाना जना एनमिन्द्रमाहुः एष इन्द्रो नास्तीति । तथा च मन्त्रे । नैन्द्रो अस्तीति नेम उ त्व आहेति (Rv. viii, 100, 3) । ईमिति पूरणः । स इन्द्रो विज इव । इवशाब्द एवार्थः । उद्भेजक एव सन् अर्थः अरेः संबन्धीनि पुष्टीः पोषकानि

गवाश्वादीनि धनानि आ मिनाति । सर्वतो हिनस्ति । मीरु हिंसायाम् । मीनातेर्निगम इति ह्रस्वः । तस्मात् अदस्मा इन्द्राय धत्त । स इन्द्रोस्तीति विश्वासमत्र कुरुत । यद्यप्यसौ विशेषतोस्माभिर्न दृश्यते तथाप्यस्तीति विश्वासं कुरुत । एवं निर्धारणमहिमोपेतः स इन्द्रो नाहमिति ॥

NOTES :

1. In the Sautha text p. 9 remove the svarita mark on नैषो and separate इवा मिनाति.

2. सेति. "In the Veda, and more rarely in the later language, the rule for the maintenance of the hiatus (स इति) is sometimes violated, and the remaining contiguous vowels are combined into one." Whitney para. 176 b.

3. घोरं. Take, with Aufrecht, as an adverb. 'In this awful manner.' Roth, Grassmann and Ludwig follow Sayana, and construe with यं.

4. ई. This word is in the Veda a demonstrative accusative with no distinction of gender or number. The object referred to is often as here repeated (एनं).

5. विज इव. The metre shows that we must pronounce vi-je-va. Compare note 2 above. In the former of the two cases of this Vedic sandhi the written text conforms to the real state of the case: in the latter it does not. Compare note on verse 9 below. (But Grassmann would read व for इव here). विजः here is not the nominative but the accusative. The word occurs in only one other place, and then in a similar context. (i, 92, 10 quoted above in note 4, on verse 4.) It means perhaps gain or stake (Aufrecht).

5. अदस्मै धत्त. 'Place your trust on him.' अत् or अद् धा is the Latin credo.

Verse 6.

PADAPATHA :

यः रु॒ध्रस्य॑ चो॒दिता॑ यः कृ॒शस्य॑ यः ब्र॒ह्मणः॑ ना॒ध॒मानस्य॑
की॒रेः यु॒क्त॒ऽप्रा॒णः यः अ॒वि॒ता सु॒श्रि॒णः सु॒त॒ऽसोमस्य॑ सः
ज॒ना॒सः इं॒द्रः ॥ ६

SAYANA:

यो रभ्रस्य रध हिंसासंराद्धोः समृद्धस्य चोदिता धनानां प्रेरयिता भवति । यश्च कृशस्य च दरिद्रस्य च यश्च नाधमानस्य नाधू नाधू याज्योपतापैश्वर्वाशीःषु याचमानस्य कीरिः करोतिः कीर्तयतेर्वा । स्तोतुर्ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य च धनानां प्रेरयिता । यश्च सुशिप्रः शोभनहनुः सुशीर्षको वा सन् युक्तब्राह्मणः अभिषवार्यमुद्यत-
ब्राह्मणः सुतसोमस्य अभिषुतसोमस्य यजमानस्य अविता रक्षिता भवति स एवेन्द्रो नाहमिति । ब्रह्मशब्दस्य त्वन्नपरत्वे ह्याद्युदात्तता स्यात् । यथा ब्रह्म वन्वानो अजरं सुवीरमिति (Rv. iii, 8, 3) । अयं त्वन्तोदात्तः पठ्यत इति नाजपरः ॥

NOTE :

रभ्रस्य चोदिता. A favourite epithet of Indra. ii, 21, 4 रभ्रचोदः Sayana, रध हिंसासंराद्धोः । रधाणां समृद्धानां प्रेरकः । यद्वा हिंसकानां शत्रूणां चोदकः. vi, 44, 10 किमंग रभ्रचोदनं त्वाहुः. Sayana, अंग हे इन्द्र त्वा त्वां रभ्रचोदनं रभ्रस्य राधकस्य समृद्धस्य धनस्य चोदनं चोदयितारमाहुः कथयन्ति पुराजाः. viii, 80, 3 किमंग रभ्रचोदनः. Sayana, हे इन्द्र त्वं रभ्रचोदनः रभ्रं राधकं चोदयतीति रभ्रचोदनः. x, 38, 5 रभ्रचोदनं. Sayana, राधकस्य चोदनं प्रेरकम्.

But the meaning of रभ्र is uncertain. The simple word occurs in only three other passages. ii, 34, 15 यथा रभ्रं पारयथात्यहे, 'with that (help) by which you carry the "radhra" across dangers (to the Maruts).' Sayana, रभ्रमाराधकं यजमानम्. vii, 56, 20 इमे रभ्रं चिन्मरुतो जुनन्ति. Sayana, इमे मरुतो रभ्रं चित् समृद्धमपि जनं जुनन्ति प्रेरयन्ति (These two last passages taken together show that Sayana is no safe guide as to this word, as indeed he does not profess to be. For रभ्र in these two passages must mean the same thing). x, 24, 3 यस्पतिर्वर्याणामसि रभ्रस्य चोदितो (of Indra). Sayana, हे इन्द्र यस्त्वं वार्याणां वरणीयानां धनानां पतिरसि स्वामी भवसि । रभ्रस्य राधकस्य स्तोतुश्च चोदिता धनदानेन कर्मसु नियोक्ता च भवसि.

In vi, 18, 4 we have अरभ्र and another compound with रभ्र—

सदिद्धि ते तुविजातस्य मन्ये

सहः सहिष्ठ तुरतस्तुरस्य ।

उग्रमुग्रस्य तवसस्तवीयोर-

भ्रस्य रभ्रतुरो बभूव ॥

Sayana, अरभ्रस्य शत्रुभिर्वशीकर्तुमंशक्यस्य । रभ्रैर्वशीकरणार्थस्य रूपम् । रभ्रतुरो वशीकरणीयानां सपत्नानां हिंसकस्य तव &c. In vi, 62, '3 we have the only other passage in which अरभ्र occurs. ता ह त्यद्वर्तिर्यदरभ्रमुपेत्या धिय उग्रधुः शब्दधैः (of the Asvins). Sayana, ता ह तौ खलु उग्रा उग्रौ अभिनौ युवां यदरभ्रम-
समृद्धं त्यद्वर्तिर्यजमानस्य तद्गृहं समर्धयितुं गच्छतः &c.

In the St. Petersburg Dictionary under रभ्र Roth (who had previously given not lazy as the meaning of अरभ्र) derives the word from रभ्र=अर्ध (ऋध्) and compares the Zend aredra. For the meaning he gives

Sayana's double explanation of rich, or he who pleases the gods, righteous. Grassmann believes that the word means weary. In the Siebenzig Lieder रक्षस्य and कृशस्य here are rendered, as I think rightly by the rich and the poor. But Aufrecht translated "who is a furtherer of an honest man and of a poor man."

Verse 7.

PADAPATHA :

यस्य अश्वासः प्रदिशि यस्य गावः यस्य ग्रामाः यस्य
विश्वे रथासः यः सूर्यं यः उषसं जजान यः अपां नेता सः
जनासः इंद्रः ॥ ७

SAYANA :

यस्य सर्वान्तर्यामितया वर्तमानस्य प्रदिशि प्रदेशने अनुशासने अश्वासः अश्वा
वर्तन्ते । यस्यानुशासने गावः । यस्यानुशासने ग्रामाः । प्रसन्नेष्वेति ग्रामा जनपदाः ।
यस्याज्ञायां विश्वे सर्वे रथासः रथा वर्तन्ते । यश्च वृत्रं हत्वा सूर्यं जजान जनयामास
यश्चोषसं । तथा मन्त्रः । जजान सूर्यमुषसं सुवंसा इति (liv. iii, 32, 8) । यश्च
मेघमेघनद्वारापां नेता प्रेरकः स इन्द्र इत्यादि प्रसिद्धम् ॥

Verse 8.

PADAPATHA :

यं क्रन्दसी इति संयती इति संज्यती विज्झयेते इति वि-
ज्झयेते परे अवरे उभयाः अमित्राः समानं चित् रथं आत-
स्थिष्वांसा नाना हवेते इति सः जनासः इंद्रः ॥ ८

SAYANA :

यं क्रन्दसी रोदसी शब्दं कुर्वाणे मानुषी दैवी च द्वे सेने वा संयती परस्परं संग-
च्छन्त्यौ यमिन्द्रं विज्झयेते स्वरक्षार्थं विविधमाह्वयतः । परे उत्कृष्टाः अवरे अधमाश्च
उभया उभयविधा उभयमाह्वयन्ति समानं इन्द्ररथसदृशं रथं आतस्थिष्वांसा आस्थितौ
द्वौ रथिनौ तमेवेन्द्रं नाना पृथक् पृथक् हवेते आह्वयेते । यद्वा समानमेकरथमारूढा-
विन्द्रामी हवेते । यज्ञार्थं यजमानेः पृथगाह्वयेते । तयोरन्यतरः स इन्द्रो नाहमिति ॥

NOTES :

1. Notice here the use of इति in the Pada text. It is always put to call attention to a dual : and then the word, if a compound, is repeated that the compound may be separated into its two parts.

1. ऋदसी. The two shouting armies are not, as Sayana supposes, gods and men in conflict. The reference is to two armies of men locked in fight (संयती) and each invoking the aid of the god of battles. Compare the next verse.

2. परेवर उभया (nom. pl.) अभिन्नाः. 'Those on this side and those on that, foes to each other.'

3. The two on the same chariot are the driver and the fighting man. They also have their several prayers.

Verse 9.

PADAPATHA :

यस्मात् न ऋते विजयंते जनासः यं युध्यमानाः
अवसे हवन्ते यः विश्वस्य प्रतिमानं बभूव यः अच्युतच्युत-
सः जनासः इंद्रः ॥ ९

SAYANA:

यस्मादुते जनासः जना न विजयन्ते विजयं न प्राप्नुवन्ति। भतः युद्धमाना ह्युद्धं कुर्वाणा जना अवसे स्वरक्षणाय यमिन्द्रं हवन्ते आह्वयन्ति। यश्च विश्वस्य सर्वस्य जगतः प्रतिमानं प्रतिनिधिर्बभूव। यश्चाच्युतच्युत् अच्युतानां क्षयरहितानां पर्वतासीनां च्यावयिता स इन्द्र इत्यादि प्रसिद्धम् ॥

NOTE :

न ऋते. The metre shows that we must pronounce nar-te. "In some of the vedic texts the vowel ri is written unchanged after the vowel, which, if long, is shortened: thus, मह ऋषिः instead of महर्षिः. The two vowels, however, are usually pronounced as one syllable." Whitney para. 127. The written text then follows a supposed uniform law, to which the actual occurrences do not correspond.

Verse 10.

PADAPATHA :

यः शश्वतः महि एनः दधानान् अमन्यमानान् शर्वी जघा-
न यः शर्धते न अनुद्दाति श्रुध्यां यः दस्योः हन्ता सः जना-
सः इंद्रः ॥ १०

SAYANA :

यो महि महदेनः पापं हृधानां शम्भतो बहूनमन्यमानान् आत्मानमजानत
इन्द्रमपूजयतो वा जनान् शर्वा । शृणाति शङ्कननेनेति शरुर्वज्रः । तेनायुधेन जघान ।
हन्तेतिटि रूपम् । यश्च शर्धते उत्साहं कुर्वते अनात्मज्ञाय जनाय शृध्यां उत्साहनीयं
कर्म नानुवशति । न प्रयच्छति । अनुपूर्वात् दुष्टाश्च हाने जौहोत्यादिकः । अभ्य-
स्तानामादिरिति तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः । यश्च दस्योरुपक्षपयितुः
शमोहेन्ता घातकः स इन्द्र इत्यादि पूर्ववत् ॥

Verse 11.

PADAPATHA :

यः शंवरं पर्वतेषु क्षियन्तं चत्वारिंश्यां शरदि अनुऽअ-
विदत् ओजायमानं यः अहिं जघान दानुं शयानं सः जनासः
इंद्रः ॥ ११

SAYANA :

यः पर्वतेषु क्षियन्तं इन्द्रभिया बहून् संवत्सरान्प्रच्छन्नो भूत्वा पर्वतगुहासु निव-
सन्तं शम्बरमेतन्नामकं मायाविनमसुरं चत्वारिंश्यां शरदि चत्वारिंशे संवत्सरे अन्व-
विन्दत् अन्विष्यालभत् । लब्ध्वा च य ओजायमानं । कर्तुः कथं सलोपश्च । ओज-
सोप्सरसो नित्यमिति सकारलोपः (Pan. iii, 1, 11, 2) बलमाचरन्तमहिमाहन्तारं
शानुं शनवं शयानं शम्बरमसुरं जघान हतवान् स इन्द्रो नाहमिति ॥

Verse 12.

PADAPATHA :

यः सप्तर्षिभः वृषभः तुविष्मान् अवऽअसृजत् सतवे सप्त
सिधून् यः रौहिणं अस्फुरत् वज्रं ब्राहुः द्यां आश्रोहतं सः
जनासः इंद्रः ॥ १२

SAYANA :

यः सप्तर्षिभः सप्तसंख्याकाः पर्जन्या रश्मयो यस्य । ते च रश्मयो रराहवः स्वत-
पसो विद्युन्महसो धूपयः श्वापयो गृहमेधाश्चेत्येते ये च मेदिमिविदिषिः पर्जन्याः सप्त
पृथिवीमभिवर्षन्ति वृष्टिभिरिति तैत्तिरीयारण्यके (i, 9, 5) श्लाघाताः । वृषभो
वर्षकस्तुविष्मान् वृद्धिमान्बलवान्वा सप्त सर्पणस्वभावान्सिन्धूनपः सतवे सरणाय
अवाप्तवन् । अवसृष्टवात् । यद्वा गङ्गाद्याः सप्त मुख्या नदीरसृजत् । यश्च वज्रबाहुः
सन् द्यां दिवमोरोहन्तं रौहिणमसुरं अस्फुरत् जघान । स्फुर स्फुरणे नुदादिः ॥

NOTE :

सर्तवे. A vedic infinitive. Compare note 5 on No. 2 verse 11.

Verse 13.

PADAPATHA :

द्यावा॑ चि॒त् अ॒स्मै पृथि॑वी इति॑ न॒मेते॑ इति॑ शु॒ष्मात् चि॒त्
अ॒स्य॑ पर्व॑ताः भ॒यंते॑ यः सोम॑ऽपाः नि॒श्चि॑तः वज्र॑ऽबाहुः यः
वज्र॑ऽहस्तः सः ज॒ना॒सुः इं॒द्रः ॥ १३

SAYANA:

अस्मै इन्द्राय द्यावा पृथिवी । इतरेतरापेक्षया द्विवचनं प्र मित्रयोर्वरुणयोरिति-
वत् (Rv. vii, 66, 1) । नमेते स्वयमेव प्रह्वीभवतः । णमु प्रह्वत्वे । कर्मकर्तरि न
बुद्धंस्नुनमां यक् चिणाविति यकः प्रतिषेधः । चिदपि च अस्येन्द्रस्य शुष्माद्वलात्प-
र्वता भयन्ते बिभ्यति । यः सोमपाः सोमस्य पाता निश्चितः सर्वैः । यद्वा अन्येभ्योपि
देवेभ्यो वृबाङ्गः । वज्रबाहुः वज्रसदृशबाहुः । यश्च वज्रहस्तः वज्रयुक्तः स इन्द्र
इत्यादि प्रसिद्धम् ॥

Verse 14.

PADAPATHA :

यः सु॒न्वन्तं॑ अ॒वति॑ यः प॒चन्तं॑ यः शंस॑न्तं यः श॒स॒मा॒नं॑
ऊ॒ती यस्य॑ ब्र॒ह्म॑ वर्ध॑न् यस्य॑ सोमः॑ यस्य॑ इ॒दं राधः॑ सः ज॒ना॒-
सुः इं॒द्रः ॥ १४

SAYANA:

यः सुन्वन्तं सोमाभिषवं कुर्वन्तं यजमानमवति रक्षति । यश्च पुरोडाशादीनि हवीं-
षि पचन्तं । यश्च ऊती ऊतये । सुपां सुलुगिति चतुर्थ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः । स्वरक्षाच्चै
शस्त्राणि शंसन्तं यश्च शसमानमवति स्तोत्रं कुर्वाणं रक्षति । ब्रह्म परिबृढं स्तोत्रं यस्य
वर्धनं वृद्धिकरं भवति । तथा यस्य सोमो वृद्धिहेतुर्भवति । यस्य चैवमस्मदी-
यं राधः पुरोडाशादिलक्षणमन्नं वृद्धिकरं भवति । स इन्द्र इत्यादि प्रसिद्धम् ॥

NOTES :

ऊती. A vedic Instrumental. "The yâ (instr.) of i-stems is in a few vedic examples contracted to î, and even to i." Whitney para. 363. It is not, of course, certain that contraction of yâ to î is what has taken place in such cases.

Verse 15.

PADAPATHA :

यः सुन्वते पचते दुधः आ चित् वाजं दर्दधि सः किल
असि सत्यः वयं ते इन्द्र विश्वहं प्रियासः सुवीरासः विदथं
आ वदेम ॥ १५

SAYANA :

इदानीमधिः साक्षात्कृतमिन्द्रं प्रति प्रब्रूते हे इन्द्र यो दुधो दुधैरः सन् सुन्वते सो-
माभिषवं कुर्वते पुरोडाशादिहवींषि पचते यजमानाय वाजमर्धं बलं वा दर्दधि । भृशं
प्रापयसि स तादृशस्त्वं सत्यो यथार्थभूतोसि । न पुनर्नास्तीति बुद्धियोग्योसि ।
किलेति प्रसिद्धौ । ते तव प्रियासः सुवीरासः कल्याणपुत्रपौत्राः सन्तो वयं विश्वह
सर्वेष्वहःसु विदथं स्तोत्रं आ वदेम ब्रूयाम ॥

No. 7.

MANDALA III.

SUKTA 59.

SAYANA :

मित्रो जनानिति नवर्षे पष्ठं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभम् मैत्रम् । मित्रो मैत्रं चतुर्गोत्रश्च-
न्तमित्यनुक्रमणिका । आदितः पञ्च त्रैष्टुभः शिष्टाश्चतस्रो गायत्र्यः । मित्रो देवता ।
अग्निहोत्रार्थं पद्यासि वर्षेविन्दुपतने मित्रो जनानित्यनया समिधमाहध्यावसुचितं च
मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाण इति समिधाधानमिति (Asval. iii, 11) ॥

Verse 1.

PADAPATHA :

मित्रः जनान् यातयति ब्रुवाणः मित्रः दाधार पृथिवीं उत
यां मित्रः कृष्टीः अनिमिषा अभि चष्टे मित्राय हुम्यं घृत-
ज्वत् जुहोत ॥ १

SAYANA :

ब्रुवाणः स्तूयमानः शब्दं कुर्वानो वा मित्रः प्रकर्षेण सर्वैर्मयते तथा सर्वान्वृष्टि-
प्रदानेन वायते इति वा मित्रः सूर्यः जनान् कर्षकादिजनान्यातयति कृष्यादिकर्मसु
प्रबलं कारयति । तथा मित्र एव पृथिवीं उत अपि च व्यामेतावुभौ लोकौ वृष्टिद्वारात्
वागांश्च जनयन् दाधार धारयति । तथा सति मित्रः अनिमिषा अनिमिषेणानुमहद्-
ष्ट्वा कृष्टीः कर्मवतो मनुष्यान्भिचष्टे सर्वतः पश्यति । एतत्सर्वं ज्ञात्वा हे ऋषिर्वा

घृतवदुपस्तरणाभिघारणशुक्तं हव्यं हवनयोग्यं पुरोडाशादिकं तस्मै मित्राय देवाय जुहोत जुहुत प्रयच्छतेत्यर्थः । उक्तार्थं यास्को ब्रवीति । मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणः शब्दं कुर्वन् । मित्र एव धारयति पृथिवीं च दिवं च । मित्रः कृष्टीरनिमिषन्न-
भिषिपद्भ्यतीति । कृष्टय इति मनुष्यनाम कर्मवन्तो भवन्ति विकृष्टदेहा वा । मित्राय हव्यं घृतवदुजुहोतेति व्याख्यातम् । जुहोतिर्दानकर्मेति (Nigh. x, 22) । यातयति । यती प्रत्यन् इत्यस्य ण्यन्तस्य लटि रूपम् । दाधार । तुजादीनामित्यभ्यासस्य दीर्घः । जुहोत । जुहोतेर्लोटि प्रत्ययस्य तदादेशः । गुणः । निघातः ॥

NOTES :

1. मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणो. 'Mitra speaks, and the people are arrayed.' The alternative explanation which Sayana suggests for ब्रुवाणः need not detain us. The word expresses the same idea as that which we have in the 'God said, Let there be light, and there was light,' of the Bible (Genesis i, 3). Mitra speaks, and it is done. But the meaning of यातयति is uncertain. यातयज्जनः (for the form of the compound see note on verse 5 below) occurs, as an epithet of Mitra and other gods in four passages of the Rigveda, i. 136, 3 मित्रस्तयोर्वरुणो यातयज्जनोर्यमा यातयज्जनः. Sayana, तयोः मित्रावरुणयोः यातयज्जनः तयोरेव संबन्धादुभयोर्मध्ये स्थितो यातयज्जनः स्वस्वव्यापारनियोजितसर्वजनः । मित्रावरुणौ अहोरात्रदेवौ । अर्यमा तु तयोरेव संबन्धात्सर्वप्राणिनः प्रेरयतीत्यर्थः । किञ्च यातयज्जनः यातयन्ति लोकं यदीया जनाः प्रेष्याः स तादृशः । यद्वा यात्यमानो नरके विपात्यमाना जनाः प्राणिनः अयष्टारो येन स तादृशः । कर्मसाक्षित्वात्स्वकर्मनुरोधेन प्राणिनः सुकृते यातयतीत्यर्थः तादृशोर्यमा मित्रावरुणयोरधीनो वर्तते इति शेषः The second passage is verse 5 of our hymn. For Sayana's note there see below. v, 72, 2 यातयज्जना (of Mitra and Varuna). Sayana, यातयन्तः कर्मसु प्रवर्तयन्तो जना ऋत्विजो ययोस्तौ यातयज्जनौ । अथवा यातयन्तो शर्षूहसन्तो जना भूत्या ययोस्तौ. viii, 102, 12 तमर्वन्तं न सानसि गृणीहि विप्र शुष्मिण । मित्रं न यातयज्जनं. Sayana, हे विप्र मेधाविन्स्तोतः अर्वन्तं न अश्वमिव सानसि संभजनीयं शुष्मिणं बलिनं मित्रं न सखायमिव यातयज्जनं हतशत्रुजनं तमग्निं गृणीहि स्तुहि (the passages already quoted make it certain that Mitra here too is a proper name, and that यातयज्जनं is to be construed with it, instead of, or as well as, with अग्नि).

I translate Roth's note S. L. p. 18.

" Compare Rigveda vii, 36, 2 :

इमां वां मित्रावरुणा सुवृक्ति-
मिधं न कृण्वे असुरा नवीयः ।
इनो वामन्यः पदवीरदन्धो
जनं च मित्रो यताति ब्रवाणः ।

This hymn of praise I bring you, Varuna and Mitra, once again to you, O spirits, a sweet oblation : one of you is for us a strong sure leader, the other, Indra, by his word holds the folk in order.

Compare also v. 65, 6. The action of Indra is compared to that of a commander, whose word arrays and guides the ranks."

2. धाधार. See Note on No. 5 Verse 4.

3. अनिमिषा. 'With eyes that sleep not.' An adverb (instrumental in form). The form occurs again in vii, 60, 7 इमे दिवो अनिमिषा श्रुष्या-
शिकित्वांते अचेतसं नयन्ति. Sayana, इमे मित्रादयो दिवो शुलोकस्य श्रुष्याश्च संबन्धिनः
अनिमिषा अनिमिषेण सर्वदा चिकित्वांसः जानन्तः कम्चेतसमज्ञानं नयन्ति प्रापयन्ति कर्माणि.

Verse 2.

PADAPATHA :

प्र सः मित्रं मर्तः अस्तु प्रयस्वान् यः ते आदित्यं शिक्षति
व्रतेन न हन्यते न जीयते त्वाऽऽकृतः न एनं अंहः अश्नोति
अतितः न दूरात् ॥ २

SAYANA:

देवस्युवां हविःषु मित्रस्य सत्यस्य प्र स मित्रेति याज्या । एषैव प्रातर्होमस्य काला-
त्ययनिमित्ते मैत्रे चरो याज्या । सूत्रितं च । प्र स मित्रं मर्तो अस्तु प्रयस्वांस्त्वां नष्ट-
वान्महिमाय वृच्छत इति (Asval. iv, 11) । तत इष्टिर्मित्रः सूर्योभि यो महिना
दिवं प्र स मित्रं मर्तो अस्तु प्रयस्वानिति संस्थितायामिति च (Asval. iii, 12).

हे आदित्य व्रतेन यज्ञेन युक्तो यो मनुष्यस्ते तुभ्यं शिक्षति हविर्लक्षणमज्ञं ददाति
हे मित्रं स मर्तः मनुष्यः प्रयस्वान् अन्नवान् प्र अस्तु प्रभवतु । त्वोतस्त्वया रक्षितः स
मनुष्यः केनापि न हन्यते न बाध्यते न जीयते नाभिभूयते च । एनं तुभ्यं हविर्वृत्त-
वन्तं पुरुषमंहः पापमन्तितः समीपाज्जाश्नोति न प्राप्नोति दूरादपि न प्राप्नोति ।
शिक्षतिर्दानकर्मा । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । यद्वृत्तयोगादनिधातः । जीयते जयतेः
कर्मणि यक्यकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः । त्वोतः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदस्वरः ।
अश्नोति । अश्नु व्याप्तौ । स्वादिः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥

NOTE :

शिक्षति. 'Seeks to serve thee.' The desiderative of the Vedic root
शक् शोम्ध to help. See below note 1 on No. 20 verse 4.

Verse 3.

PADAPATHA :

अ॒न॒मी॒वासः॑ इ॒ळ्या॑ म॒द॑तः मि॒त॒ज्ञ॑वः वरि॑मन् आ पृथि॒व्याः
आ॒दि॒त्यस्य॑ व्र॒तं उ॒प॒क्षि॑य॒तः व॒यं मि॒त्रस्य॑ सु॒म॒तौ स्या॒म ॥ ३

SAYANA :

देवसुवां हविःषु मित्रस्य सत्यस्यानुवाक्या । अनमीवास इळ्या मदन्तः प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वानिति सूत्रितम् (Asval. iv, 11.) ॥

हे मित्र अनमीवासो रोगवाजिता इळ्यान्नेन मदन्तो माद्यन्तः पृथिव्याः वरिमन्विस्तीर्णे प्रदेष्टे' मितज्ञवो मितजानुका आ यथाकामं सर्वत्र गच्छन्तः आदित्यसंबन्धि व्रतं कर्मोपक्षियन्तः तस्य कर्मणः समीपे निवसन्तस्तदीयं कर्म कुर्वाणा इत्यर्थः । तादृशा वयं मित्रस्यादित्यस्य सुमतौ शोभनायामनुग्रहबुद्ध्यां स्वाम वतमहि । मदन्तः । मरी हर्ष इत्यस्य शतरि व्यत्ययेन छप् । मितज्ञवः 'जानुशब्दस्य शुभ्छान्वसः । वरिमन् । उरुशब्दात्पृथ्वादिस्वादिमनिच् । प्रियस्थिरेत्यादिना वरादेशः सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । व्यत्ययेनाद्युदात्तः ॥

NOTES :

1. मितज्ञवः. This word occurs in three other places only. vi, 32, 3 स वङ्गिभिर्ऋक्भिर्गोषु शश्वन्मितजुभिः पुरुकृत्वा जिगाय. Sayana, पुरुकृत्वा बहुकर्मकृत्स इन्द्रो वङ्गिभिः हविषो बोद्धभिः ऋक्भिः स्तोत्रभिः शश्वत्सर्वदा मितजुभिः संकुचितजानुभिरङ्गिरोभिः सह गोषु निमित्तभूतेषु जिगाय अमुराञ्जितवान्. vii, 82, 4 युवामिपुत्सु श्रतनासु वङ्गयो युवां क्षेमस्य प्रसवे मितज्ञवः. Sayana, हे इन्द्रावरुणौ वङ्गयो हविषां स्तोत्राणां वा बोद्धारः ऋत्विजः युत्सु युद्धेषु श्रतनासु शत्रुसेनासु रक्षणार्थं युवामित् युवामेव हवन्ते आहूयन्ते । मितज्ञवः संकुचितजानुकाः अङ्गिरसोपि क्षेमस्य रक्षणस्य प्रसवे उत्पादने निमित्तभूते सति युवामेव हवन्ते. vii, 95, 4, उत स्या नः सरस्वती जुषाणोप भवत्सुभगा यज्ञे अस्मिन् । मितजुभिर्नमस्यैरियाना. Sayana, उत अपि च जुषाणा प्रियमाणा सुभगा शोभनधना स्या सा सरस्वती नोस्माकमस्मिन् यज्ञ उपभ्रवत् अस्मदीयाः स्तुतीरुपशृणोत । कीदृशी सा । मितजुभिः प्रहृष्टजानुभिः नमस्यैः नमस्कारैर्देवैः इयाना उपगम्यमाना. Roth explains the word as meaning having well fixed, firm knees (firm of foot S.L.) So also Grassmann, "having upright knees (that is knees which do not sink together)." Ludwig takes it to be a technical term, and notes that the position referred to is described by Haug.

2. वरिमन्. "Throughout both Veda and Brahmana, an abbreviated form of the loc. sing. [of nouns in an &c.,] with the ending i omitted or identical with the stem, is common (in Rigveda of considerably

¹ U1. उरुतरे विस्तीर्णे देवयजनप्रदेशे. B. with M. M.

more frequent occurrence than the regular form): thus, *múrdhan*, *karman*, *adhvan*, beside *múrdhani*, &c. Whitney para. 425 c.

3. आ. 'In.' A preposition governing वरिमन् . Compare note 2 on No. 2 verse 10 (p. 70) and note 1 on No. 2 verse 15 (p. 74).

Verse 4.

PADAPATHA :

अयं मित्रः नमस्यः सुश्रोवः राजा सुक्षत्रः अजनिष्ट वेधाः
तस्य वयं सुष्मता यज्ञियस्य अपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ ४

SAYANA :

अयं पूर्वमन्त्रे प्रतिपादितो मित्रः सूर्यः नमस्यः सर्वैर्नमस्करणीयः सुश्रोवः शोभन-
मुखः सुखेन सेव्य इत्यर्थः राजा सर्वस्य जगतः प्रकाशप्रदानेन स्वामी सुक्षत्रः
क्षयशब्देन बलमुच्यते शोभनबलोपेतः वेधाः सर्वस्य जगतो विधाता एवंगुणो-
पेतः सूर्यः अजनिष्ट प्रादुरभूत् । तस्यैवंविधगुणोपेतस्य यज्ञियस्य ब्रह्मार्हस्य सूर्यस्य
सुमता शोभनायां बुद्धौ भद्रे कल्याणकारिणि सौमनसे सौमनसे अपि यजमाना वयं
स्याम भवेम । नमस्यः । नमसि साधुः । तत्र साधुरिति यत् । तिस्वरितः । अज-
निष्ट । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य लुङि सिद्धि रूपम् । सौमनसे । सुमनस इति स्वार्थे
तस्यैवमित्यण् । प्रत्ययस्वरः ॥

NOTE :

सुश्रोवः. 'Kind.' Compare viii, 48, 4 पितेव सोम सूनवे सुश्रोवः, also i,
91, 15 सखा सुश्रोव एषि नः and Sayana's note there : सुश्रोवो अस्मभ्यं दातव्येन
शोभनेन सुखेन युक्तः सन् सखा एषि हितकारी भव. The word is applied to a friend,
i, 187, 3 : ii, 1, 9 ; to a son, v, 42, 2 : vii, 4, 8 ; to a mother ; x, 8, 10 ;
to a wife, Atharvav. xiv, 2, 26, as well as to the gods (Roth).

Verse 5.

PADAPATHA :

महान् आदित्यः नमसा उपसद्यः यातयत्ऽजनः गृणते
सुश्रोवः तस्मै एतत् पन्यस्तमाय जुष्टं अग्नौ मित्राय हविः
आ जुहोतु ॥ ५

SAYANA :

बोधमादित्यो महान्त एव नमसा नमस्कारेण उपसद्यः सर्वैरुपसदनीयः यात-
यजनः प्रातःप्रातः स्वस्वकर्मणि प्रवर्तनीया अना येनेति स तथोक्तः गृणते

स्तोत्रं कुर्वते जनाय सुशेषश्च भवति तस्मै पन्यतमाय स्तुत्यतमाय मित्राय आदिष्वाय जुष्टं प्रीतिविषयमेतद्धविरमौ आ जुहोत जुहुत । यातयज्जनः । यती प्रयत्न इत्यस्य प्यन्तस्य शतरि रूपम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते मरुद्वादिस्वात्पूर्वपदान्तो-
दात्तत्वम् । गृणते । गृ शब्दे । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पन्यतमाय । पन-
तेरन्यादित्वाद्यत् । यतोनाव इत्याद्युदात्तत्वम् । जुष्टम् । नित्यं मन्त्र इत्याद्युदात्त-
त्वम्॥

NOTES :

1. मर्हौ. See note 4 on No. 2 verse ii (p. 71).

2. यातयज्जनः One of a class of compounds peculiar to the Veda. Whitney para. 1309 calls them participial compounds. "This group of compounds, in which the prior member is a present participle and the final member its object, is a small one (towards thirty examples) and exclusively Vedic—indeed, almost limited to the oldest Vedic (of the Rigveda). The accent is on the final syllable of the participle, whatever may have been the latter's accent as an independent word."

Verse 6.

PADAPATHA :

मित्रस्य चर्षणिधृतः अवः देवस्य सानसि शुभं चित्रश्र-
वःस्तमं ॥ ६

SAYANA :

अभिष्टवषडहे दशरात्रे च समदशैकविंशदितोमे सति होत्रादिकशस्त्रिष्ववा-
पस्थाने पञ्चसप्तदशसंख्याका ऋच आवपनीयाः । तत्र मैत्रावरुणशस्त्रे मित्रस्य च-
र्षणीधृत इत्याद्याश्चतस्र आवापार्याः । सूत्रितं च । मित्रस्य चर्षणीधृत इति चतस्रो
मैत्र्य इति (Asval. vii, 5) ॥

चर्षणीधृतः मनुष्याणां वृष्टिप्रदानेन धारकस्य मित्रस्य देवस्य संबन्धि अवः अन्नं
सानसि सर्वैः¹ संभजनीयं शुभं तदीयं² धनं च चित्रश्रवस्तममतिशयेन चाव-
नीयकीर्तिशुक्तम् । सानसि । सनोतेः सानसिपर्णसीत्यदिनासिष्प्रस्वबान्तत्वेन
निपातनावुपधावृद्धिः । चित्रादन्तोदात्तः । स्वमोरिति स्वमोर्लुक् ॥

NOTE :

सानसि. 'Is the procurer of.' The word is an adjective in the
nominative, agreeing with अवः and governing शुभं in the accusative.

¹ Ul. adds अस्माभिः. ² From M. M. Ul. and B. त्वदीयं.

The word does not occur again with this rare construction, but is itself of not infrequent occurrence. i, 8, 1; i, 175, 2; iv, 15, 6; vii, 93, 2; viii, 21, 2; ix, 85, 5; ix, 100, 4; ix, 106, 2 and 3; x, 63, 14; x, 140, 4 and 5. "Bringing gain, winning, making booty, victorious." Roth.

Verse 7.

PADAPATHA :

अभि यः महिना दिवं मित्रः बभूव सप्रथाः अभि श्र-
वः अभि पृथिवीं ॥ ७

SAYANA :

प्रातर्होमस्य कालात्यये मैत्रेष्टिः । तस्यामभि यो महिनेत्यनुवाक्या । सूत्रितं च । अभि यो महिना दिवं प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वानिति (Asval. iii, 12) । यो मित्रो महिना स्वकीयेन महिना दिवमन्तरिक्षमभि बभूव अभिभवति स मित्रः सप्रथाः प्रथः प्रसिद्धिः कीर्तिस्तस्सहितः श्रवोभिः शृष्टिद्वारोत्पादितैरज्ञैः पृथिवीमभि अभिभवति बह्वज्युक्तां करोतीत्यर्थः । सप्रथाः । प्रथ प्रख्याने । असुन् । वीपसर्जनस्येति सहस्य सभावः ॥

NOTES :

1. Compare No. 30 verse 3.

2. महिना. "From a few stems in *man* is made (Vedic irregularity) an abbreviated instrumental singular, with loss of *m* as well as of *a*, thus महिना etc. for महिना etc. Whitney para. 425 e.

3. श्रवोभिः. Grassmann and Ludwig translate 'in glory' taking the word to answer to महिना in the previous clause. Roth refers श्रवोभिः here to a word श्रवः (from श्रु=सृ) stream, flow, and translates 'in his flight.' I translate Roth's article on this second श्रवः (to which) and not to श्रवः fame, he refers the meaning अन्न and धनं of the commentators) adding extracts from Sayana. (1) Stream, flow; iii, 1, 16 सुरेतसा श्रवसा जुञ्जमानाः. Sayana, सुरेतसां शोभनवीर्येण श्रवसा त्वत्कृतेनाग्नेन. ix, 87, 5; ix, 110, 5; i, 51, 10 आ पूर्यमाणमवहन्मभि श्रवः to the stream of Soma. Sayana, श्रवोभिर्हविलक्षणमन्नमभिलक्ष्य. i, 61, 10 गा न त्राणा अवनीरमुचदभि श्रवो दावने सचेताः. Sayana, श्रवः कर्मफलभूतमन्नमभि आप्तिमुख्येन ददातीति शेषः. i, 91, 18 आप्यायमानो अमृताय सोम दिवि श्रवांस्युत्तमानि धिष्व. Sayana, हे सोम त्वममृतायाम्नाकममृतत्वायामणत्वाय आप्यायमाना आ समन्ताद्धर्मानः सन्दिवि नभसि

¹ U1. श्रथिवीमप्याभिभवति (sic) B and M. M. श्रथिवीमप्याभिभवति.

स्वर्गे उत्तमान्युद्धततमान्युत्कृष्टानि भवांस्यन्त्रान्यस्माभिर्भोक्तव्यानि हविलैक्षणानि वा भिष्व
 भारय. (2) course, quick movement :-vii, 90, 7 अर्वतो न भवसो भिक्षमाणाः. Sa-
 yana, अर्वन्तो न अश्वा इव हविषां वोढारः भवसः अन्नस्य द्वितीयार्थे षष्ठी अन्नं भिक्षमाणा याच-
 मानाः. iv, 41, 9 ; ix, 97, 25 अर्वो इव भवसे सातिमिच्छ. Sayana, हे सोम अन्नार्थे
 युद्धे अर्वानिव अधो यथा गच्छति तद्वत्त्वं भवसे अस्माकमन्नार्थे तथा. iv, 26, 5
 उत भवो विविदे श्येनो अन्न. Sayana, उत अपि च अन्न अस्मिन्लोके श्येनः सुपर्णः भवः
 सोमाहरणानिमित्तं यज्ञः विविदे लेभे. i, 92, 8 ; 165, 12 ; iii, 37, 7 ; x, 102, 4 ; 131,
 3, viii, 69 (80 in M. M.), 5 हंतो नु किमाससे प्रथमं न रथं कृषि । उपमं वाजयु भवः.
 Sayana, वाजयु अस्माकमन्नमिच्छत् भवः अन्नं हविलैक्षणमुपममान्तिकनामैतत्तावान्तिकभूतं
 वर्तते इति शेषः । यस्मादेवं तस्माद्रथमस्मदीयं प्रथमं कृषीति. iii, 54, 22 अस्मद्रथवत्सं
 मिमीहि भवांसि perhaps 'direct thy course towards us.' Sayana, दीपितानि
 तानि (referring to preceding words स्वदस्व हव्या सप्तियो दिदीहि) भवांसि अन्नानि
 अस्मद्रथवत् अस्मदभियुक्तानि सं मिमीहि संमानय कुर्वित्यर्थः. vi, 37, 3 अभि भव ऋज्यंतो
 वहेयुः (Scil. अश्वाः). Sayana, ऋज्यन्तः ऋजुगमनाः सन्तः . . . भवः भवणीयमस्मदीयं
 हविः अच्छा अभिमुख्येन अभि वहेयुः आवहेयुः. iii, 19, 5 अधि भवांसि धेहि नस्तनूषु Sayana,
 किञ्च नस्तनूषु अस्माकं तनुजेष्वपत्येषु भवांसि अन्नानि अधि धेहि अधिकं निधेहि. The
 next example is our passage भवोभिः in his flight. (3) course, bed, vii,
 79, 3 अभद्रुषा इंद्रतमा मघोन्यजीजनत्सुवितायं भवांसि. Sayana, सुविताय कल्याणाय
 भवांसि अन्नानि अजीजनत् उदपादयन् प्रकाशितवतीत्यर्थः. x, 27, 21 भव इदेना परे
 अन्यदस्ति तदव्ययी जरिमाणस्तंरन्ति. Sayana, परः परस्तादन्तरिक्षलोकस्योपरि स्थिते
 सूर्यमण्डले स्थितमेना एतत् । भव इत्यन्ननाम । तद्धेतुत्वादुदकं भव उच्यते यदप्युदकं मेघोद-
 रगतादुदकादन्यदप्यास्ति अव्ययी व्यथारहिता जरिमाणः स्तोतारो मरुदादयस्तादृशमुदकं
 तरन्ति अन्तरिक्षलोकं प्रत्यवतारयन्ति. Some of the passages cited under
 the first भवः fame, are perhaps examples of this meaning of भवः cour-
 se. (4) according to the commentary=अन्न Naigh. ii, 7, Nir. x, 3
 Sayana chooses this meaning especially in passages where the Soma is
 meant. (5)=धन Naigh. ii, 2, 10. Nir. iv, 24.—Compare viii, 2, 38
 गायभवसं (hastening to the song, according to Sayana, whose praise is to
 be sung) वसुं वाजं वृद्धं.”

Verse 8.

PADAPATHA :

मित्राय पंच येमिरे जनाः अभिष्टिश्चवसे सः देवान्
 विश्वान् बिभर्ति ॥ ८

SAYANA :

पञ्च जनाः निषादपञ्चमाश्वत्वारो वर्णाः अभिष्टिश्चवसे शत्रूणामभिगन्तबलशुक्ताव
 मित्राय येमिरे हवींश्चुष्यच्छन्ति । स तादृशो मित्रः विश्वान् सर्वान् देवान् बिभर्ति स्व-

स्वरूपतया धारयति । अभिदिशयसे । इषेर्मन्त्रे वृषेत्यादिना क्तिन् । तारी च नि-
तीत्यभेरन्तोदात्तत्वम् । शकन्वादिस्वात्परकपत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥

NOTE :

पंच जनाः. "The Aryans as the middle point, and the people of the North, the East, the West, and the South by whom they are surrounded." Roth's note in S.L. Max Müller, on the other hand, speaks of the Aryas as the people of the five Nations, "India ; What can it teach us ?" p. 95, note. Compare Muir's remarks on the phrase, Sanskrit Texts, i, p. 176, fg. Muir translates Roth's article in the Petersburg Dictionary. "The phrase *five races* is a designation of all nations, not merely of the Aryan tribes. It is an ancient enumeration, of the origin of which we find no express explanation in the Vedic texts. We may compare the fact that the cosmical spaces or points of the compass are frequently enumerated as *five*, especially in the following text of the A. V. iii, 24, 2 : imā yāḥ pancha pradiśo mānaviḥ pancha kṛishṭayāḥ. 'These five regions ; the five tribes sprung from Manu ; among which (regions) we should have here to reckon as the fifth the one lying in the middle (dhruvā'dik, A. V. iv, 14, 8 ; xviii, 3, 34), that is, to regard the Aryas as the central point, and round about them the nations of the four regions of the world. ....According to the Vedic usage, five cannot be considered as designating an indefinite number."

Verse 9.

PADAPATHA :

मित्रः देवेषु आयुषु जनाय वृक्तवर्हिषे इषः इष्टव्रताः
अकरित्यकः ॥ ९

SAYANA :

मित्रः भगवानादित्यः देवेषु द्योतमानादिगुणयुक्तेषु आयुषु मनुष्येषु मध्ये यो
जनः वृक्तवर्हिः । वृक्तं लूतं बर्हिर्येन सः बर्हिर्लवनासादनपूर्वं हविषो दाता क-
न्वित्यित्यर्थः । तस्मै वृक्तवर्हिषे जनाय इष्टव्रताः इष्टानि कल्याणानि व्रतानि क-
र्माणि वाभिः सिध्यन्ति सा इषः सादृशान्वजानि अकः करोति तस्मै ददातीत्यर्थः ।
वृक्तवर्हिषे । ओम्रभू छेदने । कर्मणि निष्ठायां यस्य विभाषेतीदृशतिषेधः । बहुव्रीहौ
पूर्वपदस्वरः । अकः । करोतेतिङि छेमेमन्त्रे वृषेत्यादिना लुक् । सिषो हल्ङ्घादिलोपः
निषातः ॥

NOTES:

1. इष्टवता. The word does not occur again. Roth takes it to mean 'obeying the wish,' i.e., of the god, issuing as he pleases. Grassmann refers इष्ट in the word to the worshippers 'according to their wish.

2. अकः. Third person singular of an aorist of कृ. See Whitney, para. 831.

No. 8.

MANDALA III.

SUKTA 61.

Verse 1.

SAYANA :

उषो वाजेनेति सप्तर्षमष्टमं सूक्तं वैश्वामित्रं¹ त्रैष्टुभमुषोदेवताकम्। तथा चानुक्रान्तम्। उषो औषस्यमिति। प्रातरनुवाक उषःकृतावाग्निनक्षत्रे च त्रैष्टुभे छन्दस्येतस्य सूक्तस्य विनियोगः। सूत्रितं च। उषो वाजेनेदमु स्यसिति² (Asval. iv, 14.) ॥

PADAPATHA :

उषः वाजेन वाजिनि प्रचेताः स्तोमं जुषस्व गृणतः मघोनि पुराणी देवि युवतिः पुरंधिः अनु व्रतं चरसि विश्वज्वारे ॥ १

SAYANA :

वाजेन वाजिनि अजेन अजवति। तथा च मन्त्रः। संवाजैर्वाजिनीवतीति (Rigv. i, 48, 16)। मघोनि धनवति हे उषः प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानवती सती गृणतः तव स्तोत्रं कुर्वतः स्तोतुः स्तोमं स्तोत्रं जुषस्व। यद्वा वाजेन हविलक्षणेनाजेन सह स्तोमं जुषस्वेति संबन्धः। विश्वज्वारे विश्वैः सर्वैर्वरणीये हे उषो देवि पुराणी पुरातनी युवतिः तरुणीत्युपमा³। तद्वच्छोभना। सुसंकाशा मातृमृष्टेव योषेतिवत् (Rv. i, 123, 11)। पुरंधिः। पुरु बहु धीः स्तोत्रलक्षणं कर्म यस्याः सा। बहुस्तोत्रवती। पुरंधिर्बुद्धीरिति यास्कः। पुरंधिः शोभमाना वा। एवंविधगुणोपेता स्वमनु व्रतं यज्ञकर्माभिलक्ष्य चरसि गृह्यतया वर्तसे। मघोनि। मघशब्दान्मतुबर्थे छन्दसीवनिपाविति वनिष् स्त्रियामुभेभ्यो ङीप्। श्वयुवमघोनामतद्धित इति संप्रसारणे कृते गुणः। संबुद्धावम्बा। र्थनद्योर्हस्वः। निघातः। पुराणी। पुराणशब्दः पुराणप्रोक्तेष्वित्यन्तोदात्तत्वेन निपातितः। टिड्ढाणमिति ङीप्। अनुदात्तस्य च यञोदात्तलोप इत्यन्तोदात्तत्वम्। पुरंधिः। प्रथोदरादित्वादुकारस्यामादेश ईकारस्य ह्रस्वश्च। आद्युदात्तप्रकरणे द्विषोदासासीनां छन्दस्युपसंख्यानमित्याद्युदात्तत्वम् ॥

¹ त्रैष्टुभम्. is from two Bombay MSS. Ul. and M. M. omit.

² For इदमु त्यत् (Rv. iv, 51, i) Ul. and B read इदमुदु त्यत्.

³ M. M. omits तरुणी against his MS. B. My MS. B has it, and reads उपमानवत् omitting the वत् after योषेति. M. M. has शोभमाना for शोभना.

NOTES :

1. उषः. A vocative, accented because it stands at the beginning of a pada. The accent proper of the word उषः is on the last syllable. Compare उषसं verse 5. But all vocatives, if accented at all, have the accent on the first syllable. See Whitney, para. 314.

2. पुराणी देवि युवतिः. Compare पुनः पुनर्जायमाना पुराणी said of Ushas in i, 92, 10.

Verse 2.

PADAPATHA :

उषः देवि अमर्त्या वि भाहि चन्द्ररथा सूनृताः ईरयन्ती
आ त्वा वहंतु सुज्यमांसः अश्वाः हिरण्यवर्णा पृथुभाजसः
ये ॥ २

SAYANA :

हे उषो देवि अमर्त्या मरणधर्मरहिता चन्द्ररथा सुवर्णमय्यरयोपेता सूनृताः प्रियस-
त्वरूपा वाच ईरयन्ती उच्चारयन्ती। तथा च मन्त्रवर्णः। सुमावरी सूनृता ईरयन्तीति
(Bigv. i, 113, 12) तावृक्षी स्वं वि भाहि सूर्यकिरणसंबन्धाद्विशेषेण क्षीप्यस्व।
पृथुभाजसः प्रभूतबलयुक्ता अरुणवर्णा ये अश्वा विद्यन्ते सुज्यमांसः सुष्ठु नियन्तुं शक्या
रये भोजितास्तेष्वाम्ना हिरण्यवर्णा त्वा त्वामावहन्तु। सुज्यमांसः। यमेरकृच्छ्रायै
स्वत्। लिप्स्वरः ॥

NOTE :

सूनृता ईरयन्ती. Muir, v, 193, has a note on the word sūṇṛita com-
municated by Aufrecht: "Professor Aufrecht thinks that this
word sūṇṛita is to be explained as follows. He considers it to be a
derivative from nṛit, to be in motion, compounded with su. Its first
meaning is 'movable' (sūṇṛitā maghāni, Rv. vii, 57, 6), then 'brisk,
'alert' (sūṇṛita, predicated of Indra, viii, 46, 20; sūṇṛite of Usha's,
iv, 55, 9; i, 123, 5; 124, 10; viii, 9, 17). As a feminine sub-
stantive in the plural it means either 'activity' or, with a supplied
gir, 'lively voices' (sūṇṛitānām girām, iii, 31, 18); netrī sūṇṛitānām is
Ushas as a stimulator, or rather leader (χορηγός); of joyful voices (of
birds, etc.); sūṇṛitā īrayanti is just the same. So vāyor iva sūṇṛitānām
ndarke, Rv. i, 113, 18, "when fervent voices arise like the rising of
the wind" (ortu vocum velut ortu venti).

With our phrase compare जीवमुदीरयन्ती said of Ushas in i, 113, 8,
and see also the verse quoted in the next note.

Verse 3.

PADAPATHA :

उषः प्रतीची भुवनानि विश्वा ऊर्ध्वा तिष्ठसि अमृतस्य के-
तुः समानं अर्थं चरणीयमाना चक्रं जैव नव्यसि आ ववृत्स्व ॥३॥

SAYANA :

हे उषो देवि विश्वा सर्वाणि भुवनानि प्रतीची प्रति आभिमुख्येन अञ्जति प्रामोतीति प्रतीची अमृतस्य मरणधर्मरहितस्य सूर्यस्य केतुः प्रज्ञापयित्री त्वमूर्ध्वो नभस्तुन्नता तिष्ठसि । नव्यसि पुनः पुनर्जायमानतया नवतरे हे उषो देवि अर्थमर्थ्यते गन्धते-
स्मिन्नित्यर्थो मार्गः समानमेकं मार्गमुद्यत्प्राचीनकाललक्षणं चरणीयमाना चरि-
तुमिच्छन्ती त्वमा ववृत्स्व पुनस्तस्मिन्मार्गे आश्रिता भव । तच्च दृष्टान्तः । चक्रमिव
यथा नभसि चरितुः सूर्यस्य रथाङ्गं पुनः पुनरावर्तते तद्वत् । प्रतीची । प्रतिपूर्वोद-
ञ्जतेः किन् । अञ्जतेऽधोपसंख्यानमिति ङीप् । अच इत्यकारलोपे चाविति णीप् ।
उदात्तानिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तः । केतुः । चायू पूजानिशामनयोरित्यस्माच्चायः की
चेति तुः । की इत्यादेशः । आर्धधातुकलक्षणां गुणः । अर्थम् । अर्तस्थन्प्रत्ययः ।
नव्यसि । नवशब्दादीयस्य ङीप् रूपम् । ईकारलोपश्छान्दसः । ववृत्स्व । वृत्
वर्तने । बहलं छन्दसीति विकरणस्य झुः ॥

NOTES :

1. प्रतीची भुवनानि विश्वा, 'In face of all creatures.' Compare

विधानि देवि भुवनाभिचक्षया
प्रतीची चक्षुरविद्या वि भाति ।
विधं जीवं चरसे बोधयन्ती
विधस्य वाचमविदन्मनायोः ॥ i, 92, 9.

2. समानमर्थं चरणीयमाना. 'Pressing forward to the same mark,' i.e. as in all former days. Taken along with the following नव्यसी the phrase presents the contrast which we have had already in गुराणी युवतिः. Compare

समानो अध्वा स्वस्वारनंत-
स्तमन्यान्या चरतो देवशिष्टे ।
न मेधेते न तस्थतुः सुमेके
नक्तोषासा समनसा विरूपे ॥ i, 113, 3 :

"The sisters have one road that never ends: along it they go, each in her turn god-impelled: they do not strive, they do not stand still, beneficent night and day, one in mind, diverse in body." It may be a question whether समान here, however, does not mean "common to the two." Compare समानं चिद्रथमातस्थिवांसा ii, 12, 8.

3. चरणीयमाना is the participle of a verb which is used only here.

Verse 4.

PADAPATHA:

अव स्यूमंश्च चिन्वती मघोनीं उषाः याति स्वसरस्य
पत्नीं स्वः जनन्ती सुभगा सुदंसाः आ अन्तात् दिवः प्रथे
आ पृथिव्याः ॥ ४

SAYANA:

वेद्यमुषाः स्यूमेव वस्त्रमिव विस्तृतं तमः अवचिन्वती अवचयमपक्षयं प्रापयन्ती
मघोनीं धनवती स्वसरस्य सुष्ठु अस्यति क्षिपति तम इति स्वसरः सूर्यो वासरो वा ।
तस्य पत्नी सती याति गच्छति । स्वः स्वकीयं तेजः जनन्ती जनयन्ती सुभगा
सुधना सौभाग्ययुक्ता सुदंसाः शोभनामिहोत्रकर्मा¹ वेद्यमुषाः दिवः द्युलोकस्य आ
अन्तात् पृथिव्याश्च आ अन्तात् अवसानात्प्रथे प्रथते प्रकाशत इत्यर्थः । स्यूमेव ।
चिन्व तन्नुसंताने । अविषिविशुषिभ्यः क्तिञ्चि मन्प्रत्ययः । छीः शूडनुनासिके
ष्वेत्युद् । अणादेशः । सुपां सुलुगिति शैर्लुक् । निच्वासाद्युसात्तः । चिन्वती । शतुरनुम
इति ङीप् उदात्तत्वम् । जनन्ती । जन जनन इत्यस्य ण्यन्तस्व शतरि रूपम् । छन्द-
श्चुभययेति तिप् आर्धधातुकत्वेन णिलोपः ॥

NOTES:

1. अव स्यूमेव चिन्वती. 'Casting aside, as it were, her garment.' The picture of the approaching chariot of the Dawn must, as Ludwig has seen, be carried over from the last verse. By the mantle that enveloped Ushas we are of course to understand, as Sayana says, the darkness she dispels. But the rare word स्यूम is a difficulty. The simple word occurs in one other passage only. i, 113, 17 स्यूमना वाच उदियति वह्निः स्तकानो रेभ उषसो विभातीः. Sayana, वह्निः स्तोत्राणां वोढा रेभः स्तोत्रनामेतत् स्तोत्रा उषसो विभातीः तमसोपनोदनेन प्रकाशमानां उषोदेवताः स्तवानः स्तुवन् वाचः वेद-रूपायाः संबन्धीनि स्यूमना स्यूमानि अनुस्यूतानि संततान्युक्तानि उदियति उन्नमयति उच्चारयति. Roth, who compares स्यूमन् to the Greek hymen, would take वाचः as an accusative and स्यूमना as an instrumental 'in one line or string, that is, forming a continuous row.' The compounds स्यूमगमस्ति and स्यूमरन्मि occur each twice. In i, 122, 15 the former word is an epithet of the chariot of Mitra and Varuna. Sayana, स्यूमगमस्तिः स्यूमकमिति सुखनाम (Naigh. iii, 6) सुखकरदीपिः सन्. In vii, 71, 3 it is an epithet of the chariot of the Asvins. Sayana, स्यूमगमस्ति सुखरन्मि स्यूतरन्मि. Roth takes this word to mean 'whose pole is made of a leather strap,' and suggests that we are perhaps to understand a kind of double rein. In both the passages in which it occurs—i, 112, 16, viii, 52, 2—स्यूमरन्मि

¹ B. शोभनामिहोत्रकर्मापेता.

is a proper name. Sayana on i, 112, 16, *स्यूतरन्मये स्यूतः संवद्धो रश्मिर्दीप्तिर्यस्य तस्मै एतत्संज्ञकाय ऋषये*. In vi, 36, 2 we have another compound *स्यूमगृमे*. Sayana, *स्यूमः स्यूतान् आविच्छेदेन वर्तमानान्* (compare Roth's explanation of *स्यूमना* above) *अग्रं गृह्णाते*. Roth takes *स्यूमगृम्* to mean 'catching hold of the reins,' that is, with his teeth, an epithet of an unmanageable horse. It is not, however, clear from the context there (*स्यूमगृमे दुष्येयैते च*) whether *स्यूमगृमे* does not stand by itself. Grassmann takes it so, translating 'to the holder of the reins and to the horse.' In his dictionary he follows Roth. A fourth compound occurs in i, 174, 5 *स्यूमन्मू* an epithet of the two horses of the wind. Sayana, *स्यूमकमिति मुञ्जनाम तदिच्छन्तो सततगामिनौ वा*. Roth 'eager for the reins, that is tearing at the reins, impatient.'

These passages certainly set up a presumption in favour of taking *स्यूमन्* in our passage also in the sense of reins. The meaning of the allegorical description of the dawn here must be held to be uncertain. I give various explanations which have been hazarded. Roth translates the whole line, 'The mistress of the house [compare note below] bestirs herself, drawing back the strap (that closes the door, *despôts* in Homer).' Grassmann takes our clause to mean 'unloosing her girdle.' Ludwig 'shaking down the reins.' Ludwig has the note, "Either shaking from above, down from her chariot, the reins in order to urge on her horses, or throwing them away altogether (in the form of rays) in order to alight."

2. Grassmann, quite unnecessarily, holds that we should read *उषा आ* (i.e. *उषाः आ*) for *उषा*. *याति* means 'marches on.'

3. *स्वसरस्य पत्नी*. 'Queen of the place' that is, of the world through which she advances. Sayana has no warrant for the signification he attaches here and on v, 62, 2 (with another etymology *स्वसरस्य स्वयं सतुः आदित्यस्य*) to *स्वसर*. It means, in accordance with its etymology, place of resort, 'one's own resort.' Compare *वयो न स्वसराण्यच्छा* 'as birds to their nests,' ii, 19, 2: where Sayana's note is *वयो न यथा पक्षिणः स्वसराणि मुहु अर्यन्ते प्राप्यन्त इति स्वराणि स्वसराणि*¹ *कुलायाः तानभिलक्ष्य गच्छन्ति*

¹ So Ulwar and Bombay MSS. M. M. prints *इति स्वराणि स्वसराणि* but notes that his MSS. Ca and B have *इति स्व इति स्वसराणि*. The *स्व* *इति* is cancelled in B. There is some confusion in the passage. *स्व* or *स्वः* in M. M.'s MSS. is *स्वर्* derived here from *सु* and *अर्*. But Sayana does not explain how that etymology can yield the form *स्वसराणि*.

तद्वत्. Also ii, 34, 5 ईसासो न स्वसराणि 'as swans to their nest.' Sayana, ईसासो न यथा ईसाः स्वसराणि स्वकीयानि निवासस्थानानि प्राप्नुवन्ति तद्वत्. In ii, 2, 2 it is used of the stall in which cattle are kept: अभि त्वा नक्तोरुषसो ववाशोरग्रे वत्सं न स्वसरेषु धेनवः 'as cows in the cattle-pens low after a calf.' Sayana, स्वसरेषु स्वयं सरणशीलेष्वहःसु सरणाधिकरणेषु गोष्ठेषु वा धेनवो वत्सं न वत्समिव.

In Naigh. i, 9; iv, 2 स्वसर is given among the synonyms for अह्न (Naigh. iii, 4 गृह.) If we accept this alternative explanation our phrase will mean, 'Queen of the day.' Compare Nirukta v, 4.

4. स्वर्जनंती. 'Bringing heaven to life (again). (Compare जनयंतो देव्यानि व्रतानि No. 22 verse 3, and Ait. Brah. iv, 5 तम इव हि रात्रिर्मृत्युरिव.

Verse 5.

PADAPATHA:

अच्छ वः देवीं उषसं विभार्तीं प्र वः भरध्वं नमसा सुवृत्तिं
ऊर्ध्वं मधुधा दिवि पाजः अश्रेत् प्र रोचनां रुरुचे रण्वसं-
दृक् ॥ ५

SAYANA:

हे स्तोतारो वः शुष्मानच्छ अभिलक्ष्य विभार्तीं शोभमानां उषसं देवीं प्रति वो जु-
ष्माकं संबन्धिना नमसा नमस्कारेण सह सुवृत्तिं शोभनां स्तुतिं प्र भरध्वं द्रव्यं कुरुत।
मधुधा मधुराणि स्तुतिलक्षणानि वाक्यानि दधातीति मधुः स्तोमः तं धारयतीति
वा। यद्वा मधुधा आदित्यधात्री। यद्वा अवग्रहाभावाद्व्युत्पन्नावयवमखण्डमिद-
मुषोनाम¹। 'सैयमुषाः दिवि नभसि ऊर्ध्वं' ऊर्ध्वमिमुखं पाजः तेजः अश्रेत् अयति। तथा
रोचना रोचनशीला रण्वसंदृक् रमणीयदर्शना उषाः प्र रुरुचे प्रकर्षेण क्षीयन्ते। यद्वा
रोचना लोकान्तर रुरुचे प्रकर्षेण स्वतेजसा क्षीयति। तथा च मन्त्रवर्णः। व्युच्छंती
हि रदिमभिर्विश्वमाभासि रोचनमिति (Rigv. i, 49, 4)। रण्वसंदृक्। रवेर्गत्स्वर्थ-
स्वाद्यप्रत्ययः। इदित्स्वाज्जुमागमः। संपूर्वाद्भ्योः क्तिन्। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः॥

NOTES:

1. The construction of the first line is variously explained. Sayana takes the first वः to be the accusative after अच्छ, and the second वः to be a genitive dependent on नमसा. Delbrück (p. 44) would supply

¹ So Ul. B. अर्धव्युत्पन्नावयवं सदिदमुषोनाम. M. M. इदं पदमुषोनाम.

² M. M. येयं.

³ All the authorities insert पाजः here as well as after ऊर्ध्वमिमुखं.

a verb of calling after अच्छ. 'I call on you' bring to Ushas, or perhaps, 'call on Ushas.' This last is Ludwig's way of taking the words. Both Grassmann and Ludwig take with Sayana the second वः as a genitive, but make it dependent on सुवृत्ति. In both clauses वः is perhaps an enclitic dative, as it almost certainly is in the first. अच्छ governs देवी, in construction with प्र भरध्वं. Compare the construction of the word in the passage cited in Note 3 on the last verse ii, 19, 2.

2. सुवृत्ति. "सुवृत्ति is generally explained by a hymn of praise, and it cannot be denied that in this place [i, 64, 1], as in most others that meaning would be quite satisfactory. Etymologically, however, सुवृत्ति means the cleaning and trimming of the grass on which, as on a small altar, the oblation is offered : cf. वृक्तवर्हिः i, 38, 1, Note 2, p. 62.¹ Hence, although the same word might be metaphorically applied to a carefully composed, pure and holy hymn of praise, yet wherever the primary meaning is applicable it seems safer to retain it: cf. iii, 61, 5 [our passage] vi, 11, 5." Max Müller, *Sacred Hymns of the Brahmins*, p. 92.

3. पाजो अभत्. 'Enters into light,' the light, as it were, meeting and joining itself to the Dawn. Roth 'spreads her light.' He compares v, 28, 1 समिद्धो अग्निर्दिव शोचिरभत् (Sayana शोचिः तेजः अभत् भयति), iv, 6, 2 ऊर्ध्वं भानुं सवितेवाभत् (Sayana, भानुं दीप्ति...ऊर्ध्वमभत् ऊर्ध्वमुल्लाभाभयति) vii, 72, 4 &c.

Verse 6.

PADAPATHA :

ऋतज्वरी दिवः अर्कैः अबोधि आ रेवती रोदसी इति
चित्रं अस्थात् आय्यतीं अग्ने उषसं विष्मतीं वामं एषि
ब्रविर्ण भिक्षमाणः ॥ ६

¹ The note referred to should have been quoted under वृक्तवर्हिः. No. 7, verse 9. I give part of it now. "वृक्तवर्हिः is generally a name of the priest, so called because he has to trim the sacrificial grass. 'The Sacred Kusa grass (*Poa cynosuroides*) after having had the roots cut off, is spread on the Vedi or altar, and upon it the libation of Soma-juice, or oblation of clarified butter, is poured out. In other places, a tuft of it in a similar position is supposed to form a fitting seat for the deity or deities invoked to the sacrifice. According to Mr. Stevenson it is also strewn over the floor of the chamber in which the worship is performed.'"

SAYANA :

ऋतावरी सत्यवती येयमुषाः दिवः द्युलोकार्कैस्तेजोभिरबोधि सर्वैर्ज्ञायते । ततो रेवती धनवती सेयं रोदसी द्यावापृथिव्यौ चित्रं नानाविधरूपशुक्तं यथा भवति तथा स्यात् सर्वतो व्याप्य तिष्ठति । हे अग्ने आयसी त्वदभिमुखमागच्छन्ती विभार्ती भासमानामुषसमुषोदेवी भिक्षमाणो हवींषि वाचमानस्त्वं वामं वननीयं द्रविणमग्निहोत्रादिलक्षणं धनमेधि प्राप्नोषि । अबोधि । बुध अवगमने । कर्मणि लुङि चिप् भावकर्मणोरिति चिप् । चिणो लुक् । रेवती । रयिषाश्शान्मनुष । छन्दसीर इति वस्त्वम् । रवेर्मती बहुलमिति संप्रसारणपरपूर्वत्वे गुणः । उगितश्चेति ङीप् । रैषाश्चोपसंख्यानमिति मनुष उदात्तत्वम् ॥

Verse 7.

PADAPATHA :

ऋतस्य बुधे उषसां इषण्यन् वृषा मही इति रोदसी इति
आ विवेश मही मित्रस्य वरुणस्य माया चन्द्राश्च भानुं वि
दधे पुरुञ्चा ॥ ७

SAYANA :

वृषा वृष्टिद्वारा प्रेरकः आदित्यः ऋतस्य अग्निहोत्रादिकर्मकरणे सत्यभूतस्य अङ्गः बुधे मूले उषसामिषण्यन् प्रेरणं कुर्वन् मही महत्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ आ विवेश सर्वतः प्रविष्टवान् । यद्वा वृषा वर्षिता इषण्यन् सर्वतो गच्छद्गुपसां संबन्धी रक्षिमसमूहः रोदसी द्यावापृथिव्यौ विष्टवानिति योजनीयम् । तत् उषाः मही महती मित्रस्य वरुणस्य मित्रावरुणयोर्माया प्रभारूपा सती चन्द्रेव सुवर्णानीव भानुं स्वप्रभां पुरुषा बहुषु देवेषु वि दधे विदधाति सर्वत्र प्रसारयति । मही । अल्लोपल्लान्दसः । पुरुषा । देवमनुष्येत्यादिनाधिकरणे नामस्ययः ॥

NOTES :

1. ऋतस्य बुधे. Sayana's interpretation seems very fanciful. But there is no agreement as to the real meaning of the phrase. In his note on वृषेन् Sacred Hymns of the Brahman, p. 128, Max Müller translates our line 'The hero in the depth of the heaven, yearning for the dawns, has entered the great sky and the earth.' Grassmann, 'on holy ground.' Ludwig, 'on the ground of the holy rite.'

In x, 111, 8 and i, 124, 24, 7, as Roth indicates, बुध itself has the meaning which Sayana would attribute to it here (बुध, मध्य, अन्त). But the phrase ऋतस्य बुधे cannot well be separated from the similar phrases ऋतस्य सदनं, सद्, सद्म, योनिः, पदे, नाभिः collected by Roth under ऋत

and explained by him as referring "not only to the central point of belief and ceremonial in this world, that is the altar and similar ideas, but also of the holiest in the other world." In the very next hymn, iii, 62, we have ऋतस्य योनिः twice. Verse 13 ऋतस्य योनिमासदं. Sayana, ऋतस्य यज्ञस्य योनिं स्थानं हविर्धोनाख्यम्. Verse 18 योनावृतस्य सीदते. Sayana, ऋतस्य यज्ञस्य योनिं देवयजनाख्ये देशे. If Sayana is right, as I think he is, in taking वृषा here to be the sun, the verse describes the entry of the sun into heaven and earth. To the priest who stands facing the holy dawn the spot where the sun at last appears seems to be the very root and foundation of the holy place he is standing in.

2. उपसामिष्यन्वृषा. Sayana does not know whether to take उपसाम् with इष्यन् 'urging on the dawns' or with वृषा 'the vrishā (explained as=वर्षिता रश्मिसमूहः) of the dawns.' Roth and Max Müller adopt the former construction but translate, the one, 'urging on the dawns,' the other 'yearning for the dawns.' Grassmann takes the other construction without Sayana's fantastic explanation in that connection of वृषा. Ludwig is not afraid to say categorically that in उपसाम् here we have an old instrumental form. "उपसाम् is herein instrumental: we find that the full termination of the third case is preserved especially before a following vowel, in cases where it was easy (as modern philologists do) to confuse it with the genitive pl." Ludwig refers to another case, but it is not necessary to follow up so extravagant a theory.

For वृषा see Max Müller's note on the word already referred to. The strong bull of the dawns, the bull that accompanies the dawns and urges them on is, I think as Sayana says, the sun. But compare Max Müller's explanation. "The hero who yearns for the dawns is generally Indra : here, however, considering that Agni is mentioned in the preceding verse, it is more likely that this god, as the light of the morning, may have been meant by the poet.

3. Sayana seems right in referring the second line to Ushas. It is when the sun has entered heaven and earth that the dawn can spread her light far and wide. But, as far as the words go मही मित्रस्य वरुणस्य माया may also refer to the sun, and so Grassmann takes them. This enables him to translate चंद्रेव 'like the fair one' that is, I presume, the dawn. Delbrück suggests that चंद्रेव is perhaps a Vedic sandhi, for चंद्रमिव. Compare Roth's explanation of गृहो as गृहम् No. 31 verse 13.

No. 9.

MANDALA IV.

SUKTA 46.

SAYANA :

पञ्चमेनुवाके त्रयोदश सूक्तानि । तन्नामं पिबेति सप्तमं प्रथमं सूक्तं वामदेवस्वार्थं गायत्रम् । कृत्स्नमिन्द्रवायुदेवताकमाद्या केवलवायव्या । तथा चानुक्रान्तम् । अमं वायव्याद्येन्द्रवायवं तु गायत्रमिति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आद्ये हे ऐन्द्रवायव-
महस्व वाञ्छे । तथा च सूत्रितम् । अमं पिबा मधूनामिति वाञ्छे अनवानमिति
Asval. v, 5) ॥

Verse 1.

PADAPATHA :

अमं पिब॑ मधूनां सुतं वा॒यो इति॑ दि॒विष्टिषु॑ त्वं हि पूर्॒व्याः
असि॑ ॥ १

SAYANA :

हे वायो त्वमममिन्द्रादिभ्यः पूर्वं मधूनां मधुररसानां सोमानां संबन्धिनं सुतमभि-
पुतं रसं पिब । कुचेति तदुच्यते । दिविष्टिषु दिवः स्वर्गस्त्व प्रापकेषु ब्रह्मेषु ब्रह्मा
अस्माकं दिवः स्वर्गस्य एषणेषु निमित्तेषु । त्वं हि त्वं खलु पूर्वपा असि । हिषाव्यो देव
रक्षिषे पूर्वपेयमित्यादिमन्त्रान्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थः (Rv. vii, 92, 1) । वायोरम-
पानं देवा वै सोमस्य राज्ञोमपेयेन समपादयन्नाहं प्रथमः पिबेयमित्यादि ब्राह्मणे
स्पष्टमाज्ञातम् । तच्च हि वायुरात्रिं प्रथमं धावित्वापमानं लब्धवान् (Ait. Brah.
ii. 25) ॥

Verse 2.

PADAPATHA :

श॒तेन॑ नः अ॒भिष्टि॑भिः नि॒युत्वान् इन्द्र॑ऽसारथिः वा॒यो इ-
ति॑ सु॒तस्य॑ तृ॒पत॑ ॥ १

SAYANA :

हे वायो नियुत्वान् नियुजिस्तद्वान् इन्द्रसारथिः इन्द्रसहायः सन् त्वं शतेन अपरि-
मितैः अभिष्टिभिः अभित एषणीयैः कामैर्निमित्तभूतैः आगच्छेति शेषः । आगत्य च
सुतस्य सुतमभिपुतं नोस्मदीयं^१ सोमं द्रव्यतम् पिबतं स्वामिन्द्रश्च । इन्द्रस्य साहित्वं
ब्राह्मण एवोक्तम् । तत्तुरीयभागिन्द्रोभवच्चिभाग्वायुरिति तुरीये हैव संप्रहीतारो बह-
न्तेमुनैवानूकाशेन यदह इन्द्रः सारथिरिव भूत्वोदजयदिति वा (Ait. Br. ii, 25) ॥

^१ M. M. and B. omit नोस्मदीयम्.

Verse 3.

PADAPATHA :

आ वां सहस्रं हरयः इंद्रवायू इति अभि प्रयः वहंतु सोम-
पीतये ॥ ३

SAYANA :

हे इन्द्रवायू वां युवां सहस्रं हरयः सहस्रसंख्याका भन्वाः प्रयः भग्नं प्रतित्वर-
यन्तः सन्ति । अत्र हरिशब्दोन्वयसामान्यवचनः । ते सोमपीतये¹ आवहन्तु ॥

Verse 4.

PADAPATHA :

रथं हिरण्यवधुरं इंद्रवायू इति सुअध्वरं आ हि स्थायः
दिविस्पृशं ॥ ४

SAYANA :

हे इन्द्रवायू हिरण्यवधुरं हिरण्यमयनिवासाधारकाष्टोपेतं दिविस्पृशं द्युलोकस्पर्शिनं
स्वध्वरं शोभनाध्वरवन्तं रथमा स्थायो हि आस्थितौ खलु । यस्मादेवं तस्मादागच्छ-
तमित्यर्थः । स्वध्वरं प्रत्यास्थाथ इति वा व्याख्येयम् ॥

Verse 5.

PADAPATHA :

रथेन पृथुपाजसा दाम्भांसं उप गच्छतं इंद्रवायू इति इह
आ गतं ॥ ५

SAYANA :

रथेन पृथिव्यादिकस्तृचो दशरात्रे पञ्चमेहनि प्रउगच्छन् ऐन्द्रवायवो द्वितीयः ।
सूचितं च । रथेन पृथुपाजसा बहवः सूरचक्षस इति Rv. vii, 66, 10; (Asval.
vii, 12, 7) ॥

हे इन्द्रवायू पृथुपाजसा प्रभूतबलेन रथेन दाम्भांसं वातारं यजमानमुपगच्छतम् ।
तदर्थमिह अस्मिन्यज्ञे आगतमागच्छतम् ॥

¹ Ul. adds पानाय.

Verse 6.

PADAPATHA :

इन्द्रवायू इति अयं सुतः तं देवेभिः सजोषसा पिबतं
दाशुषः गृहे ॥ ६

SAYANA :

हे इन्द्रवायू अयं सोमः सुतः अभिषुतः । तं सोमं देवेभिर्देवैः सजोषसा समान-
प्रीतौ¹ दाशुषो हविर्शुः गृहे यागशालायां पिबतम् ॥

Verse 7.

PADAPATHA :

इह प्रयाणं अस्तु वां इन्द्रवायू इति विमोचनं इह वां
सोमपीतये ॥ ७

SAYANA :

हे इन्द्रवायू वां युवयोः इह अस्मिन्यज्ञे प्रयाणं गमनमस्तु । इह अस्मिन्नेव यज्ञे वां
सोमपीतये विमोचनमश्वानामस्तु । पर्यवसानत एकार्यत्वेप्यारार्यत्वादविरोधः ॥

No. 10.

MANDALA IV.

SUKTA 54.

SAYANA :

अभूदेव इति षडृचं नवमं सूक्तं वामदेवस्यार्यं सावित्रम् । अन्त्या त्रिष्टुप् ।
शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्स्यः । तथा चानुक्रमणिका । अभूदेवः षट् त्रिष्टुबन्त-
मिति । अभिष्टोमे वैश्वदेवशस्त्रे सावित्रनिविद्धानमिदम् । तथा च सूत्रम् । अभूदेव
एकया च दशभिश्च स्वभूते इति (Asval. v, 18) । आद्या सावित्रमहस्यानुवाक्या ।
तथा च सूत्रम् । सावित्रेण ग्रहेण चरन्स्वभूदेवः सविता वन्द्यो नु न इति (Asval.
v, 18) ॥

¹ Ul. adds सन्तौ. M. M. and B. omit.

Verse 1.

PADAPATHA :

अभूत् देवः सविता वंद्यः नु नः इदानीं अह्नः उपवाच्यः
नृभिः वि यः रत्ना भजति मानवेभ्यः श्रेष्ठं नः अत्र द्रविणं
यथा दधत् ॥ १

SAYANA :

स सविता देवः अभूत् प्रादुरासीत्। अतो नु क्षिप्रमेव नोस्माकं वन्द्यः वन्दनीयो
भवति । इदानीं यागकाले अह्नस्तृतीये सवने नृभिरस्मदीयैर्होतृभिः उपवाच्यः
स्तुत्यो भवति । यः देवो मानवेभ्यः मनोरपत्येभ्यः यजमानेभ्यस्तेषामर्थाय रत्ना रम-
णीयानि धनानि विभजति स देवः श्रेष्ठं प्रशस्य द्रविणं गवादिलक्षणं धनं नः अस्मभ्यं
अत्रास्मिन्कर्मणि यथा दधत् दद्यादित्यर्थः । तथा वन्द्य उपवाच्यश्चाभूति ॥

NOTE :

1. इदानीमह्नः. 'Now of the day, at this point of the day, now in the morning.' इदह्नः iv, 33, 11 presents a complete parallel, except that there the period of the day indicated by इदा is expressly mentioned in the words तृतीये अस्मिन्सवने which follow. Compare Sayana : इदा इदानीं चमसादिभिर्मोणानन्तरमह्नः सुत्याहसंबन्धिनस्तृतीये सवने. In vii, 41, 4—उते-दानीं भगवंतः स्यामेत प्रपित्व उत मध्ये अह्ना—इदानीं is perhaps not to be taken, as Grassmann (Dictionary, otherwise in Translation) does, with अह्ना. But that construction occurs at vii, 34, 1. Compare also viii, 22, 11 and 13, where the phrases इदा चिदह्नः and इदा चिदह्ना are used as synonymous, Sayana giving (दिवसस्य and अह्ना) प्रातःकाले.

Verse 2.

PADAPATHA :

देवेभ्यः हि प्रथमं यज्ञियेभ्यः अमृतत्वं सुवसि भागं उ-
त्तमं आत् इत् दामानं सवितः वि ऊर्णुषे अनूचीना जीवितानि
मानुषेभ्यः ॥ २

SAYANA :

प्रथमं देवेभ्यो हि हिशब्दः प्रसिद्धौ देवेभ्यः यज्ञियेभ्यः यज्ञार्हेभ्यः अमृतत्वं
तत्साधनमुत्तममुत्कृष्टतमं भागं सोमादिलक्षणं¹ सुवसि अनुजानासि । आदित् अन-
न्तरमेव दामानं हविषां शतारं हे सवितः वि ऊर्णुषे प्रकाशयसि । मानुषेभ्यः यजमानेभ्यः
जीवितानि जीवितानि अनूचीना अनुक्रमयुक्तानि पितृपुत्रपौत्रा इत्यनुक्रमः ईदृशानि
जीवितानि पश्चाद्गूर्णुषे ॥

¹ Ul. सोमाज्यादिलक्षणं. B. with M. M.

NOTES:

1. सुवास. The verb is chosen on account of its relation to the name of the god. Compare सुवतात् verse 3, सुवति verse 4, सुवसि and सवाय ते verse 5. It keeps its accent on account of the हि in the sentence. See Whitney para. 595 d.

2. दामानं. It is clear that Sayana's explanation is wrong. दामानं here corresponds to भागं in the previous clause, and the words अनुष्ठीना जीविता are in apposition to it, as अमृतत्वं there is in apposition to भागं. But there is some difference of opinion as to the meaning to be assigned to दामानं here. Roth recognises four words दामन्, two accented on the first syllable, and two on the last. 1. दामन् (from दा to give) m. Giver : रायो दामा मतीनाम् Rv. vi, 44, 2. अग्नि viii, 23, 2. दामन् (from the same) n. Giving, a gift. इन्द्रः स दामने कृत ओजिष्ठः स मदे हितः Rv. viii, 93, 8. स आ गमादिशो यो वसूनां चिक्रेतहातुं दामनो रयीणां ("The genitive is dependent on चिक्रेतत्") v, 36, 1. Compare अदामन्, सुदामन्. 3. दामन् (from दा to cut) m. or f. The allotted part, the portion. आदिहामानं [&c. our passage]. नाह दामानं मघवा नि यंसन्नि सुन्वते वहति भूरि वामं x, 42, 8. न ते दामान आदधे viii, 21, 16. Roth's fourth दामन् is the common word for a band or girdle, which he derives from a root दा, यति not found in the Dhatupatha, but existing in the Greek δέω to bind, and in such forms as, for example, संदितं bound, No. 2, verse 3.

In x, 42, 8 Sayana takes दामानं to mean दातारं as he does here. But on viii, 21, 16 he has ते तव दामानः तानि दानानि ascribing to the word the meaning we wish to give it here. The third case दाना (for दात्रा. see Whitney, 425 e), the accent of which shows that it belongs to our word, and not to the neuter paroxytone, occurs once or twice, and is explained by Sayana in the same way. So, for example, in v, 52, 14 where he has दाना हविर्दानेन.

3. व्युर्जुषे. 'Thou showest.' Compare "hath brought immortality to light." 2 Tim. i, 10.

Verse 3.

PADAPATHA :

अचिंत्ती यत् चकृम दैव्ये जने दीनैः दक्षैः प्रभूती पुरुष-
त्वता देवेषु च सवितुः मानुषेषु च त्वं नः अत्र सुवतात्
अनागसः ॥ ३

SAYANA :

हे सवितः वयमचिन्ती अप्रज्ञया दैव्ये जने देवे स्वाधि दीनैः दुर्बलैः पुत्रादिभिः
ऋत्विग्भिर्वा तथा दक्षैः प्रवृत्तैर्वा तैः प्रभृती प्रभृत्या ऐश्वर्यमर्हन्ति यावत्। पुरुषत्वता
पुरुषवत्तया च यशसश्चक्रे न केवलं स्वयमेव कृतमपि तु देवेष्वन्येषु मानुषेषु
चाज्ञानादिभिर्येष्टकृम नः कृतवतोऽस्मान् स्वमत्र अस्मिन्कर्मणि अनागतः अपापान्¹
सुवतात् अनुजानीहि ॥

NOTES :

1. अचिन्ती. Whitney para. 336. Compare प्रभृती in next line.

2. दैव्ये जने. 'The folk of the gods.' The expression refers to men as well as to gods, the simplest construction being to take the words देवेषु च मानुषेषु च following in the same reference 'whether gods or men.'

दीनैर्दक्षैः. 'With feeble wit.' It does not much matter whether we take this as exactly parallel with the singular instrumentals, or connect it more closely with the verb 'whatever we have done, with our feeble wit, through' &c. For the substantive use of दक्ष Roth quotes the following passages among others. vii, 60, 6 अचेतसं चिञ्चितयति दक्षैः. Sayana दक्षैः=सामर्थ्यैः (M. M. from his MS. B. so also my MS.) ix, 67, 26. अग्रे दक्षैः पुनीहि नः. Sayana, दक्षैः=सामर्थ्यवाद्भिः (&c. धामभिः). Ludwig completely misunderstands Sayana's explanation here. "Sayana explains literally 'whatever we have done with the weak (children, priests !) out of ignorance, or with the mighty out of insolence (ऐश्वर्यमर्हन्), in sport, in human wise &c.," Sayana takes अचिन्ती, प्रभृती and पुरुषत्वता as three strictly co-ordinate words, all three going with दीनैः and with दक्षैः alike. Compare the word अज्ञानादिभिः in his commentary below. दीनैर्दक्षैः in his view does not mean 'with the weak or the strong' but 'through the weak and the strong.' The guilt of the son is the guilt of the father. Priests, at whom Ludwig stumbles, are suggested because the guilt of the needy priest, who makes a mistake in the sacrifice, falls on his patron. Ludwig's idea that the difficulty, which is largely of his own making, is to be got rid of by taking our words to be old nominative plurals, on the analogy of certain old Greek and Latin nominatives in ais and is, looks like a joke. Yet it duly appears in his translation " whatever we have done against the folk of the gods, as weak ones out of ignorance, or as strong ones out of insolence."

2. पुरुषत्वता. This word occurs in only one other passage, v, 48,

¹ M. M. omits अपापान्.

5, where Sayana's note is पुरुषत्वता पुरुषत्वेन कामानां पूरकत्वेन वा युक्तम्. Roth calls it an adverb. In form it is probably a third case of the same kind as अचित्ति and प्रभूती above. See Whitney para. 365. The lengthening of the vowel of the first syllable in our passage was noted in the Pratisakhya (588, Grassmann).

Verse 4.

PADAPATHA :

न प्रमिये सवितुः दैव्यस्य तत् यथा विश्वं भुवनं धारयि-
ष्यति यत् पृथिव्याः वरिमन् आ सुअंगुरिः वर्ष्मन् दिवः
सुवति सत्यं अस्य तत् ॥ ४

SAYANA :

देवस्यैवां हविःषु सवितुः सत्यप्रसवस्य न प्रमिय इति याज्या । सूत्रितं च । न प्रमिये सवितुर्दैव्यस्य तद्दृहस्पते प्रथममिति (Asval. iv, 11) । सवितुः दैव्यस्य देवस्य^१ तत्कर्म न प्रमिये न प्रमीयेत न प्रहिंस्येत हिंसाहे न भवतीत्यर्थः । कृत्यार्थे केन्द्र-स्ययः । यद्वा दैव्यस्येति व्यधिकरणे^२ षष्ठी । सा च कर्मार्था दैव्यं कर्मेत्यर्थः । कथमहिंस्यमित्यत आह । यथा विश्वं भुवनं धारयिष्यति धारयति । विश्वधारणरूपं यत्कर्मास्ति तन्न प्रमिये । तथा स्वङ्गुरिः शोभनाङ्गुल्युपलक्षितहस्तो यः^३ पृथिव्या वरिमन् आ चार्थे^४ । भूम्या उरुत्वे च सुवति प्रेरयति^५ । तथा दिवः सुलोकस्य वर्ष्मन् उरुत्वे च सुवति अस्य देवस्य तदुक्तं कर्म सत्यमबाध्यमिति ॥

NOTES :

1. प्रमिये. The form occurs only here. In the hymn immediately following, iv, 55, 7, we have प्रमियं which Sayana explains by हिंसितुम्. Roth takes both forms to be infinitives. For the construction here see Whitney para. 982 c, and compare his example, नकीमिशो निकर्तवे न शक्रः परिशक्तवे—Indra is not to be put down, the mighty one is not to be overpowered (Rv. viii, 78, 5). Compare also न यो वराय our No. 4 verse 5.

2. It is not easy to see Sayana construes. But apparently he takes तत् in the first line and यत् in the second to be correlatives, and begins a new clause with पृथिव्याः. The construction he suggests for

^१ B. omits देवस्य. ^२ M. M. अधिकरणे. ^३ M. M. यत् यः. Ul. हस्तोर्यं पृथिव्याः. Both Bomb. MSS. हस्तोर्यः (sic.) पृथिव्याः. ^४ M. M. and Ul. आकारार्थे.

^५ So B. and Ul. M. M. omits प्रेरयति.

that sentence is (यः) स्वंगुरिः सुवति अस्य तत् (*i. e.* the preceding) अत्राध्य. (There are two mistakes in Max Müller's text of the commentary. दैव्यस्येति व्यधिकरणे the reading of his MSS. A. B. C.2 is the only right reading. The meaning is that the adjective is to be taken with कर्म, as Sayana goes on to say. For यत् यः in the third line from the foot we must, if I have rightly interpreted Sayana above, read यः with Max Müller's MS. B and my MSS. The यत् of the text has already been disposed of by Sayana).

It seems clear that यत् is the accusative after सुवति, answering to the following तत्, and not, as Sayana takes it, a nominative in correlation to the preceding तत्. But what does तत् in the first line refer to? And is Sayana right in taking धारयिष्यति as simply equal to धारयति. Grassmann translates "not to be injured is this work of the God Savitar, by that (यथा) he will always support the whole world." Delbrück takes यथा in the sense of 'so that, nay rather will he' which gives a better, but a more doubtful meaning. Roth takes यथा in the ordinary sense of 'so that' which is probably right.

Is it possible that the words न प्रमिये सवितुर्दैव्यस्य तत् refer not to Savitri's works in general but to his work of pardoning sin (verse 3) which none can hinder, so that he will always hold up the world, inasmuch as what he does in earth or heaven stands sure.

4. सत्यमस्य तत्. A good example of a kind of difficulty not peculiar to the Veda. Do the words mean 'Surely that is his'? Or 'that (work) of his stands sure'? The context shows that the latter interpretation is the right one. Roth, who takes the passage so (*dabei bleibt es*) quotes, under the same meaning of सत्यं, विश्वं, सत्यं युवोरित् ii, 24, 12, where Sayana construes as he does here, युवयोरेव विश्वं सर्वं स्तोत्रं सत्यं यथार्थम्. Also, iv, 1, 18; 22, 6; 28, 5; viii, 82, 5; ix, 92, 5; x, 22, 13 Grassmann, "Das ist recht sein werk = That is truly his work."

Verse 5.

PADAPATHA :

इन्द्रं ज्येष्ठान् बृहत्भ्यः पर्वतेभ्यः क्षयान् एभ्यः सुवसि
प्रस्थ्यस्वतः यथा ज्यथा पतयंतः विज्येभिरे एव एव तस्थुः
सवितरिति स्वायं ते ॥ ५

SAYANA :

हे सवितः इन्द्रज्येष्ठान् इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तस्त्वमेव इन्द्रो वा ज्येष्ठः इत्याद्यान् पुत्रयो
येषां ते तादृशास्तानस्मान् बृहद्भ्यः महद्भ्यः पर्वतेभ्योऽप्यधिकान्सुवासि प्रेरयसि ।
किं च एभ्यः यजमानेभ्यः पस्त्यावतः गृहवतः क्षयान्निवासान् ग्रामनगरादीन् सुव-
सि प्रेरयसि । यथायथा पतयन्तः गच्छन्तः प्राणिनस्त्वया विधेमिरे विनियम्यन्ते
त्वया ते तव सवाय अनुज्ञायै एवैव एवमेव नियमनमनतिक्रम्य तस्थुः तिष्ठन्ति ॥

NOTES :

1. The difficulties in connection with this verse are very great, and perhaps insuperable. Sayana's explanation is ingenious but not convincing. He makes separate clauses out of the first and second lines, reading सुवासि with each. This gives him a contrast between इन्द्रज्येष्ठान् and एभ्यः. By the first word he understands 'us who are Indra-led,' and by the second 'these men here, our patrons.' But the way in which Sayana takes the two clauses is not clear. Ludwig construes अधिकान् with अस्मान् and translates 'thou makest us higher than the high mountains. I think that अधिकान् goes with क्षयान् and that Sayana takes the two clauses to mean 'thou bringest us to dwellings that are higher than the hills, and for them thou bringest dwellings rich in houses.

The text of Sayana's explanation of the remainder of the verse is uncertain. If Max Müller's reading पतयन्तो गच्छन्तस्त्वां विधेमिरे विनियम्यन्ते त्वया be right, Sayana must be understood as referring the whole clause to the patrons (यजमानाः). But it is not easy to see what त्वाम् means here. I prefer the reading पतयन्तः गच्छन्तः प्राणिनस्त्वया &c, and believe that Sayana, in spite of the grammatical difficulty which his explanation of इन्द्रज्येष्ठान् has raised, is trying to refer this clause to priests and patrons alike, or to all that breathe.

I am unable to arrive at any conviction as to the meaning of the verse. Grassmann translates इन्द्रज्येष्ठान्...पस्त्यावतः 'the high hills thou dost assign to Indra's hosts, and dost make for them these seats full of houses.'

He does not, so far as I know, explain ^{how} ~~who~~ he gets that meaning. I presume the suggestion is that the construction is anacolouthic: 'Indra and the gods to the high mountains—there thou dost make for them.' Similarly Ludwig, except that he takes एभ्यः as Sayana does.

¹ Both Bomb. MSS. क्षयान्निवासान् संग्रामान् जगद्दीरादीन् सुवासि, omitting प्रेरयसि.

² M. M. गच्छन्तस्त्वां विधेमिरे. Ul. गच्छन्तस्त्वां (sic).

Everywhere else in the Rigveda—1, 23, 8 (इन्द्रज्येष्ठा मरुतृणा देवासः Sayana, इन्द्रो ज्येष्ठो मुख्यो येषु ते); ii, 41, 15; viii, 63, 12; x, 70, 4—इन्द्रज्येष्ठ is accompanied by a substantive, which makes it clear that it refers to the gods. But there is no reason why here it should not refer to men 'led by Indra' even though we reject Sayana's gloss 'us, led by Indra.' Compare the meaning given above to the phrase दैव्ये जने.

That the gods dwell on the hills is of course a common thought in the Rigveda; compare गिरिष्ठाः and गिरिक्षिते of Vishnu No. 5 verses 2 and 3. Also, with Ludwig 1, 155, 1 या (Indra and Vishnu) सानुनि पदै-तानामदाभ्या महस्तरथतुरवेतेव साधुना.

2. पस्त्यावतः. 'Rich in dwellings.' Compare पस्त्यास्वा No. 2 verse 10. That this word was written here पस्त्यवतः in the Pada text here is duly noted in the Pratisakhya (548, Grassmann).

Verse 6.

PADAPATHA :

ये ते त्रिः अहंन् सवितरिति सवासः दिवेदिवे सौभगं आ-
सुवन्ति इन्द्रः द्यावापृथिवी इति सिन्धुः अत्सभिः आदित्यैः
नः अदितिः शर्म यंसत् ॥ ६

SAYANA :

ये यजमानाः हे सवितस्ते त्वदर्थं सवासः सवाः सोमाः द्वितीयार्थे प्रथमा सो-
मान् यद्वा सवासः सवनानि प्रातरासीनि प्रति चिरहन् अभिषुण्वन्ति । न केवलमेक-
स्मिन्नेवाहनि सवनत्रयेषु अपि तु दिवेदिवे प्रतिदिनं सौभगं सौभाग्यजनकमा सु-
वान्ति अभिषुण्वन्ति तेभ्यो नोस्मभ्यमिन्द्रः शर्म यंसत् यच्छतु । द्यावापृथिव्यौ च
अग्निर्विशिष्टा सिन्धुः सिन्ध्वभिमानिदेवता आदित्यैः सहितासितिश्च शर्म यंसत्
सावित्रे सूक्त इन्द्रासीनां निपातमुक्त्वा तेषां प्रार्थना न विरुध्यते ॥

No. 11.

MANDALA V.

SUKTA 26.

SAYANA :

अग्ने पावकेति नवर्चे द्वादशं सूक्तम् । वसूयव ऋषयः । गायत्री छन्दः । अग्निर्दे-
वता¹ । तथा चानुक्रान्तम् । अग्ने गायत्रमिति । प्रातरनुवाक आग्नेये ऋतौ गावश्चे

¹ Both Bombay MSS. omit the rest of this paragraph.

छन्दस्याश्विनशस्त्रे चैवं सूक्तम् । सूचितं च । अग्ने पावक वृत्तं व इति सूक्त इति (Asval, iv, 13) । आधाने द्वितीयाद्यामिष्टौ प्रथमस्य हविषोमे पावकेत्येषा याज्या । सूचितं च । स नः पावक सीद्वोमे पावक रोचिषेति (Asval. ii, 1) ॥

Verse 1.

PADAPATHA :

अग्ने॑ पा॒वक् रोचि॑षा॒ मन्त्र॑या॒ दे॒व जि॒ह्या॒ आ दे॒वान्
वक्षि॑ यक्षि॑ च ॥ १

SAYANA :

हे पावक शोधक रोचिषा स्वसीत्या मन्त्रया देवानां मास्यिष्या जिह्या च हे देव द्योतमान अग्ने । देवाना वक्षि यज्ञार्थमावह यक्षि च तान्यज ॥

NOTES :

1. अग्ने. For the accent see note 1 on No. 8 verse 1 (p. 127). अग्नि itself takes the accent on the last syllable.

2. पावकः is always explained by Sayana as here. Roth makes it mean 'pure,' not 'purifying.' From its metrical position, especially at the end of a pada with the value $\sim - \sim$, Roth conjectures that the Vedic poets pronounced the word पवाक.

3. आ देवान्वक्षि यक्षि च. यक्षि is accented because it stands at the head of its own clause. See Whitney paras. 593 and 594 b. For the forms वक्षि and यक्षि see Whitney 624. "In the Veda (but almost limited to Rv.) are found certain second persons singular, made by adding the ending *si* to the (accented and strengthened) root and having an imperative value. There is some difference of view as to their formal character; but the most acceptable opinion regards them as isolated indicative persons of the *ad* class, used imperatively." Whitney gives a list which includes our examples here, and also सत्सि, a form which occurs in this hymn v. 5. Delbrück (Des Altindische Verbum, pp. 31 and 34) also holds that a form like सत्सि is made directly by adding *si* to the simple root. "That such a form," he adds, "should take an imperative signification is not surprising. We also say 'du gehst' in the same sense as geh."

Verse 2.

PADAPATHA :

तं त्वा॒ घृ॒त॒क्षो॒ इति॑ घृ॒त॒क्षो॒ ई॒म॒हे चि॒त्र॒भानो॑ इति॑ चि॒त्र॒-
भानो॑ स्वः॒ऽदृ॒शं दे॒वान् आ वी॒तर्ये॑ व॒ह ॥ २

SAYANA :

हे घृतस्त्रो घृतस्य प्रेरक यद्वा घृतेन जनित हे चित्रभानो चित्रा नानाविधा भानवो रम्भयो यस्यासौ चित्रभानुः तस्य संबोधनम् । स्वर्दृशं सर्वद्रष्टारं तं त्वा त्वामीमहे याचामहे । अतो वीतये हविषां भक्षणाय देवाना वह ॥

NOTES :

1. तं त्वा. See Whitney para. 498.
2. घृतस्त्रो. (Not accented in the Sanhita text, as being a vocative. In the Pada text the accent proper of the word, which is on the second syllable has given place to the accent of the vocative in accordance with the rule. Note 1 on last verse). The form घृतस्त्रुः (acc. pl. fem.) occurs as an epithet of गिरः in a verse ii, 27, 1 which is commented on in the Nirukta, xii, 36, where the note on घृतस्त्रुः is घृतप्रस्त्राविन्यो घृतप्रस्त्राविन्यो घृतसानिन्यो घृतसारिण्य इति वा. Sayana's explanation of the word in that passage is घृतप्रस्त्राविनीः घृतं क्षरन्तीः. It would seem that Yaska and Sayana identified our word with the (oxytone) घृतस्त्रुः which occurs, for example, in i, 16, 2 where Sayana explains घृतस्त्रुः by घृतस्त्राविणीः. Roth distinguishes between the two words, accepting for the former the explanation and etymology offered by Yaska, and deriving the latter word from घृत + स्त्रु = सानु, the whole compound being taken as equivalent to घृतश्च an epithet of Agni which frequently occurs. See, for example, v, 4, 3, where Sayana's note is घृतश्च प्रदीपश्चोपलक्षितशरीरं. So also on i, 164, 1 he gives प्रदीपश्चः as an alternative explanation of the word. The form स्त्रु occurs, for example, in viii, 46, 18 गिरीणां स्त्रुभिः.

3. स्वर्दृशं. The explanation in the commentary here is an idle accommodation to the context. On v, 63, 2 स्वर्दृशा (voc. du.) is explained by स्वर्गस्य द्रष्टारौ.

Verse 3.

PADAPATHA :

वीतिहोत्रं त्वा कवे बुध्मन्तं सं इधीमहि अग्ने बृहन्तं
अध्वरे ॥ ३

SAYANA :

हे कवे क्रान्तवर्षिजन्मे वीतिहोत्रं क्रान्तयज्ञं यद्वा प्रिययज्ञं¹ बुध्मन्तं वीक्षिमन्तं बृहन्तं महान्तं त्वा त्वानध्वरे यज्ञे समिधीमहि । समिद्धिः संक्षीपयामः ॥

¹ यद्वा प्रिययज्ञं is from Ul. Both Bomb. MSS. and M. M. omit.

NOTE :

वीतिहोत्रं. In his note on ii, 38, 1 Sayana explains वीतिहोत्रं, by कान्तयज्ञ. Compare his explanation of the nom. वीतिहोत्रः iii, 24, 2, वीतिः प्रातिविषये होत्रं अभिहोत्रादिकं यस्य असौ वीतिहोत्रः. On i, 84, 18 he has another explanation, प्राप्तयज्ञः. On viii, 31, 9, the only other passage in which the word occurs, his note is वीतिहोत्रा वीतिहोत्रैः । वीतिः प्रियकरो होत्रो यज्ञो ययोस्तौ. Roth takes the word to mean 'he who invites to the sacrifice.'

Verse 4.

PADAPATHA :

अग्ने विश्वेभिः आ गृहि देवेभिः हव्यदातये होतारं त्वा
वृणीमहे ॥ ४

SAYANA :

हे अग्ने विश्वेभिः सर्वैः देवेभिः देवैः सह त्वं हव्यदातये हविषां दात्रे यजमानाय तर्प्यमा गृहि यज्ञं प्रत्यागच्छ । यतो होतारं देवानामाह्वतारं त्वा त्वां वृणीमहे प्रार्थयामहे ॥

NOTE :

हव्यदातये. On v, 51, 1, where the same formula occurs, Sayana's note is हव्यदातये अस्माकं हविर्दानाय । तदात्रे यजमानाय वा. And at v. 5 of the same hymn he, as here, gives the latter only of the two interpretations.

Verse 5.

PADAPATHA :

यजमानाय सुन्वते आ अग्ने सुवीर्यं वह देवैः आ सत्सि
बर्हिषि ॥ ५

SAYANA :

हे अग्ने सुन्वते अभिषवं कुर्वते यजमानाय सुवीर्यं शोभनं बलम् आ वह प्रापय किं च देवैः सह बर्हिषि यज्ञे आ सत्सि आसीदेति ॥

NOTE :

सत्सि. See note 3 on verse 1 above.

Verse 6.

PADAPATHA :

संद्धानः सहस्रजित् अग्ने धर्माणि पुष्यसि देवानां दूतः
उक्थ्यः ॥ ६

SAYANA :

हे सहस्रजित्सहस्रस्य जैतरमे समिधानः हविर्भिः समिध्यमानः उक्थयः प्रशस्यस्त्वं
देवानां दूतः सन् धर्माणि नः कर्माणि यज्ञादिक्रियाः पुष्यसि पोषयसि ॥

Verse 7.

PADAPATHA :

नि अग्निं जातवेदसं होत्र॒ज्वाहं॑ यवि॒ष्टयं॑ दधा॒त दे॒वं
ऋ॒त्विजं॑ ॥ ७

SAYANA :

हे यजमानाः जातवेदसं जातानि भूतानि वेत्तीति जातवेदाः तं होत्रज्वाहं होत्रस्य
यज्ञस्य बोदारं यविष्टयं युवतमं देवं द्योतमानमृत्विजमृतौ यष्टारमग्निं नि दधात
निधत्त ॥

NOTES :

1. जातवेदसं. In his explanation of iv, 58, 8 Yaska has the following note on this word, जातवेदाः । कस्मान् । जातानि वेद । जातानि वै न विदुः । जाते जाते वियत इति वा । जातविचो वा जातधनः । जातवियो वा जातप्रज्ञानः. The first of these interpretations seems the best, and is the one generally followed by Sayana.

2. दधाता (दधात in Pada text). "The older language has irregularities [in inflection of धा and दा] as follows: (a) the usual strong forms in 2nd plural, *dadhāta* and *adadhāta*, *dadāta* and *adadāta*; (b) the usual *tana* endings in the same person *dhattara*, *dadātana*, &c.; (c) the 3rd singular indicative active *dadhe* (like 1st sing.); (d) the 2nd singular imperative active *daddhi* (for both *dehi* and *dhehi*); (e) the middle forms *dadhidhve*, *dadhishva*, *dadhidhvam* (in Rigveda), with vowel weakened to *i* instead of being dropped." Whitney para. 669.

Verse 8.

PADAPATHA :

प्र य॒ज्ञः ए॒तु आ॒नुष॒क् अ॒द्य दे॒वव्य॑चः॒स्तमः॑ स्तृ॒णीत॑ ब॒र्हिः
आ॒सदे॑ ॥ ८

SAYANA :

अद्य अस्मिन्नहनि देवव्यचस्तमः देवैः प्रकाशमानैः स्तोतृभिर्व्यास्रतमः यज्ञः यज्ञ-
साधनं हविः आनुषगनुषन्ते यथा भवति तथा प्र एतु देवान् गच्छतु । हे ऋत्विज
आसदे अभिरासदनार्थं बर्हिः स्तृणीत ॥

NOTE :

देवव्यचस्तमः. On i, 142, 5 स्तुणानासो यतस्तुचो बहिर्धेते स्वधरे । वृंजे देवव्यचस्त-
ममिन्द्राय शर्म सप्रथः ॥ Sayana explains this word by अतिशयेन देवगामिनं,
on iii, 4, 4, (देवव्यचाः Sc. बहिः) by देवैर्योतं ; on v, 22, 2, where our phrase
recurr, by देवानामागतमः. Roth takes the word to mean 'affording space
for the gods.' Our verse is almost a repetition of v, 22, 2.

Verse 9.

PADAPATHA :

आ इदं मरुतः अश्विना मित्रः सीदन्तु वरुणः देवासः
सर्वया विशा ॥ ९

SAYANA :

मरुतः मरुद्गणाः अश्विना अश्विनौ देवानां मिषजो मित्रः सूर्यः वरुणश्च देवासः
एते सर्वे देवाः सर्वया विशा समस्तेन स्वीयेन परिजनेन सार्धमिदं बहिः आ सीदन्तु ॥¹

No. 12.

MANDALA V.

SUKTA 83.

SAYANA :

अच्छा वदेति वशार्चमेकादशं सूक्तं भौमस्यात्रैरार्षम । अत्रेयमनुक्रमणिका । अच्छा
वशात्रिः पार्जन्यमुपाद्यास्तिस्रो जगत्स्य उपान्स्थानुष्टुबिति । यत्पार्जन्येत्येषा नवम्य-
नुष्टुप् वि वृक्षातित्याद्यास्तिस्रो जगत्स्य । शिष्टाः षट् त्रिष्टुभः । पार्जन्यो देवता । अनेन
सूक्तेन प्रत्यृचं वा दिश उपत्येयाः । सूत्रितं च । संस्थितायां सर्वा दिश उपतिष्ठेता-
च्छा वद तवसं गीर्भिराभिरिति चतसृभिः प्रत्यृचं सूक्तेन वेति (Asval ii, 13) ॥

NOTE :

Consult for this hymn Bühler's paper and translation in Benfey's
Orient und Occident, i, 216, and Muir, Sanskrit Texts, v, 140.

Verse 1.

PADAPATHA :

अच्छ वद तवसं गीःभिः आभिः स्तुहि पार्जन्यं नमसा
आ विवास कर्निकदत् वृषभः जीरद्भानुः रेतः दधाति ओ-
षधीषु गर्भे ॥ १

¹ So both Bomb. MSS. Ul. and M. M. सीदन्तु आसीदन्तु.

SAYANA :

हे स्तोतस्तवसं बलवन्तं पर्जन्यमच्छाभिप्राप्य वद प्रार्थय । पर्जन्यशब्दो यास्केन बहुधा निरुक्तः । पर्जन्यस्तृपेराद्यन्तविपरीतस्य तर्पयिता जन्यः परो जेता वा जनयिता वा प्रार्जयिता वा रसानामिति (Nir. x, 10)। आभिर्गीर्भिः स्तुतिवाग्भिः स्तुहि नमसा अन्नेन हविलक्षणेन आ विवास सर्वतः परिचर । यः पर्जन्यो वृषभः अपां वर्षिता जीरदानुः क्षिप्रशानः कनिक्रदत् गर्जनशब्दं कुर्वन्नोषधीषु गर्भे गर्भस्थानीयं रेतः उदकं दधाति स्थापयति तं स्तुहि ॥

NOTES :

1. विवास. विवासति is one of ten verbs given in the Nighantu, iii, 5 with the meaning of परिचरण 'worship.' The word generally occurs, as here, along with आ. Sayana follows the Nighantu, except in vi, 51, 8 कृतं चिदेनो नमसा विवासे where he has विवासो वर्जनं वर्जयामि विनाशयामि. (The clause नम आ विवासे occurring in the same verse is explained by नमस्कारं परिचरामि). In form विवास is a desiderative of वन् or वा (see Whitney para. 1028 g). Roth makes it mean 'seek to win, seek to bring, do homage to, entice.' In vi, 51, 8, the passage referred to above, he would translate 'seek to propitiate.'

2. कनिक्रदत्. Participle of a Vedic intensive of क्रन्दति. Roth refers to Panini vii, 4, 65. Another form is कनिकृत् which occurs in ix, 63, 20, but nowhere else. कनिक्रदत् is more frequent.

3. जारदानुः. 'Quick-dropping.' Compare ix, 97, 17, where it is an epithet of वृष्टि, Sayana, क्षिप्रदानोपेतम्.

Verse 2.

PADAPATHA :

वि वृक्षान् हन्ति उत हन्ति रक्षसः विश्वं बिभाय भुवनं
महावधात् उत अनागाः ईषते वृष्यस्वतः यत् पर्जन्यः
स्तनयन् हन्ति दुःश्रुतः ॥ २

SAYANA :

अयं मन्त्रो निरुक्ते स्पष्टं व्याख्यातः । तदेवात्र लिख्यते । विहन्ति¹ वृक्षान्विहन्ति च रक्षांसि सर्वाणि चास्माद्धूतानि बिभ्यति महावधात् महान् ह्यस्य वधः ।

¹ M. M. पर्जन्यो विहन्ति. Ul. पर्जन्यस्तृपेराद्यन्तविपरीतस्य विहति. Bomb. has a different note to the verse altogether, अनागाः निष्पापः पर्जन्यः वृक्षान् [वि] हन्ति रक्षसः रक्षांसि सर्वाणि हन्ति उत अपि च विधं सर्वं भुवनं महावधात् अपराधात् बिभाय बिभ्यति (sic) उत अपि च वृष्यावतः वर्षकर्मवतः ईषते इच्छति दुःश्रुतः पापकृतः यत् यः पर्जन्यः स्तनयन् हन्ति.

अप्यनपराधो भीनः पलायते वर्षकर्मवतो यत्पर्जन्यः स्तनयन्हन्ति दुष्कृतः
पापकृत इति (Nir. x, 11) ॥

NOTES:

1. महावधात्. Occurs only here and in v, 34, 2, where Sayana explains महावधः by महावज्रः.

2. वृष्यावतः. Occurs only here and in vi, 22, 1, where, as here, the vowel of the second (or third, pronounce vri-shni--a--va-to) syllable is long in the Sanhita text and short in the Pada text. Sayana's note there is वृष्यावान् बलवान्.

3. दुष्कृतः. "There does not seem to be any sufficient reason to understand evil-doers here, and in verse 9, of the cloud demons, who withhold rain, or simply of the malignant clouds, as Sayana in his explanation of verse 9 does. The poet may naturally have supposed that it was exclusively or principally the wicked who were struck down by thunderbolts. Dr. Bühler thinks the cloud-demons are meant." Muir, S. T., v, p. 141, note.

Verse 3.

PADAPATHA :

रथीश्चैव कशया अश्वान् अभिक्षिपन् आविः दूतान्
कृणुते वृष्यान् अहं दूरात् सिंहस्य स्तनयाः उत् ईरते यत्
पर्जन्यः कृणुते वृष्यं नभः ॥ ३

SAYANA :

रथीव रथस्वामीव । स यथा कशया अश्वानभिक्षिपन् दूतान् भटानाविष्करोति तद्व-
दसौ पर्जन्योपि कशयाश्वानभिक्षिपन्भिर्प्रेरयन्^१ अभिप्रेरयन् वृष्यान् वर्षकान् दूतान्
दूतवद्वृष्टिप्रेरकान्मेघान् मरुतो वा आविःकृणुते प्रकटयति । अहेति पूरणः । एवं
सति सिंहस्य सहतेहिंसतेर्वा शब्दकर्मणः सिंहशब्दः अवर्षणेनाभिभवितुः शब्द-
यितुर्वा मेघस्य स्तनया गर्जनशब्दा दूरात् उत् ईरते उद्गच्छन्ति । कदा यत् यदा
पर्जन्यो नभोन्तरिक्षं वृष्यं वर्षोपेतं कृणुते करोति तदा ॥

^१ M. M. कशयाश्वान्मेघान्. I omit मेघान् with Ul. MS. The Bomb. MS. has a simpler note to the verse रथीव रथस्वामीव स यथा कशया अश्वानभिक्षिपन् दूतान्मे-
घानाविष्कृणुते प्रकटयति अहं पूरणे । एवं सिंहस्य मेघस्य स्तनयाः गर्जनशब्दाः दूरात्
उदीरते उद्गच्छन्ति कदा &c.

Verse 4.

PADAPATHA :

प्र वाताः वांति पतयन्ति विद्युतः उत् ओषधीः जिहते
पिन्वते स्वश्रितिं स्वः इरा विश्वस्मै भुवनाय जायते यत्
पर्जन्यः पृथिवीं रेतसा अवति ॥ ४

SAYANA :

प्र वाता इति चतुर्थी पर्जन्यस्य चरोर्याज्या । सूत्रितं च । प्र वाता वान्ति पतयन्ति विद्युत इत्यभ्याधेयपभृतीनीति (Asval. ii, 15) ॥

प्र वान्ति वाता वृष्टयर्थं पतयन्ति गच्छन्ति समन्तात्संचरन्ति विद्युतः ओषधीः ओषधयः उत् जिहते उद्गच्छन्ति प्रवर्धन्ते स्वरन्तरिक्षं पिन्वते क्षरति । इरा भूमिर्विश्वस्मै सर्वस्मै भुवनाय सर्वजगद्धिताय जायते समर्था भवति । कदैवमिति । यत् यदा पर्जन्यो देवः पृथिवीं रेतसा उदकेन अवति रक्षति अभिगच्छति वा तदैवं भवति ॥

NOTE :

इरा. Occurs nowhere else. In v, 63, 6 we have इरावती standing in a similar context (वाचं सु मित्रावरुणाविरावतीं पर्जन्यश्चित्रां वदाति त्विषीमतीं) where Sayana explains it by अन्नवतीं अन्नसाधिकां. On v, 69, 2 his note on इरावती: (Sc. धेनवः) is इरा क्षीरलक्षणा तद्वत्यः. On vii, 40, 5 he explains इरावत् (Sc. वरतिः) by हविर्लक्षणावयुक्तं, and on vii, 67, 10, where the same phrase occurs, by हविर्युक्तं. The word is another form of इळा (इडा).

Verse 5.

PADAPATHA :

यस्य व्रते पृथिवी ननमीति यस्य व्रते शफवत् जर्भुरीति
यस्य व्रते ओषधीः विश्वरूपाः सः नः पर्जन्य महि शर्म
यच्छ ॥ ५

SAYANA :

यस्य पर्जन्यस्य व्रते कर्मणि पृथिवी ननमीति अत्यर्थं नमति सर्वेषामधो भवति । यस्य व्रते शफवत् पाशेपेतं गवाक्षिकं जर्भुरीति भ्रियते पूर्यते गच्छतीति वा¹ । यस्य व्रते कर्मणि ओषधीरोषधयो² विश्वरूपा नानारूपा भवन्ति हे पर्जन्य स महांस्रं नोस्मभ्यं महि शर्म महस्सुखं यच्छ प्रयच्छ ॥

¹ Bomb. MS. अभिगच्छति वा.² Bomb. MS. जर्भुरीति गच्छति.³ Bomb. MS. यस्य व्रते ओषधीः.

NOTES :

1. ननमीति and जभुरीति are intensives inserting ई between the stem and ending. See Whitney para. 1004. The root भुरति, भुरते is not in the Dhatupatha. Sayana explains it in more than one way. On i, 119, 4 युवं भुञ्जु भुरमाणं विभिर्गतं, he paraphrases भुरमाणं by भ्रियमाणं, and, further on in the note, identifies the root with भृ, taking the change of vowel to be a Vedic peculiarity (डुभृञ् धारणपोषणयोः । कर्मणि लटः ज्ञानच् । व्यत्यये ज्ञः । बहुलं छन्दसीत्युत्वम्). On v, 6, 7 ये (Sc. अर्धयः) पत्वभिः शफानां बजा भुरंत, he renders भुरंत by इच्छन्ति, adding आयना ज्वाला होमाय काङ्क्षन्त इत्यर्थः. The only other form of the simple verb which occurs is भुरंतु in x, 76 6 भुरंतु नो यज्ञसः सोत्वंधतो भ्रातृणः, where Sayana's note is यज्ञतो यज्ञस्विनो भ्रातृणो नोऽस्मभ्यं सोतु सुतमन्धसः सोमस्य रसं भुरन्तु भरन्तु संपादयन्तु । उकारश्छान्दसः. On ii, 2, 5 हिरिशिषो वृषसानासु जभुरत् Sayana has a note which shows to what straits this obscure word could drive him : हिरिशिषो हरणशीलहनुर्दोषीषो वा । शिषाः शीर्षेषु वितता हिरण्ययीरित्यादिमन्त्रान्तरात् (Rv. v, 54, 11) । वृषसानासु प्रवर्धमानास्त्वोषधीषु ज्वालासु वा । जभुरत् । पूर्यमाणो यज्ञं गन्ता । शवन्तं पदम् । वद्वा द्वितीयार्थो सप्तमी । वर्धमाना ओषधीर्जभुरत्पुनः पुनर्दक्षित्वर्थः. On x, 92, 1 शोचच्छुष्कासु हरिणीषु जभुरत् we have the note जभुरद्भक्षयन् । कुटिलं गच्छन्त्वा.

जभुराण occurs thrice. On i, 163, 11 तव शृंयाणि विडिता पुरुवारण्येषु जभुराणा चरति it is explained by मनोहराणि पूर्यमाणानि वा. On ii, 10, 5 तन्वा जभुराणः (Sc. अग्निः) by पूर्यमाणः. And on ii, 39, 3 शफाविव जभुराणा तरोभिः (Sc. अधिनौ) the note is शफाविव अधादेः खुराविव । तरोभिः वेगैः । जभुराणा भृशं गच्छन्तौ.

The epithet भुरणौ (भुरण) is thrice applied to the two Asvins. On i, 117, 11 Sayana renders it by भर्तारौ पोषकौ (भुरण धारणपोषणयोः). On vii, 67, 8 he has सर्वस्य भर्तारौ. On x, 29, 1, where the Asvins are not mentioned by name, the note is हे भुरणौ भर्तारावधिनौ । शीघ्रौ वा । भुरण्युरिति क्षिप्रनामेति.

This brings us to the words भुरण्यति (i, 50, 6 ; 155, 5 ; iv, 27, 3 ; v, 73, 6 ; viii, 9, 6 : 59, 1 ; x, 35, 9) and भुरण्यु (i, 68, 1 : 121, 5 ; vi, 62, 7 ; x, 46, 7 : 123, 6), which are consistently explained by Sayana in accordance with the Nighantu, where ii, 15 भुरण्यु is given among the क्षिप्रनामानि, and भुरण्यति ii, 14 among the गतिकर्मणः.

Careful examination of the passages in which the words occur will show that the meaning of motion, recognized by Sayana himself in some of his notes, is the only one which will suit the contexts. Curtius has identified the root भुरति with the Greek *πορφύρω*.

2. महि. This form of the adjective occurs only in the nominative and accusative singular. The word is frequently used also as an adverb.

Verse 6.

PADAPATHA :

दिवः नः वृष्टिं मरुतः ररीध्वं प्र पिन्वत वृष्णः अश्वस्य
धाराः अर्वाङ् एतेन स्तनयित्नुना आ इहि अपः निषिञ्चन्
अष्टरः पिता नः ॥ ६

SAYANA :

हे मरुतः यूयं दिवोन्तरिक्षसकाशात् नोस्मर्ये वृष्टिं ररीध्वं इत्त । वृष्णः
वर्षकस्य अश्वस्य व्यापकस्य मेघस्य संबन्धिन्यो धाराः उर्वकधाराः प्र पिन्वत प्रक्षरत ।
हे पर्जन्य त्वमेतेन स्तनयित्नुना गर्जता मेघेन सह अर्वाङ् अस्मदभिमुखमा इहि ।
आगच्छ । किं कुर्वन् अपः अम्भांसि निषिञ्चन् स देवः अष्टर उर्वकानां निरसितापि
सन् नोस्माकं पिता पालकश्च ॥

Verse 7.

PADAPATHA :

अभि क्रंदु स्तनय गर्भ आ धाः उदन्ज्वता परि दीय रथे-
न दृति सु कर्ष विजसितं न्यंच समाः भवतु उत्ज्वतः
निष्पादाः ॥ ७

SAYANA :

अभि भूम्यभिमुखं¹ क्रन्दु शब्दय । तदेव पुनरुच्यते शब्दार्थाय । स्तनय गर्ज ।
गर्भे गर्भस्थानीयमुदकगोषधीषु आ धाः आधेहि । तर्पयमुदन्ज्वता उदकवता रथेन
परि रीय परितो गच्छ । दृति दृतिवदुदकधारकं मेघं विषितं विरोधेन सितं बद्धं
म्यञ्च न्यक् अभोमुखं सु सुष्ठु कर्ष । आकर्ष वृष्टयर्थम् । यद्वा विषितं विमुक्तबन्धनमेवं
कर्ष । एवं कृते उदृतः² ऊर्ध्ववन्त उन्नतप्रदेशा निपादाः न्यग्भूतपादा निकृष्टपादा वा
निन्नोन्नतप्रदेशाः समाः एकस्था भवन्तु । उदकपूर्णा भवन्तिवत्यर्थः ॥

Verse 8.

PADAPATHA :

महांतं कोशं उत् अच नि सिञ्च स्यंदतां कुल्याः वि-
सिताः पुरस्तात् घृतेन द्यावापृथिवी इति वि उधि सुष्पानं
भवतु अघ्याभ्यः ॥ ८

¹ Bomb. MS. हे पर्जन्य अभि भूम्यभि.² Ul. MS. अभोमुखं कुरु उदृत &c.

SAYANA :

हे पर्जन्य त्वं महान्तं प्रवृद्धं कोशं कोशस्थानीयं मेघमुत् अच^१ उद्गच्छ ।
उद्गमय वा । तथा कृत्वा निषिञ्च नीचैः क्षारय । कुल्या नद्यो विविता विष्कृताः
सत्यः स्वन्दन्तां प्रवहन्तु पुरस्तात् पूर्वाभिमुखम् । प्रायेण नद्यः प्राच्यः स्वन्दन्ते
पृतेन उदकेन द्यावापृथिवी द्विवं च पृथिवी च वि उन्धि । ह्येवात्यधिकम् । अग्न्या-
भ्यो गोभ्यः सुप्रपार्णं सुदु प्रकर्षेण पातव्यमुदकं भवतु ॥

Verse 9.

PADAPATHA :

यत् पर्जन्य कनिक्रदत् स्तनयन् हंसिं दुःकृतः प्रति इदं
विश्वं मोदते यत् किं च पृथिव्यां अधि ॥ ९

SAYANA :

हे पर्जन्य यत् यदा त्वं कनिक्रदत् अत्यर्थं शब्दयन् स्तनयन् दुःकृतः पापकृतो
मेघान् हंसि विशारयसि तदानीमिदं विश्वं जगत् प्रति मोदते । विश्वं विशोष्यते । य-
त्किं च पृथिव्यामधि भूम्यामधिष्ठितं यच्चराचरात्मकं तदिदं विश्वं मोदते ह्रष्यति
वृष्टेः सर्वजगत्प्रीतिकारणत्वं प्रसिद्धम् ॥

Verse 10.

PADAPATHA :

अवर्षीः वर्षं उत ऊं इति सु गृभाय अकः धन्वानि अति-
ष्णुतवै ऊं इति अजीजनः ओषधीः भोजनाय कं उत प्रज्जा-
भ्यः अविदः मनीषां ॥ १०

SAYANA :

इयमतिवृष्टिविमोचनी । हे पर्जन्य स्वमवर्षीः वृष्टवानसि वर्षमुत् उ पू गृभाय
उत्कृष्टं सु सुदु गृभाय गृहाण परिहरेत्यर्थः । धन्वानि निरुदकप्रदेशान् अकः
जलवतः कृतवानसि । किमर्थम् । अत्येतवा उ । अतिक्रम्य गन्तुम् । ओषधी-
रजीजनः उदपादयः । किमर्थम् । भोजनाय धनाय भोगाय वा । कमित्यर्थं शिशिरं
जीवनाय कमिति वस्वावपूरणः (Nir. i, 10) उत अपि च प्रजाभ्यः सकाशान्
मनीषां स्तुतिमविदः । प्राप्तवानसि ॥

NOTES :

1. अकर्धन्वान्यत्येतवा उ. 'Thou hast made the swamps fit to be
traversed.' The reference seems to be to such places as, for example,

¹ UL and M. M. मेघमुत्कुष्टमुदच उद्गच्छ (मेघमुत् उत्कृष्टमच गच्छ?) have
omitted उत्कृष्टम् with both Bomb. MSS.

the beds of rivers which in India in the dry season present great obstacles to the wayfarer. When full of water he is ferried across easily. The translation in the Siebenzig Lieder is not clear to me. "Du setzest unsre Fluren unter Wasser—Thou layest our fields under water."

2. कमुत प्रजाभ्योविदो मनीषां. Muir translates 'And thou hast fulfilled the desires of living creatures.' He adds the following note:—"This last clause is translated according to Professor Roth's explanation s.v. मनीषा. Wilson, following Sayana, renders "Verily thou hast obtained laudation from the people," and Dr. Bühler gives the same sense, "Thou hast received praise from the creatures," प्रजाभ्यः may of course be either a dative or ablative."

Roth refers to vi, 47, 3 अयं मनीषामुपज्ञातीमजीगः as another passage in which मनीषा has the meaning he attributes to it here (Sayana) अयमेव सोम उद्यती कान्तां मनीषां बुद्धिमुदजीगः उद्धारयाति प्रकाशयति.) Grassmann and Delbrück follow Roth.

No. 13.

MANDALA VI.

SUKTA 53.

SAYANA :

वयमु त्वेति दशर्चं चतुर्यं सूक्तं भरद्वाजस्यार्चं पौष्णम् । यां पूषन्निवृत्तुष्टुषिष्टा गायत्र्यः । तथा चानुकान्तम् । वयं दश पौष्णं तद्गायत्रं वै यां पूषन्ननुष्टुप्ति अर्थाधिनिः प्रदसङ्गिरतज्जाप्यम् । सूत्रितं च । वयमु त्वा पथस्पत इत्यर्थचर्चा चरिष्यान्निति (Grih. Su. iii, 7) जपेदिति शेषः ॥

NOTE :

For this and the following hymns to Pushan compare Muir's chapter on that god, Sanskrit Texts v, 171—180.

Verse 1.

PADAPATHA :

वयं ॐ इति त्वा पथः पते रथं न वाजसातये धिये
पूषन् अयुज्महि ॥ १

SAYANA :

हे पथस्पते मार्गस्य पालयितः पूषन् धिये कर्मार्थं वाजसातये अन्नस्य लाभाय च वयं रथं न युद्धे रथमिव त्वा त्वामयुज्महि युक्तमहि अस्मदभिमुखं कुर्मः । उ इति पूरकः ॥

NOTE :

पथस्पते. "A word qualifying a vocative—usually an adjective, but not seldom also a noun in the genitive (very rarely in any other case)—constitutes, so far as accent is concerned, a unity with it : thus *sákhe vaso* or *váso sakhe*, 'excellent friend' ; *sûno sahasaḥ* or *sáhasaḥ sûno*, 'oh, son of might,' and *sudîtî sûno sahaso didîhi* (Rv.), 'with excellent brightness, son of might, shine forth,' Whitney para. 314. In the first two examples the vocative stands at the beginning of a pada and is therefore accented, the accent being laid on the first syllable of whichever of the two words comes first. In the third example the vocative stands in the middle of a pada, and both it and the word dependent on it lose their accents, as in our verse the two words पथस्पते do.

Verse 2.

PADAPATHA :

अभि नः नर्यं वसु वीरं प्रयतद्दक्षिणं वामं गृहस्पतिं
नय ॥ २

SAYANA :

हे पूषन् नर्यं नृभ्यो हितं वसु धनमभि प्राप्तुं वीरं वारिद्व्यस्त्र विशेषेण ईरयितारं ग-
मयितारं प्रयतदक्षिणं पूर्वमन्येभ्योपि दत्तधनम् । यद्वा प्रयतं शुद्धं दक्षिणं धनं यस्य
तावृशम् । वामं वननीयम् । एवंविधं गृहपतिं गृहस्थं नोस्मान्नय प्रापय ॥

NOTE :

नर्यं वसु. 'Wealth such as becomes a man.' Compare नृवत् in verse 9. Grassmann apparently construes "Bring riches and a liberal patron to.us." So also Muir: "Bring to us wealth, &c." But the singers ask Pushan's guidance for themselves. Compare i, 42, 8 (Roth) अभि सूर्यवसं नय, where Sayana's note is हे पूषन् सूर्यवसं शोभननृणोपलक्षितं सर्वौषधियुक्तं देशमभि नय अस्मानभितः प्रापय.

Verse 3.

PADAPATHA :

अदिस्संतं चित् आघृणे पूषन् दानाय चोदय पुणेः चित्
वि ऋद् मनः ॥ ३

Verse 8.

PADAPATHA :

यां पूषन् ब्रह्मचोदनीं आरां बिर्भाषि आघृणे तया समस्य
हृदयं आ गिख किकिरा कृणु ॥ ८

SAYANA :

हे आघृणे आगतरीषे पूषन् ब्रह्मचोदनीं ब्रह्मणः अन्नस्य प्रेरयित्रीं यामारां बिर्भाषि हस्ते धारयसि तया समस्य सर्वस्य लुब्धजनस्य हृदयमा गिख आलिख किकिरा किकिराणि कीर्णानि प्रक्षिपिलानि च कृणु कुरु ॥

NOTES :

1. ब्रह्मचोदनीं. This word does not occur again in the Rigveda. Roth notes that ब्रह्मचोदन VS. iv, 33 is by Mahidhara explained as meaning urging on the Brahman. Our word he takes to mean urging on Brahman (masc. or neut.).

2. The pronoun सम is an enclitic (Whitney para. 525).

Verse 9.

PADAPATHA :

या ते अष्टा गोऽओपशा आघृणे पशुसाधनी तस्याः ते
सुम्न ईमहे ॥ ९

SAYANA :

हे आघृणे आगतरीषे पूषन् ते त्वरीया या अष्टा आरा गोओपशा । उपचोरत इत्योपशाः गावः । ओपशा यस्यास्तादृशी । अत एव पशुसाधनी पशूनां साधवि-
त्री भवति ते त्वरीयायाः तस्याः संबन्धि सुम्न सुखमीमहे याचामहे ॥

NOTE :

गोओपशा. This word occurs only here. ओपशा itself occurs four times. On i, 173, 6 मति स्वधावाँ ओपशमिव यां Sayana's note is ओपशमिव । ईषदुपशेत इत्योपशं शुक्रम् । तद्वषभ इव । यद्वा परस्परं समीपे वर्तमानं क्षित्यन्तरिक्षाख्यं लोकद्वयोपशम् । तदिव यां बिभर्ति । लोकत्रयमपि बिभर्तीत्यर्थः । Note that the parallel to ओपशमिव in this verse is वृजनं न. On viii, 14, 5 यज्ञ ईदम-
वर्धयद्मि व्यवर्तयत् । चक्राण ओपशं दिवि. Sayana has किं कुर्वन् । दिवि अन्त-
रिक्षे मेघओपशमुपेत्य शयानं चक्राणः कुर्वन् । यद्वा आत्मनि समवेतो वीर्यविशेष ओपशः । तमन्तरिक्षे कुर्वन्. On ix, 71, 1 हरिरोपशं कृणुते नभः, the note is हरिर्हरितवर्णः
सोमः । ओपशम् । आ समन्तादुपशेत इत्योपशः । सर्वस्य धारकं नभो नभस आदित्यस्य

स्वभूतमुदकं कृणुते । सर्वत्र करोति. On x, 85, 8 कुरीरं छन्द ओपशः the note is कुरीरं छन्दः कुरीरनामकं छन्दः अनसः ओपशोभवत् । यनोपशेरते स ओपशः.

It is clear that the word was obscure to Sayana. Roth, who takes it to mean an ornament of some kind for the head, suggests that it is perhaps a contraction for अवपश, formed from पश् 'to bind' with अव. गोओपशा as an epithet of the goad would appear to mean 'furnished with a leather tuft or ornament,' or, as Muir translates, "furnished with leathern thongs." For the meaning of गो in the compound compare Max Müller's note, Sacred Hymns of the Brahmins, p. 221. "Yet the suggestion of Professor Roth that एताः deer stands here (i, 166, 10) for the skins of fallow deer is certainly more poetical, and quite in accordance with the Vedic idiom, which uses for instance गो cow not only in the sense of milk [गोपीयाय our No. 1, verse 1],—that is done even in more homely English,—but also for leather and thong."

Verse 10.

PADAPATHA :

उत नः गोऽसनिं धियै अश्वऽसां वाजऽसां उन नृऽवत्
कृणुहि वीतये ॥ १०

SAYANA :

उत अपि च हे पृषन् गोषणि गवां सनित्रीश्वसामश्वानां सनित्री वाजसां वाजानामजानां सनित्रीभूत अपि च नृवत् नृवतीं नृणां वनित्रीं दार्शनैवभूतां धियं बुद्धिं कर्म वा नोस्माकं वीतये खादनायोपभोगार्थं कृणुहि कुरु ॥

No. 14.

MANDALA VI.

SUKTA 54.

SAYANA :

सं पूषन्निति दशर्चं पशुम सूक्तं भरद्वाजस्यार्चं पाष्णं गायत्रम् । सं पूषन्नित्यनुक्रान्तम् । नष्टधनमन्विच्छता पुरुषेणैतज्जप्यम् । सुन्नितं च । सं पूषत्विसुषेति नष्टमधिजिगमिषन्मूळहो वेति (Grihya Sutra iii. 7) ॥

Verse 1.

PADAPATHA :

सं पूषन् विदुषां नय यः अंजसा अनुशासति यः एव
इदं इति ब्रूवत् ॥ १

SAYANA :

हे पूषन् पोषक देव विदुषा ज्ञानता तेन जनेन सं नय अस्मान्संगमय । यो विद्वान् अञ्जसा ऋजुमागेण अनुशासति अनुशास्ति नष्टद्रव्यप्राप्त्युपायमुपदिशति । यश्चैव पदमिदं नष्टं भवसीयं धनमिति ब्रवत् ब्रवीति नष्टं धनं दक्षयतीत्यर्थः । तेन विदुषेत्यन्वयः ॥

Verse 2.

PADAPATHA :

सं ऊं इति पूषणा गमेमहि यः गृहान् अभिशासति इमे
एव इति च ब्रवत् ॥ २

SAYANA :

पूषणा अनुगृहीता वयं सं गमेमहि तेन जनेन संगच्छेमहि यो जनो गृहान् येषु गृहेष्वस्मदीया नष्टाः पशवस्तिष्ठन्ति तान् गृहानभिशासति अभिशास्ति आभिमुख्येन बोधयति । यश्चेमे त्वदीया नष्टाः पशव एव एवं तिष्ठन्तीति च ब्रवत् ब्रूयात् ॥

Verse 3.

PADAPATHA :

पूष्णः चक्रं न रिष्यति न कोशः अव पद्यते नो इति
अस्य व्यथते पविः ॥ ३

SAYANA :

पूष्णः पोषकस्य देवस्य चक्रमायुधं न रिष्यति न विनश्यति । अस्य चक्रस्य कोशश्च न अव पद्यते न हीयते । अस्य पविः धारा च नो नैव व्यथते कुण्ठीभवति । तेन चक्रेण चोरान्दृष्ट्वास्मदीयं धनं प्रकाशयेति भावः ॥

NOTES :

1. चक्रं. The three things referred to in the verse are evidently parts of the chariot of the god, and चक्रं must therefore be taken in the sense of wheel.

2. कोशः. Roth cites four passages besides this in which this word is to be taken as meaning the box of a carriage. i, 87, 2 ओतन्ति कोशा उप वो रथेष्वा. Sayana, कोशाः मेघनामैतत् । वो युष्माकं रथेष्वासक्ता मेघाः ओतन्ति जलं मुञ्चन्ति. viii, 20, 8 रथे कोशे हिरण्यये. Sayana, रथे कोशे कोशवद्देष्टि मध्यदेशे. viii, 22, 9 रथे कोशे हिरण्यये. Sayana, कोशः आयुधादीनां कोशस्थाने रमणशीले रथे*. x, 85, 7 यौर्भूमिः कोश आसीत्. Sayana, कोशस्यानीये अभूताम्.

* It is noticeable that these varying interpretations, though near each other, are in two different adhyayas.

Verse 4.

PADAPATHA :

यः अस्मै हविषा आविधत् न तं पूषा अपि मृष्यते प्रथ-
मः विन्दते वसु ॥ ४

SAYANA :

यो यजमानः अस्मै पूषणे हविषा चरुपुरोडाशादिना आविधत् परिदरति तं
यजमानं पूषा न अपि मृष्यते । अपिशब्द ईषदर्थे । ईषदपि न दिनस्ति । स च
प्रथमो मुख्यः सन् वसु धनं विन्दते लभते ॥

NOTE :

न मृष्यते. 'Does not forget.' Compare (Roth) vii, 18, 21 न ते भोजस्य
सख्यं मृषत, where Sayana renders the verb by विस्मरन्ति.

Verse 5.

PADAPATHA :

पूषा गाः अनु एतु नः पूषा रक्षतु अर्वतः पूषा वाजं
सनोतु नः ॥ ५

SAYANA :

पूषा पोषको देवः नोस्मदीया गाः अन्वेतु रक्षणार्थमनुगच्छतु । स च पूषा अर्व-
तः अन्धालक्षतु चोरेभ्यः । तथा वाजमजं च नोस्मभ्यं पूषा सनोतु प्रयच्छतु ॥

Verse 6.

PADAPATHA :

पूषन् अनु प्र गाः इहि यजमानस्य सुन्वतः अस्माकं
स्तुवतां उत ॥ ६

SAYANA :

हे पूषन् सुन्वतः सोमानिषर्वं कुर्वतो यजमानस्य गाः पशून् अनु प्र इहि । रक्षणा-
र्थमनुगच्छ । उत अपि च स्तुवतां त्वद्विषयं स्तोत्रं कुर्वतामस्माकं गात्राहुगच्छ ॥

Verse 7.

PADAPATHA :

माकिं नेशत् माकीं रिषत् माकीं सं शारि केवटे अथ
अरिष्टाभिः आ गृहि ॥ ७

SAYANA :

हे पूषन् अस्मदीयं गोधनं माकिः नेशत् मा नश्यत् । माकिर्माकीमित्येतौ प्रातिषेधनाच्चे यत्तेते । मार्की लिषत् । मा व्याघ्रादिभिर्हिंस्यताम् ¹ मार्की मा च केवदे कूरे संशारि संशीर्षी भूत् । कृपपातेनापि हिंसितं मा भवतु । अथ एवं सति अरिष्टा-
भिरहिंसिताभिर्गोभिः सह आ गहि । सायंकाल आगच्छ ॥

NOTE :

माकिः and मार्की are only used in prohibitive sentences, and with the subjunctive. For the form compare नकिः &c.

Verso 8.

PADAPATHA :

शृण्वन्तं पूषणं वयं इर्यं अनष्टवेदसं ईशानं रायः
ईमहे ॥ ८

SAYANA :

अस्मत्स्तोत्राणि शृण्वन्तं इर्यं दारिद्र्यस्य ¹ प्रेरकमनष्टवेदसमविनष्टधनमीशानं सर्वस्थेश्वरमेवंविधं पूषणं देवं वयं रायः पश्याते ईमहे याचामहे ॥

1. इर्यं. The word occurs in four other passages. v, 58, 4, राजानमिर्यं. Sayana, शत्रूणां प्रेरकम्. vii, 13, 3, an epithet of Agni. Sayana, स्वामी प्रेरयन्वा. vii, 41, 4, an epithet of Varuna. Sayana, ईश्वरः (in this and in the last example part of a comparison to a cowherd). x, 106, 4 इर्येव पुष्ट्यै. Of the Asvins. Sayana, इर्येव इयोविव । इरा अन्नम् । तत्र भवौ । अन्नव-
न्तावाड्यौ । स्वजनपरितोषणाय भवतः.

2. अनष्टवेदसं. 'Who keeps what he has.' The word may have given rise to the idea that the hymn had reference to a search for lost property.

3. रायः is better taken as the genitive singular dependent on ईशाने.

Verso 9.

PADAPATHA :

पूषन् तव व्रते वयं न रिष्येम कदा चन स्तोतारः ते
इह स्मसि ॥ ९

¹ From Bomb. MS. Ul. and M. M. दारिद्र्यस्य.

SAYANA :

चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे पर्वणि पौष्णस्य हविषः पूषन् तव व्रत इत्येषानुवाक्या ।
सुचितं च । वाममथ सवितर्षाममु श्वः पूषन् तव व्रते वयमिति (Asval. ii, 16) ।
सैषा सूक्ते नवमी । हे पूषन् पोषक ते त्वरीये व्रते कर्मणि वर्तमाना वयं कदाचन
कदाचिदपि न रिष्येम । हिंसिता न भवेम । तादृशाश्च वयमिह आस्मिन्कर्मणि ते तव
स्तोतारः स्मसि स्मः भवामः ॥

Verse 10.

PADAPATHA :

परि पूषा परस्तात् हस्तं दधातु दक्षिणं पुनः नः नष्टं आ
अजतु ॥ १०

SAYANA :

पूषा पोषको देवः परस्तात् परस्मिन्देशे सुसंचारादन्यस्मिन् चौरव्याघ्रादिभिरुषिते
देशे गच्छतो गोधनस्य निवारणाय स्वकीयं दक्षिणं हस्तं परि दधातु परिधानं नि-
वारकं करोतु । नोस्मदीयं नष्टं च गोधनं पुनराजतु आगच्छतु ॥

NOTES :

1. परस्तात्. Pronounce pa-ra-sta-at.

2. अजतु. 'Drive hither.' But Sayana takes it as equivalent to
आगच्छतु. Compare his obviously wrong explanation of अज् 'drive' in i,
23, 14. The meaning 'go' is assigned to the root in the Dhatupatha.
M. M. reads in commentary आगच्छतु आगमयतु, but the latter word, is
perhaps a gloss. It is not in the Ulwar MS.

No. 15.

MANDALA VI.

SUKTA 55.

SAYANA :

एहि वामिति षडृचं षष्ठं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षे गायत्रं पौष्णम् । अनुक्रम्यते च ।
एहि वां षडिति । गतो विनियोगः ॥

Verse 1.

PADAPATHA :

आ इहि वां विमुचः नपात् आघृणे सं सचावन्नै रथीः
ऋतस्य नः भव ॥ १

SAYANA :

हे विमुचो नपात् । विमुञ्चति सृष्टिकाले स्वसकाशात्सर्वाः प्रजा विसृजतीति वि-
मुक्प्रजापतिः । तस्य पुत्र । आघृणे आगतरीप्ते पूषन् । वां । वाति गच्छति स्तुतिं
प्राप्नोतीति वा स्तोता । वा गतिगन्धनयोरित्यस्मादातो मानिभिति विच् । वां गन्तारं

स्तोतारं मामेहि आगच्छ । आवां च सं सचावहै समया¹ । संगच्छावहै यद्वा
आवानित्यस्याद्याक्षरलोपे वामिति भवति । आवां सचावहै इति संबन्धः । यावत्सं-
गच्छावहै² । तादृशस्त्वं नोस्माकमुत्तस्य यज्ञस्य रथी रंहिता नेता भव । तथा सति
तत्रत्यं हविस्त्वयापि लभ्यत इत्यर्थः ॥

NOTES:

1. वां. An accented form वां occurs only here. The ordinary pronomi-
nal form is an enclitic. Sayana's explanation of the word is a counsel
of despair. Roth suggests that वा here stands, as an isolated case, for
आवां 'we two.' Delbrück thinks वां may be a corruption for मां, and
points out that we have मम in verse 5 here.

2. विमुचो नपात्. For the accent see note on No. 13 verse 1 (p. 151).
The phrase occurs also in i, 42, 1, where too it is an epithet of Pushan.
Sayana there, विमुचो नपात् । जलविमोचकहेतोर्मेषस्य पुत्र । नपादिति पुत्रनाम ।
नपात्रजा इति तन्नामसु पाठात् (Nighantu, ii, 2). Further on in the same
note Sayana gives विमुचो नपात् । उदकं विमुञ्चतीति विमुह्मेघः । क्षिप् चेति क्षिप् ।
न पातयति कुलमिति नपात् पुत्रः.

Muir, who translates 'son of the deliverer' has the following note:—
" *Vimucho napāt*. Professor Benfey follows Sāyana in loco in taking
this to mean "offspring of the cloud" (*jala-vimochaka-hetor meghasya
putra*). The Indian commentator, however, assigns another sense to
the phrase in v. 55, 1, where it recurs, and where he explains it as
"the son of Prajāpati, who at the creation sends forth from himself
all creatures" *vimunchati śrīṣṭi-kāle vasakāśāt sarvāḥ prajāḥ vistrījati
iti vimuk Prajāpatih | tasya putra*). In R. V. viii, 4, 15 f. Pushan
is called *vimochana*, the "deliverer," which Sāyana interprets "deliverer
from sins" *pāpād vimochayitah*). Perhaps *vimucho napāt* means the
same thing. Compare the words *vi te munchantām vimucho hi santi*,
A. V. vii, 112, 3; and *śavaso napāt*, and the other similar phrases
quoted above in p. 52."

Roth explains विमुच् in the phrase of the 'unyoking' at the end of
a journey. Pushan gives a safe home-coming and is 'son of return.'
He compares the use of विमोचनं in viii, 4, 15. Grassmann adopts
Muir's suggestion, and takes the phrase to mean 'son of deliverance, i.e.
deliverer.'

For the word नपात् see note 1 on No. 4 verse 1 (p. 87).

¹ M. M. समयाव. A line would seem to have dropped. Compare next note
here.

² From Ulwar MS., with याव (compare M. M.'s reading) for यानत. Bomb.
MS. and M. M. omit the alternative explanation.

Verse 2.

PADAPATHA :

रुथिस्तमं कृपर्दिनं ईशानं राधसः मुहः रायः सखायं
ईमहे ॥ २

SAYANA :

रथीतमं अतिशयेन रथिनम् । यद्वातिशयेन रोहितारं नेतारम् । कृपर्दिनम् । कृपर्दिनूडा
तद्वन्तम् । राधोत्यदेनेति राधो धनम् । महो महतो राधसो धनस्येशानं स्वाभिनं
सखायमस्माकं मित्रमेवंविधं पूषणं रायो धनानीमहे । याचामहे ॥

NOTE :

रायः. Gen. sing. dependent upon ईमहे.

Verse 3.

PADAPATHA :

रायः धारा अ॒सि आ॒वृ॒णे वसोः रा॒शिः अ॒ज॒अ॒श्व॒ धीव॑-
तः॒धीव॑तः सखा ॥ ३

SAYANA :

हे आवृणे आगतरीप्ते पूषन् रायो धनस्य धारासि । प्रवाहो भवसि । स्तोत्रभ्यो
बहु धनं नैरन्तर्येण प्रयच्छसीत्यर्थः । अजाश्व । अजाश्वछागा एवाश्वा अश्वकार्यो-
पन्ना यस्य तादृश पूषन् वसोर्वसुनो धनस्य राशिः संघश्च भवसि । धनसंघश्च स्वद्येव
निवसतीत्यर्थः । धीवतो धीवतः सर्वस्य स्तोत्रवतः पुरुषस्य सखा मित्रभूतश्च भवसि ।

NOTE :

धीवतोधीवतः. See Whitney para. 1260.

Verse 4.

PADAPATHA :

पूषणं नु अ॒ज॒अ॒श्वं उप॑ स्तो॒षाम॑ वा॒जिनं॑ स्व॒ष्टः यः जा॒रः
उ॒च्यते॑ ॥ ४

SAYANA :

अजाश्वं छागवाहनं वाजिनमज्वन्तं बलवन्तं वा पूषणं पोषकं हेवं नु अद्योप-
स्तोषाम उपस्तवाम । यः पूषा स्वस्ररुषसो जार उपपतितिरुच्यते तं पूषणमि-
त्यन्वयः ॥

Verse 5.

PADAPATHA :

मातुः दिधिषुं अ॒ब्र॒वं स्व॒सुः जा॒रः शृ॒णोतु॒ नः भ्रा॒ता इ॒न्द्र-
स्य सखा॑ मम॑ ॥ ५

SAYANA :

मातुर्निर्नाय्या रात्रेर्दिधिषुं पतिं पूषणमब्रवम् । स्तौमि । स्वसुरूपसो जारश्च
पूषा नोस्माकं स्तोत्राणि शृणोत । इन्द्रस्य भ्राता सहजातः पूषा मम स्तौतः सखा
मित्रभूतोस्तु ॥

Verse 6.

PADAPATHA :

आ अ॒जासः पू॒षणं रथे॑ नि॒श्रु॒भाः ते ज॒न॒श्रियं॑ दे॒वं
व॒ह॒न्तु॒ वि॒भ्रतः॑ ॥ ६

SAYANA :

अजासोजाच्छागा निश्रुभा निश्रय संबध्य हर्तारस्ते पूषो वाहनतया प्रसि-
द्धाच्छागा जनश्रियम् । जनं स्तोतुसंघं श्रयति गच्छतीति जनश्रीः । तं पूषणं देवं
रथे विभ्रतो धारयन्त आवहन्तु । आनयन्तु ॥

NOTES :

1. निश्रुभाः. The word occurs only here. Yaska, vi, 3 explains it by निश्रय्यहारिणः, an explanation which Sayana follows. Roth suggests 'stepping firmly,' deriving the word from श्रम् with नि. Compare विभ्रन्ध.

2. जनश्रियं. This word also occurs nowhere else. Yaska explains it by जातश्रियम्. Roth suggested (Nirukta, p. 73) that the meaning was 'gladdener of men,' but in the P. W. B. he follows Sayana. Grassmann in his dictionary, 'gladdening men,' in his translation, 'shepherd of men.' Delbrück follows Sayana.

No. 16.

MANDALA VI.

SUKTA 56.

SAYANA :

य एनमिति षडृचं सप्तमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षे पौष्णम् । अन्त्यानुष्टुप् । आशौ पञ्च
गायत्र्यः । तथा चानुक्रान्तम् । ये एनमन्त्यनुष्टुबिति । गतो विनियोगः ॥

Verse 1.

PADAPATHA :

यः ए॒नं आ॒दि॒देश॑ति क॒रं॒भ॒ऽअ॒त् इति॑ पू॒षणं॑ न तेन॑ दे॒वः
आ॒दि॒शे ॥ १

SAYANA :

यः स्तोता ए॒नं पू॒षणं॑ पोषकं॑ कर॒म्भात् कर॒म्भानां॑ घृतमि॒श्राणां॑ यवस॒न्तूनाम॑-
त्तेति॑ आदि॒देशति॑ अभिष्टौति पुनः^१ तेन॑ पुरुषेण॑ अन्यो दे॒वः न आदि॑शे आदिष्टव्यः
स्तोत॒व्यो भ॒वति॑^२ । पू॒षा ए॒व सर्व॑स्याभिमतस्य ध॒नस्य॑ लाभादे॒वान्तरं॑ न स्तौती-
त्यर्थः ॥

NOTES :

1. आदिदेशति. A present form. The meaning is uncertain. Regard must be had to the hymn i, 42, where so many of the expressions in our hymn recur (compare Aufrecht's remarks in the preface to his second edition). Verse 2

यो नः पू॒षन्नघो॑ वृ॒को दुःशे॒व आदि॑देशति ।

अप॒ स्म तं पथो॑ जहि ॥

Sayana, आदिदेशति अनेन मार्गेण गन्तव्यमित्येवमाज्ञापयति.

2. करंभात्. This word occurs only here. But compare iii, 52, 7 पू॒षव॑ते ते च॒क्रमा॑ करं॒भः. Sayana, हे इन्द्र पू॒षव॑ते पू॒षा नाम॑ क॒र्षिदे॒वो द॒न्तकः॑ तद॒त्ते ते तुभ्यं॑ करं॒भं दधि॑मि॒धं स॒क्तं च॒क्रम॑ म॒क्षगार्थं॑ कुर्मः । तथा च श्रुतिः । पू॒षा प्र॒विष्टा॒गो द॒न्तको॑ हीति. Compare the third verse of the hymn here.

3. न तेन दे॒व आदि॑शे. The construction is that noted on No. 4 verse 5 (p. 93).

4. Sayana's interpretation seems forced. Translate perhaps 'He who calls on Pushan by his name Karambhat—not by him is the god called on (not to him will the god listen).' The meaning seems to be that Karambhat is a very inadequate name for the god, not necessarily, as Roth (Nir. vi, 31) and Grassmann take it, that it is applied to him in scorn. In verse 2 the poet goes on to tell how Pushan should be worshipped. Muir: "By him who designates Pushan by saying 'this is the eater of meal and butter,' the god cannot be described." Ludwig follows Sayana in his translation. In his commentary he explains 'He

^१ M. M. omits पुनः. ^२ M. M. न भवति.

who thinks on Pushan as the Karambha-eater need not think on the god (or, on a god),’ that is, in putting before Pushan the food he loves, the worshipper has done all that is necessary to secure the god’s help.

Verse 2.

PADAPATHA :

उ॒त घ॒ सः र॒थि॒स्तमः॑ स॒ख्या स॒त्स्प॑तिः यु॒जा इ॒न्द्रः वृ॒त्राणि॑
जि॒घ्र॒ते ॥ २

SAYANA :

उ॒त घ॒ अ॒पि च॒ सः^१ श॒त्रूणां॑ ह॒न्तृ॒त्वेन॑ प्र॒सिद्ध॑स्तावृ॒शः र॒थी॒तमः॑ अ॒ति॒शये॑न र॒थी
म॒हा॒रथः॑ स॒त्प॒तिः स॒तां पा॒ल॒यि॒ता ए॒वंशु॑ण इ॒न्द्रः स॒ख्या मि॒त्रभू॑तेन पू॒ष्पा यु॒जा
स॒हाय॑भू॒तेन यु॒क्तः स॒न्वृ॒त्राणि॑ श॒त्रून् जि॒घ्र॒ते ह॒न्ति । इ॒न्द्रस्या॑प्ययमे॒व सा॒हाय्य॑का॒
रीत्यर्थः॑ ॥

NOTE :

In his translation Ludwig follows Sayana here. In his commentary he claims to be the first to have found out the real meaning of the verse. “By Indra is certainly not meant the common Indra, but स is the man described in the preceding verse ; ‘he need no more think on a god ; for as a good charioteer, as a true king, as an Indra, he, with Pushan for his friend and ally, smites down his foes.’” रथीतमः seems to me to refer to Pushan as in No. 15, verse 2. Compare also the next verse here. It conveys the desired supplement to करम्भात्. If we refer it to Indra the hymn loses to a great extent the character of a hymn in praise of Pushan. ‘Nay is he not the best of charioteers : with him for a friend and ally, &c.’ But compare Delbrück’s note given under the next verse.

Verse 3.

PADAPATHA :

उ॒त अ॒दः प॒रु॒षे ग॒वि सूरः॑ च॒क्रं हि॒रु॒ण्ययं॑ नि ऐ॒र॒यत्
र॒थि॒स्तमः॑ ॥ २

^१ M. M. स यः.

SAYANA :

उत अपि च सूरः प्रेरकः रथीतमः अतिशयेन रथी नेतृमो वा पूषा परुषे परुष्म-
ति पर्ववति भास्वति वा गवि गच्छतीति गौरादित्यः तस्मिन्हिरण्यं हिरण्यं
सुवर्णनिर्मितं अस्तद्वयस्य चक्रं न्यैरयत् नितरां प्रेरयाति स्म ॥

NOTES :

1. परुषे गवि. 'In the brindled bull.' What is meant is quite uncertain. Muir translates 'through the speckled cloud,' following Roth. "Prof. Roth translates this verse as follows in his illustrations of the Nirukta, p. 19: Er bat dort durch den krausen Wolkenzug der Sonne goldenes Rad hindurchgelenkt, der treffliche Fuhrmann (Pushan) = He has guided there the golden wheel of the sun through the curled train of clouds, the excellent driver (Pushan). In his Lexicon he renders the word parusha by variegated," &c.

Sayana's interpretation is from Yaska, Nirukta, ii, 6, आदित्योपि गौरुच्यते । उतादः परुषे गवि । पर्ववति भास्वतीत्यौपमन्यवः. Delbrück has a note which I translate—

"The god referred to in verse 3 is again Indra, who here too is called रथीतमः. [That is, according to Delbrück, as in the preceding verse.] That Pushan was his companion in the exploit mentioned is left to be inferred. The exploit is this: Indra depressed the wheel of the sun. The sun was at the time parushe gavi 'beside the brindled bull,' that is, it may be conjectured, the speckled clouds. Kuhn takes this myth, which is often referred to, to mean that Indra presses the sun's wheel down from the mountain of clouds, slays the demon, and brings the light of heaven back to mortals. (Herabkunft des Feuers, 65). Some of the parallel passages would admit of the explanation that the sun is lost in the clouds of evening."

2. सूरश्चक्रं. 'The sun's wheel.' Compare (Roth) iv, 16, 12 प्र सूरश्चक्रं बृहतादभीके. Sayana, सूरः प्रेरकस्य सूर्यस्य चक्रमायुधं अभीके समीपे संग्रामे वा प्र बृहतात् प्रकर्षेण छिन्नवानसि.

Verse 4.

PADAPATHA :

यत् अद्य त्वा पुरुस्तुत ब्रवाम दक्ष मनुजः तत् सु नः
मन्म साधय ॥ ४

SAYANA:

हे पुरुष्टुत बहुभिर्यजमानैः स्तुत दत्त दर्शनीय मन्तुमः ज्ञानवन्पूषन् अद्य इदानीं यदुद्दिश्य त्वां ब्रूवाम स्तवाम नोस्माकं मन्म मननीयं तद्धनं साधय उत्पादय ॥

NOTE:

मंतुमः. A Vedic vocative. See Whitney para. 454 b.

Verse 5.

PADAPATHA:

इमं च नः गोऽर्षणं सातये सौषधः गणं आरात् पूषन्
असि श्रुतः ॥ ५

SAYANA:

हे पूषन् नः अस्माकं सातये लाभाय इमं च गणं मनुष्यसंघं गवेषणं गवामेषाधि-
सारं सौषधः साधय । हे पूषन् आरात् दूरदेशेऽपि त्वं श्रुतः विश्रुतः प्रख्यातो भवसि ॥

Verse 6.

PADAPATHA:

आ ते स्वस्ति ईमहे अरिऽअर्षां उपज्वसुं अद्य च सर्व-
स्तातये श्वः च सर्वस्तातये ॥ ६

SAYANA:

हे पूषन् ते त्वदीयां त्वया देयां स्वस्तिं कल्याणीं रक्षां आरे अर्षां आरे दूरे अयं
पापं यस्यास्तादृशीं उपावसुं उपगतधनां ईदृशीं स्वस्तिं अद्य च अस्मिन् काले
सर्वतातये सर्वैर्ऋत्विग्भिस्तायत इति सर्वतातिर्यज्ञः तर्क्य । यद्वा सर्वेषां भोगानां
विस्ताराय श्वश्च परस्मिन्नपि दिने सर्वतातये सर्वदा सर्वतात्पर्यं आ ईमहे अग्नि
याचामहे ॥

NOTES:

1. उपावसुं. Occurs again, ix, 84, 3 and 86, 33. Sayana, शत्रुभ्यः
सकाशात्प्रातधनः and उपागच्छद्धनः. In both cases the Pada text has the
short vowel, as here.

2. सर्वतातये. The word सर्वताति is explained by Yaska, xi, 24, on Rig-
veda, i, 94, 15 यस्मै त्वं सुद्रविणो ददाशोनागास्त्वमदिते सर्वताता, where he renders
सर्वताता (loc. sing. See Whitney 336) by सर्वासु कर्मततिषु (But read perhaps
सर्वकर्मततिषु. Compare Sayana's reference to Yaska's interpretation to be
given immediately.) Panini, iv, 4, 142 सर्वदेवाच्चातिल् explains ताति in the
words सर्वताति and देवताति as mere suffixes, which do not alter the meaning.

Sayana's account of the word on i, 94, 15, the first place in which it occurs, cannot be correctly given in Ed. Sayana gives two interpretations. First that of Yaska सर्वासु कर्मतत्तिषु (? सर्वकर्मतत्तिषु). Then that which, if we may judge from the grammatical note which is given further on, he himself prefers, यद्वा सर्वेषु, that is, he adds, यज्ञेषु. In examining the word grammatically he inverts the order of the two translations, and also shows that, if Yaska be followed, the word must be taken as a bahuvrīhi. सर्वताता सर्वदेवाच्चातिलिति स्वार्थे तातिल्पत्ययः । यास्कपक्षे तु सर्वस्ततयः येषु यागेष्विति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वर्णव्यापत्त्यात्वम् । उभयत्रापि सुपां सुलुगिति सप्तम्या डादेशः. For सर्वस्ततयः as I have given above, Max Müller has सर्वा स्तुतयः (sic). In accordance with this Sayana generally takes सर्वताता as=सर्वत्र.

Our form सर्वतातये occurs in two other passages. On i, 106, 2 त आदिन्या आ गता सर्वतातये Sayana's note is सर्वतातये सर्वैर्विरपुरुषैस्ततय विस्तारिताय युद्धाय. On ix, 96, 4 अजीतयेहतये पवस्व स्वस्तये सर्वतातये बृहते he explains सर्वतातये by सर्वैरिन्द्रादिभिर्देवैः सूयमानाय यज्ञाय.

सर्वताति occurs thrice. On iii, 54, 11 आदस्मभ्यमा सुव सर्वताति the note is सर्वताति सर्वमपेक्षितं फलम्, &c (सर्वदेवाच्चातिल् स्वार्थिकः । लिन्स्वर). On x, 36, 14, सविता नः सुवतु सर्वताति the note is सर्वमभिलषितं धनादिकम्. On x, 100, 1, आ सर्वतातिमर्दति वृणीमहे the note is किंच सर्वतातिम् । स्वार्थिकस्तातिल् । सर्वा सर्वन्तिकाम् । यद्वा सर्वे तायन्तेस्यामिति सर्वतातिः । छान्दसो दांघेः तादृशीमादितिम्.

Roth takes सर्वतातये here to mean 'for all that belongs to us.' It seems more in accordance with the ancient authorities cited and with the passages given above to translate 'for ever.'

No. 17.

MANDALA VI.

SUKTA 57.

SAYANA :

इन्द्रा नु पूषणेति षडृचमष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षे गायत्रमैन्द्रापौष्णम् । अनुक्रान्तं च । इन्द्रा न्वैन्द्रं चेति । गतो विनियोगः ॥

Verse 1.

PADAPATHA :

इन्द्रा नु पूषणा वयं सख्याय स्वस्तये हुवेम वाज-
स्तातये । १

SAYANA :

इतरेतरयोगादिन्द्रपूषञ्छब्दयोरुभयत्र द्विवचनम् । इन्द्रापूषणौ देवौ नु अथ च वयं स्वस्तये सख्याय शोभनाय सखित्वाय वाजसातये वाजस्यान्नस्य बलस्य वा सातये संभजनाय च हुवेम आह्वयाम स्तवाम वा¹ ॥

Verse 2.

PADAPATHA :

सोमं अन्यः उप असदत् पातवे चम्बोः सुतं करम्भं अन्यः इच्छति ॥ २

SAYANA :

चम्बोः अधिषवणफलकयोः सुतमभिषुतं सोममन्यः अनयोरेकतर इन्द्रः पातवे पातुमुप असदत् उपसीदति उपगच्छति । अन्य एकतरः पूषा करम्भं घृतसिक्त-सकंत्वात्मकं हविर्भक्षयितुमिच्छति ॥

Verse 3.

PADAPATHA :

अजाः अन्यस्य वह्नयः हरी इति अन्यस्य संभृता ताभ्यां वृत्राणि जिघ्रते ॥ ३

SAYANA :

अनयोरिन्द्रापूषणोः अन्यस्य एकस्य अजाः छागाः वह्नयो वाहका अन्धाः अन्यस्यापरस्य संभृता संभृतौ सम्यक्पुष्टौ हरी एतत्संज्ञावधौ वाहकौ । स चेन्द्रस्ताभ्यां वृत्राणि शत्रून् जिघ्रते हन्ति ॥

Verse 4.

PADAPATHA :

यत् इंद्रः अनयत् रितः महीः अपः वृषन्तमः तत्र पूषा अभवत् सचा ॥ ४

SAYANA :

यद्यदा वृषन्तमः अतिशयेन वर्षिता इन्द्रः रितो गन्त्रीः महीः महतीः अपः वृष्ट्युत्पत्तयः अनयत् इमं लोकं प्रापयति तत्र तरानीं पूषा पोषको देवः सचा अभवत् अस्येन्द्रस्य सहायो भवति ॥

¹ M. M. omits वा. ² M. M. adds पूषणो. ³ M. M. adds इन्द्रस्य.

NOTE :

रितः. The word occurs nowhere else in the Rigveda, and has not been found elsewhere.

सच्चा. An adverb meaning 'at hand.' In the Nirukta, v, 5 it is explained as equal to सह. सच्चा सहेत्यर्थः । वसुभिः सच्चाभुवा वसुभिः सहभवौ. Rv. ii, 31, 1. Sayana, सह भवन्तौ सह वर्तमानौ. In form the word is an instrumental singular from सच्.

Verse 5.

PADAPATHA :

तां पूषणः सुसमिति वयं वृक्षस्य प्र वयांश्च इन्द्रस्य च
आ रभामहे ॥ ५

SAYANA :

पूषणः पोषकस्य देवस्येन्द्रस्य च तां प्रसिद्धां समितिं कल्याणीं मतिमनुग्रहवुद्धिं वृक्षस्य महीरुहस्य प्र वयां प्रकृष्टां वृक्षां शाखामिव वयं आ रभामहे । अवलम्बामहे आश्रयामह इत्यर्थः ॥

NOTE :

1. Take प्र with the following आ रभामहे.

Verse 6.

PADAPATHA :

उत् पूषणं युवामहे अभीशून्श्च सारथिः महौ इन्द्रं स्व-
स्तये ॥ ६

SAYANA :

पूषणं पोषकं देवमिन्द्रं च महौ महत्ये स्वस्तये रक्षार्थं उयुवामहे । उद्योजयामः उद्योजनमाकर्षणम् । तत्र वृष्टान्तः । सारथिः सूतोभीशूनिव । अभीशून्क्षमी-
नश्वबन्धनार्यान्वया कर्षति सङ्गत् ॥

NOTE :

अभीशूनिव. For this sandhi compare note 4 on No. 2, verse 11 (p. 71). Whitney para. 209 b.

No. 18.

MANDALA VII.

SUKTA 28.

SAYANA :

ब्रह्मा ण इन्द्रेति पञ्चर्चमेकादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षे त्रैष्टुभमेन्द्रम् । ब्रह्मा ण इत्यनुक्रान्तम् । महाव्रते निष्क्रेवल्ये पञ्चमत्वेनास्य सूक्तस्य विनियोग उक्तः । अष्टमेहनि प्रउगशस्त्रे आद्यस्तुच ऐन्द्रः (Asval. viii, 11) ॥

Verse 1.

PADAPATHA :

ब्रह्म नः इन्द्र उप याहि विद्वान् अवीचः ते हरयः संतु
युक्ताः विश्वे चित् हि त्वा विश्ववत मर्ताः अस्माकं इत् शृ-
णुहि विश्वंश्चन्द्र ॥ १

SAYANA :

हे इन्द्र त्वं विद्वान् जानन् नोस्माकम् ब्रह्म स्तोत्रं उप याहि । ते तव हरयः अन्वाश्च अवाञ्चः अस्मदभिमुखाः युक्ताः सन्तु । हे विश्वमिन्द्र विश्वप्रीणयितरिन्द्र त्वा त्वां विश्वे सर्वे मर्ता मनुष्याः चिद्धि यद्यपि विहवन्त पृथक् हवन्ते । तथाप्यस्माकमित् अस्माकमेव हवं शृणुहि शृणु ॥

NOTES :

1. ब्रह्मा ण. For the long vowel see note 1 on No. 2 verse 7 (p. 68). For ण see Whitney para. 194. "Finally in the Veda n (usually initial) is lingualized even by an altering sound in another word."

2. उप याहि विद्वान् 'Listen and come.' Compare the use of शृण्वतं in vi, 54, 8, above.

3. अवीचस्ते हरयो संतु युक्ताः 'Let thy horses be harnessed to us-ward.' This is Sayana's way of construing the passage. Grassmann takes अवीचः as the predicate of the clause, and युक्ताः as an adjective. So also in the Siebenzig Lieder. Indra is asked to yoke his horses and come. .

4. विश्वे . . . अस्माकं &c. Compare No. 21 verse 2.

Verse 2.

PADAPATHA :

हवं ते इन्द्र महिमा वि आनद् ब्रह्म यत् पासि शवसिन्
ऋषीणां आ यत् वज्रं दधिषे हस्ते उग्र घोरः सन् क्रत्वा जु-
निष्ठाः अषाळहः ॥ २

SAYANA :

हे शवसिन् बलवन्निन्द्र यद्यदा कृषीणां ब्रह्म स्तोत्रं पासि रक्षसि । स्तोत्रस्त्व रक्षणं नाम फलप्रदानम् । तदा ते तव महिमा हवम् । हवः स्तोता । तं वि आनद् । व्या-
प्नोतु । हे उग्र ओजस्विन्निन्द्र यद्यदा हस्ते पाणौ वज्रमावधिषे धारयसि तदा कृत्वा
शत्रुवधादिना कर्मणा घोरः सन् अघाळ्हः शत्रुभिरनभिभूतो जनिष्ठाः अजनिष्ठाः
अभवः ॥

NOTE :

हवं ते &c. The meaning is not clear. आनद् is the aorist of अञ्.
'Thy greatness, Indra, reached our call.' Ludwig takes the thought to be 'It is not from want of power on thy part if thou dost not come to our call.' Grassmann adopts a suggestion made in the St. Petersburg Dictionary that पासि in the next line is a mistake for यासि. He translates : 'Indra, thy greatness reached our call, since thou dost hasten, &c.' Roth in the Siebenzig Lieder abandons the proposed correction पासि to यासि, and takes ते with हवं instead of with महिमा. 'The cry to thee, O Indra, finds emphasis, because, O strong one, thou dost inspire the words of the singer.'

Verse 3.

PADAPATHA :

तव प्रणीती इन्द्र जोहुवानान् सं यत् नृन् न रोदसी
इति निनेथं महे क्षत्राय शवसे हि जुशे अतूतुजिं चित् तूतु-
जिः अशिभ्रत् ॥ ३

SAYANA :

हे इन्द्र यद्यस्त्वं तव प्रणीती प्रणीत्या प्रणयनेन जोहुवानान् भृषां स्तुवतो नृन्^१
रोदसी आवापुयिष्यौ सं निनेथ संगमयसि । दिवि पृथिव्यां च स्तोतृन्प्रतिष्ठापयसी-
त्वर्यः^२ । स त्वं महे महते क्षत्राय धनाय । रयिः क्षत्रमिति धननामसु पाठात् । शवसे
बलाय च । यजमानेभ्यो महद्भुतं बलं च दातुमित्यर्थः । जुशे जज्ञिषे । हीति
हेत्वर्थे । यत् एवमतः कारणात् अतूतुजिम् अशतारम् अयजमानं तूतुजिः शता
यजमानः अशिभ्रत् । अयतिर्हि साकर्मा । तस्माद्भुड्ये लुङ् । हिनस्ति पितृत्ये-
वकारार्थे ॥

NOTES :

1. It seems clear from Sayana's paraphrase दिवि पृथिव्यां च स्तोतृन्प्र-
तिष्ठापयसीत्यर्थः that he either thought the न of the text might be treated

^१ From UL MS. Bomb. MS. and M. M. omit न.

^२ Bomb. MS. प्रतिष्ठापयति. Compare M. M. 's Varietas Lecticnis

as an expletive, or overlooked it. Compare a similar case at x, 160, 4, (though the manuscripts, or a failure to apprehend his real meaning, may be at fault).

Roth, followed by Grassmann and Ludwig, holds that it is the battle of the elements that is referred to, and that नृज जोहवानान् furnishes a simile 'like men who shout defiance to each other' (Roth) or 'like men who invoke thy aid' (Grassmann).

2. जज्ञे. Roth adopts Sayana's view that this is equal to जज्ञिषे. Grassmann takes it to be a third person. Ludwig asks if वजं verse 2 may not be the subject of the clause.

3. अन्तुजि चित्तुजिः. It seems better to take this of Indra and his foe than as Sayana here does. The word occurs as an epithet of Indra at iv, 32, 2, where Sayana takes it to mean अस्मदभीष्टप्रदाता. In x, 22, 3 Indra is called महो नृम्णस्य त्तुजिः (with a different accent): according to Sayana=महतो धनस्य स्तोतृभ्यः प्रेरकः. In x, 35, 6 the word is an epithet of the chariot (रथ) of the Asvins, and Sayana renders it by क्षिप्रगामिनम्. On vi, 20 8—स वेतसुं दक्षमायं दक्षोणिं त्तुजि &c.—Sayana is fain to take the word as a proper name, though it probably is there an adjective qualifying दक्षोणिं, as दक्षमायं qualifies वेतसुं. These are all the passages in which the word occurs. In the Nighantu ii, 15 it is given as one of the synonyms of क्षिप्र.

4. अशिभन्. "Forms of the reduplicated aorist without union-vowel are occasionally met with: namely, from roots ending in consonants सिष्वाप् (2nd sing. augmentless) from स्वप् and अशिभन् from अश्र; from roots in ऋ, दीधर् (2nd sing.), and अजीगर् (2nd and 3rd sing.)." Whitney para. 867.

Verse 4.

PADAPATHA :

एभिः नः इन्द्र अहंभिः दक्षस्य दुःप्रमित्रासः हि क्षितयः
पवन्ते प्रति यत् चष्टे अनृतं अनेनाः अव द्विता वरुणः मायी
नः सात् ॥ ४

SAYANA :

हे इन्द्र दुर्मित्रासो दुष्टमित्रभूता बाधकाः क्षितयः जनाः पवन्ते अभिगच्छन्ति पवतिर्गतिकर्मा । तेभ्यो धनमाछिद्य नोस्मभ्यम् एभिः सात्त्विकैः अहभिरहो निर्दयैश्च देहि । किं च अनेनाः एनसां निहन्ता मायी प्रज्ञावान् वरुणो यद्वृतं नोस्माद्य प्रति चष्टे अभिपद्यति तद्वृतं हे इन्द्र स्वल्पसाक्षात् द्विताद्विधा अव सात् अवस्थतु विमोचयतु । तथा च यास्कः स्यतिरुपसृष्टो विमोचन इति ॥

NOTES :

1. अहभिः. See Whitney para. 430 a. "In the oldest language the middle cases ahabhi, aabhyas, ahasu also occur."

2 पवते. The difficulty of the verse lies in this word. Roth (Supplement of Dictionary and in the Siebenzig Lieder) takes it to mean 'are being purified,' that is, are suffering expiatory punishment. If that is right, दुर्मिषासः must mean the wicked. He translates 'The wicked have now to suffer for their sins; on such days (at such a time) be gracious to us, O Indra.' This of course agrees well with what follows. But it seems to do violence to two expressions in the clause itself (एभिरहभिः and दुर्मिषासः) while to a third (पवते) it attaches a meaning which cannot be shown to belong to it.

Grassmann follows Sayana for पवते and translates 'Help us in these days, Indra: for the hosts of the foe stream clear toward us.' He points out that the word is often used of the flame blazing up "as also of the soma streaming brightly out of the vessel in which it is prepared." पवते as Sayana says, is given in the Nighantu, ii, 14 as one of the verbs meaning to go.

3. अवसात् See Whitney para. 830. "In the Veda these same roots [a few roots in आ and the root म्] are decidedly the most frequent and conspicuous representatives of the Root-aorist: especially the roots गा, दा, धा, पा 'drink,' स्था, भू; while sporadic forms are made from ज्ञा, मा, सा, हा."

Verse 5.

PADAPATHA :

वोचेम इत् इदं मघञ्चान एनं महः रायः राधसः यत्
ददत् नः यः अर्चितः ब्रह्मकृतिं अविष्टः यूयं पात स्वस्तिभिः
सदा नुः ॥ ५

SAYANA :

यत् य इन्द्रो महो महतो राधसः संराधकस्य रायो धनस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी संराधकं महद्वनं नोस्मभ्यं ददत् प्रायच्छत् । यश्चेन्द्रोर्चितः स्तुवतो ब्रह्मकृतिं क्रियमाणं ब्रह्म स्तोत्रं अविष्टोतिशब्देन रक्षिता गन्ता भवति तमेन मघवानं धनवन्तमिन्द्रं वोचेम इत् । स्तुवेमैव । स्पष्टमन्यत् ॥ ५ ॥

NOTE :

यददत्. 'That he may give.'

No. 19.

MANDALA VII.

SUKTA 49.

SAYANA :

समुद्रज्येष्ठा इति चतुर्द्धं षोडशं सुक्तं वसिष्ठस्यार्षे वैदुभमब्देवताकम् । तया चानुक्रान्तं समुद्रज्येष्ठा आपमिति । गतो विनियोगः ॥

Verse 1.

PADAPATHA :

समुद्रज्येष्ठाः सलिलस्य मध्यात् पुनानाः यन्ति अनिविश-
शमानाः इन्द्राः याः वज्री वृषभः रराद ताः आपः देवीः इह मां
अवन्तु ॥ १

SAYANA :

समुद्रज्येष्ठाः समुद्रोर्ध्वो ज्येष्ठः प्रशस्यतमो यासामपां ताः सलिलस्य अन्तरिक्ष-
नामैतत् अन्तरिक्षस्य मध्यात् माध्यमिकास्थानात् यन्ति गच्छन्ति । कीदृशयः ।
पुनाना विश्वं शोधयन्त्यः अनिविशमानाः सर्वेषां गच्छन्त्यः वज्री वज्रभृत् वृषभः
कामानां वर्धितेन्द्रो याः निरुद्धा अपः रराद लिखति देवीर्देव्यस्ता आप इहास्मि-
न्प्रदेशे स्थितं मामवन्तु रक्षन्तु अभिगच्छन्तु वा ॥

NOTES :

1. सलिलस्य. "The store of water in Heaven, the ocean of heaven which is the source of all moisture." Roth in Siebenzig Lieder.

2. पुनानाः. 'Pure' rather than 'purifying' as Sayana takes it. Or the two, which are not easily separable, may both be glanced at in the word. Compare a similar difficulty as to पावक, note 2 on No. 11 verse 1 (p. 140); and compare use of that word in next verse.

3. अनिविशमानाः. 'Not turning back.' The word occurs only here.

4. रराद. Roth compares x, 89, 7 अरदन्न सिधून् (said of Indra : Sayana, सिन्धून् नदीः अरदत् वृष्ट्युदकेनालिखत् नेति संप्रत्यर्थे) and iii, 33, 6 ईशो अस्मै अरदद्वज्जवाहुरपाहन्वृष परिधिं नदीनां (Sayana, नदीरस्मानरदत् रदतिः खनतिकर्मा अखनत् । कथमखनत् । उच्यते । नदीनां शब्दकारिणीनामपां परिधिं परितो निहितमुदकमन्तः कृत्वा । परितो वर्तमानमित्यर्थः । तादृशं वृत्तं वृणोत्याकाशमिति वृणो मेघः तं मेघमपाहन् जघान । तस्मिन्हत आपः पतिताः । ताभिर्गच्छन्तीभिर्वयं ज्ञाताः । एवं मेघहननद्वारेणाखनत्).

Verse 2.

PADAPATHA :

याः आपः दिव्याः उत वा स्रवन्ति खनित्रिमाः उत वा
याः स्वयंज्याः समुद्रार्थाः याः शुचयः पावकाः ताः आपः
देवीः इह मां अवन्तु ॥ २

SAYANA :

या आपः दिव्याः अन्तरिक्षमवाः सन्ति । उत वा अपि च वा आपः च नद्यादिगताः
सत्यः स्रवन्ति गच्छन्ति याश्च खनित्रिमाः खननेन निवृत्ताः उत वा अपि च या
स्वयंज्याः स्वयमेव प्रादुर्भवन्त्यः 'समुद्र एवार्थो गन्तव्यो यासां ताः समुद्रार्थाः शुचयो
सीसिद्रुक्ताः पावकाः शोधयिष्यन् भवन्ति ता आपो मामवाप्स्यन्ति ॥

NOTES :

1. स्रवन्ति खनित्रिमाः. "Watercourses (कुल्या) which may or may not be fertile, are alluded to in iii, 45, 3, and—x, 43, 7 समुद्ररन्तोमास इह कुल्या इव इह—as leading to ponds or lakes ; and waters which are expressly referred to as flowing in channels which had been dug for them are mentioned in vii, 49, 2 [our passage]; and from this if it is not unreasonable to infer that the irrigation of lands under cultivation may have been practised." Muir, Sanskrit Texts, v, 465.

2. समुद्रार्थाः. 'Whose goal is the sea.' Compare समानमर्थं चरणीयमाना No. 8 verse 3.

3. शुचयः पावकाः. 'Pure and clear.' But Sayana's way of taking it may be right. See note 2 on last verse. Notice again that the metre seems to require the pronnnciation पावकाः. So also in next verse compare note 2 on No. 11 verse 1 (p. 140).

Verse 3.

PADAPATHA :

यासां राजा वरुणः याति मध्ये सत्यानृते इति अव्य-
यन् जनानां मधुश्रुतः शुचयः याः पावकाः ताः आपः
देवीः इह मां अवन्तु ॥ ३

¹ M. M. adds समुद्रार्थाः from one MS.

SAYANA :

वरुणो यासामपां राजा स्वामी मध्ये मध्यमलोके याति गच्छति । किं कुर्वन् । जनानां प्रजानां सत्यानृते सत्यं चानृतं च अवपश्यन् जानन्नित्यर्थः । या आपः मधुश्रुतः रसं क्षरन्त्यः द्युचयो वीक्षित्युक्ताः पावकाः शोधयिष्यः ता आपो देव्यो मां रक्षन्त्विति ॥

Verse 4.

PADAPATHA :

यासु राजा वरुणः यासु सोमः विश्वे देवाः यासु ऊर्जं
मदन्ति वैश्वानरः यासु अग्निः प्रज्वलिष्टः ताः आपः देवीः इह
मां अवंतु ॥ ४

SAYANA :

अपां राजा वरुणो यास्वप्सु वर्तते । स कः^१ । सोमः यास्वप्सु वर्तते । यास्वप्सु स्थिताः विश्वे सर्वे देवा ऊर्जमजं महन्ति । वैश्वानरः अग्निर्योस्तु प्रज्वलिष्टः ता आपो देव्य इह स्थितं मामवन्तु ॥

No. 20.

MANDALA VII.

SUKTA 54.

SAYANA :

वास्तोष्पत इति तृचात्मकमेकविंशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षे वैष्टुभं वास्तोष्पत्यम् । तथा चानुक्रम्यते । वास्तोष्पते वास्तोष्पत्यामिति । स्मार्ते गृहनिर्माणे वास्तोष्पत इति चतसृभिः प्रत्यृचं जुहुयात् । सूचितं च । वास्तोष्पते प्रति जानीह्यस्मानिति चतसृभिः प्रत्यृचं हुत्विति (Grihya-sutra ii, 9) ॥

Verse 1.

PADAPATHA :

वास्तोः पते प्रति जानीहि अस्मान् सुञ्जावेशः अनमीवः
भव नः यत् त्वा ईमहे प्रति तत् नः जुषस्व शं नः भव द्वि-
षदे शं चतुःषदे ॥ १

^१ M. M. omits स कः. Compare the Varietas Lectionis, p. 12. Sayana wishes to identify Soma and Varuna.

SAYANA :

हे वास्तोष्पते गृहस्य पालयितर्हेव स्वमस्मान् स्वकीयान् स्तोतुनिति प्रति जानीहि प्रबुध्यस्व । तदनन्तरं नोस्माकं स्वावेशः शोभननिवेशः अनमीवः अरोगकृच्च भव । किं च वयं स्वा स्वां यज्जनमीमहे याचामहे¹ तज्जनं नोस्मभ्यं प्रति जुषस्व प्रयच्छ । अपि च नोस्माकं द्विपदे पुत्रपौत्रादिजनाय वां सुखकरो भव । चतुष्पदे² गवाभ्याद्विपशवे³ च वां सुखकरो भव ॥

NOTES :

1. प्रति जानीहि. For the meaning here Roth compares iii, 45, 4 आ नस्तुजं रयि भ्रांशं न प्रतिजानते ('as his share of the heritage to all that claim it.' But Sayana, यथा पिता प्रतिजानते व्यवहारज्ञाय पुत्राय स्वकीयस्य धनस्य भागं ददाति तद्वत्), and Atharvav. xviii, 4, 51, and 52 प्रति त्वा जानन्तु पितरः परेतम्.

2. स्वावेशः (भव नः). 'Bless our going in.' In the Siebenzig Lieder the line is translated 'Bless the entrance : make it free from sickness.' Grassmann, 'Give us good entrance.' In the P. W. B. Roth takes the word to mean easy of access in all the three places in which the word occurs in the Rigveda. The passages should be carefully compared, vii, 97, 7 बृहस्पतिः स स्वावेश ऋष्यः पुरु सखिभ्य आसुतिं करिष्ठः. Sayana, स एव बृहस्पतिः स्वावेशः सुनिवासः ऋष्यः दर्शनीयः ईदृशो देवः सखिभ्यः स्तोतृभ्यः पुरु बहुलं आसुतिमत्रं करिष्ठः कर्तुमः दानुतमः भवति. x, 63, 16

स्वस्तिरिद्धि प्रपथे भेष्टा रेक्णस्वत्यभि या वाममेति ।

सा नो अमा सो अरणे नि पातु स्वावेशा भवतु देवगोपा ॥

'May she (Sc. Svasti) protect us at home and abroad : may she, whom the gods guard, bless our going in.' Sayana, who supplies श्रुतिर्वा as the subject, taking स्वस्तिः as an adjective, renders the last line सा श्रुतिर्वा नोस्माकं अमा गृहनामैतत् गृहं रक्षतु तथा सो सा उ (pada सो इति) सैव अरणे गन्तव्ये देशे अरणे अरमणे अरण्यादिके देशे वा नोस्मान् नि पातु नितरां रक्षतु. तथा देवगोपा देवा गोपायितारो यस्याः सन्ति सा श्रुतिर्वा अस्माकं स्वावेशा शोभननिवासा भवतु.

Yaska (Nirukta xi, 46) explains this verse, but leaves our word unnoticed :

स्वस्तिरेव हि प्रपथे भेष्टा रेक्णस्वती धनवती अभ्येति या वसूनि वननीयानि सा नः अमा गृहे सा निर्गमने स निर्गमने पातु स्वावेशा भवतु देवी गोप्त्री देवान्गोपायस्त्विति देवा एनां गोपायत्विति वा.

The word is everywhere pronounced su-â-ve-śa.

3. अनमीवो भवा नः. 'Keep sickness far from us.' The नः seems to

¹ M. M adds स्वमापि. ² M. M. adds अस्मदीयाय. ³ M. M. गवाभ्याद्विपशाय.

show that both this and the previous epithet refer to the beneficent activity of the god, not to mere attributes.

4. ऋ. The student will find an exhaustive note on this word in Max Müller's *Sacred Hymns of the Brahmins*, p. 180. I make the following extract:—

Sám, which I have here translated by *sweet*, is a difficult word to render. It is used as a substantive, as an adjective, and as an adverb; and in several instances it must remain doubtful whether it was meant for one or the other. The adverbial character is almost always, if not always, applicable, though in English there is no adverb of such general import as *sám*, and we must therefore render it differently, although we are able to perceive that in the mind of the poet it might still have been conceived as an adverb, in the sense of 'well.' I shall arrange the principal passages in which *sám* occurs according to the verbs with which it is construed.

1. With *bhû* :

viii. 79, 7. *bháva naḥ soma sám hridé*.

Be thou, Soma, well (pleasant) to our heart. Cf. viii. 82, 3.

viii. 48, 4. *sám naḥ bhava hridé á pitáḥ indo (iti)*.

Be thou well (sweet) to our heart, when drunk, O Soma! Cf. x. 9, 4. i. 90, 9. *sám naḥ bhavatu aryamâ*.

May Aryaman be well (kind) to us!

vi. 74, 1. *sám naḥ bhûtam divi-páde sám kátuḥ-pade*.

May Soma and Rudra be well (kind) to *our* men and cattle.

Here *sám* might be rendered as an adverb, or as an adjective, or even as a substantive, in the sense of health or blessing.

Cf. vii. 54, 1.; ix. 69, 7. The expression *dvipád* and *kátuḥ-pad* is curiously like what occurs in the prayers of the Eugubian tables *Fisovie Sansie, ditu ocre Fisi, tote Jovine, ocrer Fisie, tota Jovinar dū-pursus peturpursus fato fito*, (*Umbrische Sprachdenkmäler, von Aufrecht, p. 198.*)

Verse 2.

PADAPATHA :

वास्तोः प॒ते प्र॒स्तर॑णः नः ए॒धिं गु॒य॒स्फानः॑ गोभिः अ-
श्वेभिः इ॒दो इति॑ अ॒जरा॑सः ते स॒ख्ये स्या॑म पि॒ताऽव पु॒त्रा-
न् प्रति॑ नः जुष॒स्व ॥ २

SAYANA :

हे वास्तोष्पते गृहस्य पालयितॄन् त्वं नोस्माकं प्रतरणः प्रवर्धकः गयस्फानः^१ अस्मदीयस्य धनस्य^२ प्रवर्धकः एधि भव । हे इन्द्रो सोमवराह्लादक ते त्वया सह सख्ये सति वयं गोभिः पशुभिः अश्वैरिन्द्रैश्च सहिता अजरासः जराहताः स्याम भवेम^३ । पितेव पुत्रान् । यथा पिता पुत्रावक्षकत्वेन सेवते तथा त्वमपि नोस्मान्प्रति जुषस्व सेवस्व ॥

NOTES :

1. गयस्फानः. Occurs only in two other passages, i, 91, 12, and 19. In both verses as an epithet of Soma, and in conjunction with epithets corresponding to those applied here to Vastoshpati. v. 12 गयस्फानो अमीवहा रमुदित्युष्टिवर्धनः । सुमित्रः सोम नो भव. Sayana, गयस्फानः गय इति धननाम धनस्य वर्धयिता अमीवहा अमीवानां रोगाणां हन्ता &c. v. 19 गयस्फानः प्रतरणः. Sayana, गयस्फानः गयस्य गृहस्य धनस्य वा वर्धयिता प्रतरणः प्रकर्षेण दुरिताचारयिता.

The word गय stands in the Nighantu among the synonyms of गृह iii, 4, धन ii, 10 and अपत्य ii, 2 (Roth). Grassmann attempts to derive it from a root गि corresponding to the later form जि, in the sense of the possessions a man has won for himself. शैंगयः (Sayana, सुखस्य गृहरूप आवासभूतः) is an epithet of Agni in ii, 1, 6.

2. इन्द्रो. "This word is elsewhere a name of the moon. Perhaps the duty of watching the house was at the same time transferred to the moon as the guardian of the night." Roth in the Siebenzig Lieder.

Verse 3.

PADAPĀTHA :

वास्तोः पुते शग्मया संसदा ते सक्षीमहि रण्वया गातु-
ज्मत्या पाहि क्षेमे उत योगे वरं नः यूयं पात स्वस्तिभिः
सदा नः ॥ ३

SAYANA :

हे वास्तोष्पते देव शग्मया सुखकर्या रण्वया रमणीयया गातुमत्या धनवत्या ते त्वया वेद्यया संसदा स्थानेन सक्षीमहि वयं संगच्छेमहि । त्वमपि क्षेमे प्राप्तस्य रक्षणे उत अपि च योगे अप्राप्तस्य प्रापणे वरं वरणीयं नोस्मदीयं धनं^४ पाहि रक्ष । हे वास्तोष्पते यूयं त्वं नोस्मान् सदा सर्वदा स्वस्तिभिः^५ कल्याणैः पात पाहि ॥

^१ M. M. adds गयस्य. ^२ M. M. adds स्फाययिता. ^३ M. M. adds विनाशरहिता इत्यर्थः. ^४ Bomb. MS. प्रापणे नः अस्माकं वरणीयं धनं. ^५ M. M. omits सदा and स्वस्तिभिः.

NOTES :

1. शग्मया. Roth derives शग्म in the sense of 'helpful' from a root शक् शग्धि which he distinguishes from the common शक् शक्नोति. He quotes vii, 67, 5 ता नः शक्तं शचीपती शचीभिः (Sayana, शक्तं प्रयच्छत धनमिति शेषः), vii, 68, 8 वृकाय चिज्जसमानाय शक्तं (Sayana, वृकाय धनादात्रे । अभिलषत इत्यर्थः चिदिति पूरणः । अथवा परेभ्यः धनानि प्रयच्छते । यद्वा वृकाय वृकवर्द्धसकाय एतन्नामकाय जसमानाय कर्मभिरुपक्षीयमाणाय ऋषये शक्तं अभिमतं धनमदत्तम् । शक्तेर्दानार्थस्य लुङ्घेत-द्रूपम् । अडभावञ्छन्दसः), viii, 3, 11 and 12 (Sayana, v, 11 शग्धि देहि, v, 12 शग्धि शक्तं कुरु), viii, 24, 11 मघं वृञ्छग्धि तव तन्न उतिभिः (Sayana, हे मघवन् धनवन्निन्द्र तव त्वदीयं तच्छत्रुपुराविदारणलब्धं धनं उतिभिः त्वद्रक्षणैः नोस्मभ्यं शग्धि देहि । शग्धीति दानकर्मा । शक्नोतिर्लोङि छान्दसो विवरणस्य लुङ्), viii, 50, 5, 14; 69, 3; 80, 4; x, 40, 5, &c., Roth suggests that the one root may be looked on as the transitive of the other (compare Sayana's शक्तं कुरु above). Grassmann identifies the two roots, getting the meaning of 'to help' out of that of 'being strong for another's good (with the dative).' The word शग्म itself occurs ten times in the Rigveda, i, 130, 10 पायुभिः पाहि शग्मैः. Sayana, पायुभिः पालनप्रकारैः शग्मैः सुखैश्चेहिकामुष्मिकरूपैः पाहि पालय. Compare above i, 143, 8 where the same phrase occurs, and is taken by Sayana somewhat differently. v, 43, 11 शग्मां नो वाचमुज्जती भृणोतु. Sayana, शग्मां सुखकरीम्. vi, 44, 2 यः शग्मस्तुविशमते. Sayana, हे तुवि-शग्म बहुसुखेन्द्र यः शग्मः सुखकरः &c. vi, 75, 8 तन्नारथमुप शग्म सदेम. Sayana, शग्मं सुखकरम्. vii, 60, 5 शग्मासः पुत्रा अदितेरदन्वाः. Sayana, शग्मासः सुख-कराः. vii, 97, 6 तं शग्मासो अरुषासो अथा बृहस्पतिं सहवाहो वहति. Sayana, शग्मासः शग्माः सुखकराः शक्ता वा. viii, 2, 27 एह हरी ब्रह्मयुजा शग्मा वक्षतः सखायं Sayana, शग्मा सुखप्रदौ. (From Ulwar MS. which has the note given by M. M. in the Varietas Lectionis, p. 21, from his MS. B4. The commentary in Edition is from Sayana's commentary on the same verse in the Samaveda, where he wrote शग्मौ सुखकरो शक्तौ वा). x, 31, 5 आ नः शग्मास उप यंतु वाजाः Sayana, शग्ममिति सुखनाम सुखाः सुखकराः. The word शग्म्य occurs in iii, 31, 1 शग्म्येन मनसा, where Sayana renders it by सुखनिमित्तेन and derives it from शग् and गच्छतिः (शग्म्येन शं सुखं गच्छन्ति गमेरौ-णादिकः कप्रत्ययः किच्चाब्रमहनेत्यादिनोपधालोपः शग्मे साधुरिति तव साधुरिति यत्प्रत्ययः).

2. सखीमहि. An optative form from सच्.

3. गातुमत्या. Occurs nowhere else. Roth takes it to mean 'roomy, convenient.' Grassmann, 'having a good issue.'

4. क्षेमे उत योगे. Sayana's explanation of this phrase agrees with the traditional meaning attached to the word योगक्षेम which occurs x, 166, 5. Roth holds that the use of योगक्षेम in the masc. sing. and

plur. preclude this meaning, and he takes the word to be a tatpurusha compound ' Possession of acquired property, preservation of one's means, wealth, safety, prosperity.' Our phrase he translates 'in work and enjoyment.' Grassmann and Ludwig 'at rest and at work.'

No. 21.

MANDALA VII,

SUKTA 68.

SAYANA :

आ शुभ्रा यातमिति नवर्चं त्रयोदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षमाश्रितम् । आश्रितः सप्त विराजः । अष्टमीनवम्यौ त्रिदुभौ । अनुक्रम्यते च । आ शुभ्रा नव सप्ताद्या विराज इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

Verse 1.

PADAPATHA :

आ शुभ्रा यातं अश्विना सुअश्वं गिरः दत्त्वा जुजुषाणा
युवाकोः हव्यानि च प्रतिभृता वीतं नः ॥ १

SAYANA :

हे शुभ्र दी स्वर्णाशोभनाश्वौ हे अश्विना अश्विनौ आ यातमस्मद्यज्ञमागच्छतं दत्त्वा जुजुषां क्षपयितारौ युवां युवाकोः युवां कामयमानस्य मम गिरः स्तुतीः जुजुषाणा सेवमानौ भवतमिति शेषः । न केवलं स्तुतिं किं तु नोस्मदीयानि प्रतिभृता संभृतानि हव्यानि हवींषि च वीतं भक्षयतम् ॥

Verse 2.

PADAPATHA :

प्र वा अंधांसि मद्यानि अस्थुः अरं गतं हविषः वीतये
मे तिरः अर्यः हवनानि श्रुतं नः ॥ २

SAYANA :

प्र वामन्धांसीत्येषाश्विनघ्नस्त्रयाज्या । सूत्रितं च । प्र वामन्धांसि मद्यान्वस्युरुभा पिबतमाश्विनेति (Asvalayana vi, 5) । हे अश्विनौ वां युवाभ्यां मद्यानि मद्जनकानि अन्धांसि सोमलक्षणान्यन्नानि प्रास्थुः प्रास्थिपत गृहीतान्वासजित्यर्थः । अतो युवां मे मम हविषो वीतये पानाय अरमत्वर्यं शीघ्रं गन्तमागच्छतम् । अर्यः अरंः अस्मद्विरोधिनः हवनानि आह्वानानि तिरः तिरस्कृत्य नोस्मदाह्वानं श्रुतं शृणुतम्^१ । श्रु मित्यस्य वाक्यादित्वादानिघातः ॥

• १ M. M. हवनानि तिरस्तिस्कृत्य नोस्मदाह्वानमित्यर्थः । तच्छ्रुतं शृणुतं.

NOTE :

तिरो अर्यो हवनानि श्रुतं नः. Compare विधे ऋद्धि त्वा विहवंत मतो अस्माकमिच्छृणुहि विश्वमिन्व vii, 28 (No. 18) 1.

Verse 3.

PADAPATHA :

प्र वां रथः मनःजवाः इयति तिरः रजांसि अश्विना
शतश्रुतिः अस्मभ्यं सूर्यावसू इति इयानः ॥ ३

SAYANA :

हे सूर्यावसू सूर्यायाः सहरथे वसन्तौ अश्विनौ वां^१ युवयोः रथः अस्मभ्यमस्मभ्यमि-
यानः याच्यमानः सन् प्र^२ इयति आगच्छति अस्मद्यज्ञम्^३। कीदृशो रथः। मनोजवाः
मनोवेगः शतश्रुतिः अपरिमितास्मद्विषयरक्षणः। किं कुर्वन्। रजांसि लोकान् तिरः
तिरस्कृत्य अतिक्रम्य इयतीति ॥

NOTE :

सूर्यावसू. 'Having Surya as their possession.' So Roth. The word occurs only here.

Verse 4.

PADAPATHA :

अयं ह यत् वां देव्याः ऊं इति अग्निः ऊर्ध्वः विवक्ति
सोमश्चत् युवभ्यां आ वृत्लू इति विप्रः वृत्तीतु हव्यैः ॥ ४

SAYANA :

यद्यथा वां ह^१ युवां प्रति देव्याः देवौ युवां कामयमानः उ इति पूरणः अयं
मन्त्रिरभिषवप्रावा सोमश्चत् सोममभिषुण्वन् युवभ्यां^२ युवाभ्यामर्थाय अभिषुण्वन्निति
संबन्धः। एवं कुर्वन् ऊर्ध्वः उन्नतः सन् विवक्ति उच्चैः शब्दति^३ तदानीं वल्गू सुन्दरो
युवां विप्रः मेधावी यजमानो हव्यैर्हविर्भिः आ वृत्तीतु आवर्तयति ॥

NOTES :

1. देव्याः. 'Holy.' From देव and या, lit. 'turning to the gods.' The word occurs five times in all. i, 168, 1 धियं धियं वो देवया उ दधिध्वे (said of the Maruts.) Grassmann would take it in the accusative pl. fem. construing with धियं धियं. Sayana, देवयाः देवान्प्रापयितार एव. i, 177, 4

^१ M. M. सूर्यायाः सह रथे वसन्तौ वां. ^२ M. M. omits प्र. ^३ M. M. adds
अथवा वां प्रेरयति गमनाय. ^४ M. M. omits ह. ^५ M. M. omits युवभ्यां. ^६ M. M.
शब्दयति.

अयं यज्ञो देवयाः. Sayana, अयं यज्ञो देवयाः देवान्गच्छन्भवति. iii, 8, 5 देवया विप्र उदियति वाचं. Sayana, देवया देवानां यष्टा देवानां हवींषि प्रापयिता वा. v, 76, 1 उद्विषाणां देवया वाचो अस्थुः. Sayana, देवयाः देवकामाः वाचः स्तोत्राणि. v, 77, 2 प्रातयेजध्वमाधिना हिनेत न सायमास्ति देवया अजुष्टं Sayana, सायं सायंकाले हविर्देवया देवगामि नास्ति न विधत्ते । देवा न स्वीकुर्वन्तीत्यर्थः अजुष्टं असेव्यं तद्भवति.

2. युभ्यम् A Vedic form. See Whitney para. 492.

3. ववृतीत Causal Aor. of ववृते.

Verse 5.

PADAPATHA:

चित्रं ह यत् वां भोजनं नु अस्ति नि अत्रये महिष्वन्तं
युयोतं यः वां ओमानं दधते प्रियः सन् ॥ ५

SAYANA:

हे अश्वितौ वां युवयोः चित्रं चायनीयं यज्ञोजनं धनमस्ति ह अस्ति खलु न्विति पूरणः तदस्मभ्यं कृत्तमिष्यर्थः । अथ तयोः स्तुतिः । अत्रये एतन्नामकावृषेः पञ्चम्यर्थे चतुर्थं तस्मान्महिष्वन्तमुष्यावासं^१ नि युयोतं पृथक्कुरुतम् । योनिः प्रियः सन् स्तो-
तृत्वाद्युवाभ्यां प्रियभूतः सन् वां^२ युवाभ्यामेव 'कृतमोमानं रक्षणं सुखं दधते धारयति'^३ ।

NOTES:

1. अत्रये. 'To Atri.' It cannot mean from Atri, as Sayana would take it.

2. महिष्वन्तं. Occurs only here. According to Sayana, it is the name of the cleft in the rock which the Asvins made tolerable for Atri, (x, 39, 9), and from which they delivered him (i, 116, 12). Roth takes the stem to be महिष्वन्त, and would make our word an adjective in the neuter qualifying भोजनं. Grassmann makes it an acc. masc. from महिष्वन् and "would supply रथि or वाजं or some such word; corresponding to भोजने in the first line."

3. नि युयोतं. 'You gave.' युयोतं is one the forms cited by Delbrück, Altindische Verbum, p. 136, with regard to which it is not easy to say whether the reduplicated stem is a present or a perfect. For the meaning here Roth, who takes it from यु यौति Dhatup. xxiv, 3 (मिथणे and अमिथणे : cf. यु युयोति) युनाति, युनीति Dhatup. xxxi, 9, (बन्धने), compares vii, 5, 9 रथि नि वाजं भुत्यं युवस्व (Sayana, नि युवस्व नितरां मिथयस्व) vii, 40, 2, वायुश्च यन्नि युवैते भगश्च (Sayana). नि युवैते अस्माञ्जितरां योजयेतां तद्धनमिति पूर्वेषु संबन्धः ।

^१ From Bomb. MS. (महिष्वन्तं ऋषिआवासं). M. M. ऋषीसं. But compare his Varietas Lectionis. ^२ M. M. omits वां. ^३ Bomb. MS. कृते. ^४ Bomb. MS. धारयेत्.

vii, 92, 3 नि नौ रपि सुभोजसं युवस्व (Sayana, नि युवस्व नितरां मिथय प्रयच्छ), x, 42, 5 तस्मै शत्रून्सुतुकांप्रातरहो नि स्वष्ट्रं युवति हंति वृत्रं ('gives his enemies into his hand.' Sayana, नि युवति स इन्द्रः पृथक्करोति), viii, 19, 33, विपो न युवा नि युवे जनानाम् Sayana, नि युवे नितरां प्राप्नोमि त्वत्प्रसादात्तमेयमित्यर्थः).

4. ओमानं. Compare i, 118, 7 युवमत्रयेवनीताय तत्तमूर्जमोमानमधिनावधत्तं (Sayana, ओमानं सुखकरं रसवदन्नमधत्तं प्रायच्छतम्) The other passages in which the word occurs are i, 34, 6 ओमानं शंयोर्ममकाय सूनवे त्रिधातु शर्म बहाः शुभस्पती (To the Asvins. Sayana, ओमानं सुखावेशेषम्), vi, 50, 7 ओमानमायो मानुषीरमृक्तं धात (Sayana, हे आपः मानुषीः मनुष्यहेता यूयं अमृक्तं अहिंसितं ओमानं अवति रक्षतीत्योमा रक्षकमत्रम् &c.), vii, 69, 4 यदेयंवतमवयः शचीभिः परि प्रंसमोमना वां वयो गान् (Sayana, ओमना अवनेन रक्षणेन).

यो वामोमानं दधते प्रियः सन्. This clause presents a difficulty. If it stood alone we should have little scruple in following Sayana, and translating 'who enjoys your protection, being dear to you.' But in i, 118, 7, a verse relating to the same exploit of the Asvins, we have a similar phrase used, not of Atri, but of his helpers the Asvins—युवमत्रयेवनीताय तत्तमूर्जमोमानमधिनावधत्तं. Compare also the use of धत्थः with अधि in the next verse of the present hymn. Grassmann takes our clause to refer to the service (of worship) done by Atri to the Asvins, and he may be right. The relation between the gods and their worshippers is that of mutual help. Compare, for example, No. 2, v, 6 (p. 67).

Verse 6.

PADAPATHA :

उत त्यत् वां जुरते अश्विना भूत् च्यवानाय प्रतीत्यं
हविःदे अधि यत् वर्षः इतः ऽऽति धृत्यः ॥ ६

SAYANA :

उत अपि च हे अश्विना अश्विनौ वां युवयोः कर्म कुर्वते जुरते जूर्याय हविर्दे हविर्दत्ते च्यवानाय एतन्नामकाय महर्षये त्यत्तत्प्रतीत्यं प्रतिगमनं तस्य रूपस्य प्रत्यास्यै भूत् अभूत्¹ । किं तदिति । यद्वर्षो रूपम् इत कीत इतो गमनाख्यं मृत्योः सकाशादितः प्राप्तिरूपमधि धृत्यः अध्यधत्तम् । युवं च्यवानमश्विना जरन्तं पुनर्बुवानं चक्रयुः शचीभिरित्यादिषु च्यवानस्य युवयोर्नवीकारणं प्रसिद्धम् ॥

NOTES :

1. Compare i, 117, 13, quoted by Sayana.

¹ Ulwar MS. न तस्य रूपस्य &c. Bomb. MS. तस्य रूपस्य प्रत्ययभूतं अभूत्. See M. M's. V. L.

2. प्रतीत्यं. The word occurs only here and in iv, 5, 14 अनिरणे वचसा, फल्ग्वेन प्रतीत्येन कृधुनातृपासः. Sayana, प्रतीत्येन प्रतिगन्तव्येन आरोक्षेणेत्यर्थः...एवंविधेन वचसा अतृपासः अतृसा जनाः. Roth (Supplement) renders the word in our passage by Bestätigung, Erfahrung and in iv, 5, 14, by Verheissung, Vertröstung. Grassmann takes it as an adjective in the sense of 'notable' in both places. The text of Sayana is unfortunately not certain. I have followed Max Müller's conjectural emendation. Sayana renders प्रतीत्यं by प्रतिगमनं, the 'return' *sc.* of the two Asvins. He adds तस्य रूपस्य प्रत्याप्त्यै) the cause which moved the Asvins to return. Construe तस्य रूपस्य with the following यद्वर्षः. For the legend of Chyavana see Muir, Sanskrit texts, v, 250.

Verse 7.

PADAPATHA :

उत त्यं भुङ्युं अश्विना सखायः मध्ये जहुः दुः५ एवांसः
समुद्रे निः ई पर्वत् अरावा यः युवाकुः ॥ ७

SAYANA :

उत अपि च त्यं तं भुङ्युमेतज्जामानं समुद्रे मध्ये समुद्रावक्रस्य मध्ये सखायः भुङ्युसखिभूताः दुरेवासः वृष्टगमनाः जहुः त्यक्तवन्तः ईमेनं समुद्रमध्ये क्षिप्तं हे अश्विना अश्विनौ युवाः निः पर्वत् निरपारयतम्. यः भुङ्युः युवाकुः युवां कामयिता अरावा अरणवानभिगन्ता च तमेनं निरपारयतम्. अत्राश्विनेषु सूक्तेषु कथाः सूच्यन्ते अत्रिभुङ्यवासीनामभिजलादिभ्यो रक्षणरूपास्ताः सर्वा महता प्रपञ्चेनास्माभिर्नासत्याभ्यां बहिर्दिवेत्यत्र प्रपञ्चिताः। तास्तत्र द्रष्टव्याः ॥

NOTES:

1. Compare i, 116, 1, &c., the passage referred to by Sayana. See also Muir, v, 244.

2. निरी पर्वदरावा यो युवाकुः This is a very difficult clause. We must begin by setting Sayana's device aside absolutely. The 3rd pers. sing. पर्वत् (fr. पृ पिपार्ति cannot possibly be equivalent to the 2nd pers. dual निरपारयतम्. The nominative to पर्वत् is अरावा. This word is, however, of doubtful meaning. It occurs in other four passages, vii, 56, 15 मक्षू रायः सुवीर्यस्य दातनू चियमन्यः आदमदरावा. Sayana, हे मरुतः यूयं सुवीर्यस्य शोभनपुत्रोपेतस्य रायः रायं धनम्। द्वितीयार्थे षष्ठी। मक्षु शीघ्रं दात दत्त अरावा अरातिः सञ्जुभूतः न्यो जने रायं नू चिदादभत् नैवाभिहन्त्यात् तद्धनमस्मभ्यं दत्तेति संबन्धः. viii, 28, 4, यथा वक्षन्ति देवास्तथेदसत्तदेषां नकिरा मिनत्। अरावा चन मर्त्यः. Sayana, कथं देवानामभिलषितं तथा भवतीति चेत् तदाह। अरावा। यदि देवाः कस्यचिदप्यदातारं मनुष्यं कामयेरन् तदरावा अदाता चनेन्यप्यर्थे अदातापि मर्त्यः मनुष्यः उशद्भ्यो देवेभ्यो हवीषि प्रयच्छति। तस्मात्तेषां

¹ M. M. omits हे अश्विना अश्विनौ युवाः. * Bomb. MS. omits what follows.

यत्कामनं तत्तथा भवत्येवेत्यर्थः ix, 21, 5 आस्मिन्पिशङ्गामिदवो दधाता वेनमादिशे । यो अस्मभ्यमरावा. The available MSS. of Sayana are defective or corrupt here. M. M. prints यो यजमानोऽस्मभ्यमरावा ..... प्रयच्छति प्रातर्काम एव खल्वृत्विभ्यः प्रयच्छति. Compare his Varietas Lectionis, p. xxix, where he conjectures that Sayana probably explained अरावा by अदाता न किञ्चित्प्रयच्छति प्रातर्कामः स एव &c.. x, 37, 12, यद्वो देवाश्चक्रुः जिह्वा गुरु मनसो वा प्रयुती देवैर्लन । अरावा यो नो अभि दुच्छनायते तस्मिन्तदेनो वसवो नि धेतन ॥ (Sayana, अस्मच्छत्रुः नोऽस्मान् अभिप्रति अरावा गमनवान्भूत्वा &c.)

It is clear that the meaning of अरावा is uncertain. It seems to mean hostile, 'unfriendly,' and so Roth would take it everywhere but here. Grassmann in his Dictionary follows Sayana on viii, 28, 4, and explains it as a compound of अ and रावन् (for which last word, however, he can only quote अरावन् itself) in the sense of 'not giving,' out of which the meaning hostile was, he thinks, developed. In his Translation Grassmann takes the word differently : 'A mean wight can save himself if he only trust in you, O Asvins.' Roth (Supplement) takes अरावन् here as = अवेन्. 'Your horse drew him out.' Compare i, 117, 14 युवं भुज्युमर्षो निः समुद्राद्विभिरूथुर्ऋजैर्भिरथैः, and vii, 69, 7. युवं भुज्युमविद्धं समुद्र उद्दहशरणसो अस्त्रिधानैः । पतत्रिभिरभ्रमैरव्यथिभिर्देसनाभिरधिना पारयता and.

I have followed Roth's brilliant suggestion in my translation. But if अरावा must be taken as meaning 'enemy,' I would (with Delbrück ?) construe यो युवाक् with the foregoing ईम् (sc. भुज्युम्). 'An enemy saved him because he trusted in you.'

Verse 8.

PADAPATHA :

वृकाय चित् जसमानाय शक्तं उत श्रुतं शयवे हूयमाना
यौ अुचन्यां अपिन्वतं अपः न स्तर्था चित् शक्ती अश्विना
शर्चाभिः ॥ ८

SAYANA :

वृकाय धनादात्रे अभिलषत इत्यर्थः चित्ति पूरणः । अथवा परेभ्यो धनानि प्रयच्छते । यद्वा वृकाय वृकवृद्धिसकाय एतन्नामकाय जसमानाय कर्मभिरुपक्षीयमा-
पाय ऋषये शक्तमभिमतं धनमवत्तम् । शकेशानार्थस्य लुङ्धेतद्रूपम् । अडभाव-
च्छान्दसः । उत अपि च शयवे एतन्नामकाय ऋषये हूयमाना आहूयमानौ युवां श्रुतम्

* Bomb. MS. धनदात्रे. Compare M. M.'s Varietas Lectionis.

* Bomb. MS. gives the first explanation only of वृक.

* Bomb. MS. omits the grammatical note.

भृणुतम् । यौ युवामग्न्यां गामपिन्वतमपूरयतं क्षीरेण अपो न अक्षिरिव । नरीनां¹
यथोदकेन पूरयतस्तद्वत् ॥ कीदृशीमध्वन्याम् । स्तव्यं चित् स्तरीमपि निवृत्तप्रसवां
वृद्धामपि शक्ती शक्त्या सामर्थ्येन रोहनलक्षणेन युक्तां कृत्वा शचीभिर्भुज्यन्महीवैः
कर्मभिर्हे अभिना अभिनाविति² । शयवे चिन्नासत्या शचीभिर्जसुरवे स्तव्यं पिप्बधुर्मा-
मित्यादि ह्युक्तम् (i, 116, 22) ॥

2. जसमानाय. Compare i, 112, 6, याभिरंतकं जसमानमारणे. Sayana, जस-
मानं तैर्हस्यमानं...जसमानं जस हिंसायां यकि प्राप्ते व्यत्ययेन जप.

Verse 9.

PADAPATHA :

एषः स्यः कारुः जरते सुञ्जैः अग्रे बुधानः उषसां
सुष्मन्मा इषा तं वर्धत् अघ्न्या पयःभिः यूयं पात स्वस्ति-
भिः सदा नः ॥ ९

SAYANA :

एषः स्तोता स्यः सः प्रसिद्धो वसिष्ठः कारुः स्तोता उषसामग्रे प्रातःसवने बुधानः
बुध्यमानः सुष्मन्मा शोभनमतिः सुष्टुतिर्वा सुक्तैर्जरते स्तौति तमिषा अग्नेन वर्धत्
वर्धयते³ । अघ्न्या अहन्तव्या गौश्च वर्धत् वर्धयत् । अथवैकमेव वाक्यम् । अघ्न्या
गौर्वसिष्ठस्य प्रतिनियतमभिहोत्रार्था गौः इषा अग्नेन घृतादिनेत्यर्थः । पयोभिश्च
तं वसिष्ठं वर्धत् वर्धयत् । एवमात्मानं परीक्षेण निर्दिदेश । सिद्धं स्पष्टम् ॥

No. 22.

MANDALA VII.

SUKTA 75.

व्युषा आव इत्यष्ट्वै पञ्चमं सुक्तं वसिष्ठस्यार्षम् । अत्रानुक्रमणिका । व्युषा अष्टावृ-
षस्यं तु वा इति । तु वा इत्युक्तत्वानुष्ठापपरिभाषयेदमासीनि सप्त सूक्तान्युषोदे-
वत्यानि । प्रातरनुवाके उषस्ये क्रतौ वैदुभे छन्दसि आश्विनशस्त्रे चैवमासीनि षट्
सुक्तानि । तथा च सूच्यते । व्युषा आवो सिविजा इति षडिति वैदुभमिति
(Asval. iv, 14) ऋग्विधान आख्यातो विनियोगोत्रं लिख्यते ।

रात्र्या अपरकाले य उत्थाय प्रयतः शुचिः ।

व्युषा इत्युपतिष्ठेत षड्भिः सुक्तैः कृताञ्जलिः ॥

प्राप्नुयात्स हिरण्यादि⁴ नानारूपं धनं बहु ।

गा अघ्न्यान्धुरान्धान्यान्निख्यो⁵ वासांस्थजाविकमिति (Rigvidhāna ii, 28) ॥

¹ M. M. नदीं ताम् against his MSS. ² Bomb. MS. omits what follows.

³ M. M. वर्धयतम् । वचनव्यत्ययः । ⁴ M. M. हिरण्यानि from his MSS. A, Ca, B. 1. He notes that the reading in the Rigvidhāna is हिरण्यादि. ⁵ M. M. धान्यं. He notes that his MSS. A, Ca, have our reading, and that his MS. B. 1 and the Rigvidhāna have धान्यान् and धान्या respectively.

The Paribhasha quoted is xii, 3 (Macdonell's Ed. of the Sarvanukramika, p. 5) तुहिह्वेतच्छब्दविशिष्टान्यपिदेवतच्छब्दांसि द्विविचनयश्चषट्सूक्तभाञ्जयथासंख्यम् M. M. notes that in the Rigvidhana the reading is हिरण्यादि. He keeps हिरण्यानि here with his MSS. of Sayana. धन्यान् (Ulwar MS.) is the reading of M. M.'s MSS. A, Ca, and the only other variant presented by his MSS. is धान्यान्. Rigvidhana is said to have धान्या. M. M. धान्यं. गावोधान् (Ulwar MSS.) is the reading of all the MSS. of Sayana. Rigvidhana गा अधान् which M. M. prints. Rigvidhana अजाविकान्.

Verse 1.

PADAPATHA :

वि उषाः आवः दिविऽजाः ऋतेन आविःऽकृण्वाना मृहि-
मानं आ अगात् अप दुहः तमः आवः अजुष्टं अंगिरःस्तमा
पृथ्याः अजीगरिति ॥ १

SAYANA :

इयमुषाः शिविजाः अन्तरिक्षे^१ प्रादुर्भूता^२ वि आवः व्यौच्छत्^३ । विभातं^४ कृत-
वर्तीत्यर्थः । वसिनिवासवाच्यत्र विपूर्वो व्युच्छने भवेत् । छन्दस्यपि दृश्यत
इत्यादा दृष्टिमहणस्य विध्यन्तरोपसंग्रहणार्थत्वादनजादेरप्याडागमः । हल्-
ङ्गाच्च इति लोपः । सैवोषाः ऋतेन तेजसा महिमानं स्वमहत्त्वमाविष्कृण्वाना आ
अगात् आगतवती । आगत्य च दुह अस्मद्गोधूतजुष्टं सर्वेषामप्रियं तमश्च अप आवः
अपवृणोति । किं च आङ्गिरस्तमा अङ्गेर्गत्यर्थादङ्गिराः गन्तव्यता पृथ्याः पक्षीः
अजीगः उद्गिरति । प्राणिनां व्यवहाराय प्रकाशयतीत्यर्थः^५ ॥

NOTES :

1. आवः (वि). 3rd pers. sing. aor. ind. of वृ. It is the same form as आवः (अप) in the second line of the verse. For the lengthening of the augment (Whitney, 585) and the alternative sandhi (आवो दिविजा and आवरजुष्टम्, Pada text in both cases आवः) Roth refers to the Rigveda Pratisakhya i, 23, and the Atharvaveda Pratisakhya, ii, 44.

Sayana was familiar with the proper explanation of the form, which occurs frequently. Compare his note on i, 92, 4 गावो न व्रजं व्युषा आवर्तमः Pada text आवरित्यावः. Sayana, तमः अन्धकारं व्यावः विवृतमपमिष्टमकरोत् ..... आवः वृज् वरणे लुङ् मन्त्रे घसेति च्छेत्तेक । गुणे हल्ङ्गाच्च इति लोपः । छन्दस्यपि दृश्यत

^१ M. M. दिव्यन्तरिक्षे. ^२ M. M. adds सता. ^३ Bomb. MS. औच्छत्. ^४ M. M. विभातं. ^५ Bomb. MS. प्रकाशनायेत्यर्थः.

इत्याडागमः. The difficulty in the first case of the word here is that there is no accusative.

2. अंगिरस्तमा. Compare Sayana on i, 31, 2, where the same epithet is applied to Agni, हे अग्ने त्वे प्रथमः आयः अङ्गिरस्तमः अतिशयेनाङ्गिरा भूत्वा. On i, 75, 2 his note is, हे अङ्गिरस्तम अतिशयेनाङ्गनादिगुणयुक्तं यद्वा अङ्गिरसां वारिष्ठ.

Verse 2.

PADAPATHA :

महे नः अद्य सुविताय बोधि उषः महे सौभगाय प्र यन्धि
चित्रं रयिं यशसं धेहि अस्मे इति देवि मर्तेषु मानुषि
श्रवस्युं ॥ २

SAYANA :

अद्य नोस्माकं महे महते सुविताय सुखप्राप्तये सुखगमनाय वा¹ बोधि भव । किं च हे उषः महे महते सौभगाय सौभाग्याय प्र यन्धि प्रयच्छ अस्मान् । किं च चित्रं चायनीयं यशसं यशोयुक्तं रयिं धनं धेहि धारय अस्मे अस्मास्तु । हे मानुषि मनुष्यहिते देवि मर्तेषु अस्मास्तु श्रवस्युं अन्नवन्तं पुत्रं धेहीत्यनुषङ्गः ॥

1. बोधि. Sayana refers this form sometimes to बुध sometimes as here to भू. Roth following Westergaard is disposed to look on it in all the passages in which it occurs as a form of भू. Even in x, 83, 6, उत बोध्यापेः, where alone the connection with बुध seems to him to be called for, he would like to read a vocative आपे and construe बोधि (from भू) as in i, 76, 4. Delbrück, *Altindische Verbum*, p. 37, derives it from बुध in nine places in all (i, 131, 6; iii, 14); iv, 3, 4; v, 24, 4; vi, 21, 5; viii, 43, 27; viii, 44, 22; x, 83, 6—Delbrück suggests a reading आवः—x, 167, 2). Grassmann translates 'Awake' here and (Dictionary) compares v, 79, 1 महे नो अद्य बोधयोषो राये दिवित्मती.

2. यन्धि. Pan. vi, 4, 103, schol. (Roth). The usual construction of the root with प्र is the accusative of the thing and the dat. gen. or voc. of the person.

3. श्रवस्युं. Compare this word as it occurs in other passages of the Rigveda, i, 55, 6, स हि श्रवस्युः सदनानि कृविमा क्षमया वृधान ओजसा (विनाशयन् (Said of Indra. Sayana, श्रवस्युः अन्नं यक्षो वात्मान इच्छन् &c. v, 56, 8, रथं नु मास्तं वयं श्रवस्युमा हुवामहे. Sayana, श्रवस्युं अन्नेच्छुं). viii, 94, 1, गौर्धयाति मरुतां श्रवस्युमाता मघोनां । युक्ता वही रथा. Sayana श्रवस्युः अन्नं कामयमाना.

¹ Bomb. MS. omits सुखगमनाय वा.

The only other form is भवस्यवः which, however, occurs sixteen times. Compare for example i, 48, 3, उवासोषा उच्छास नु देवी जीरा रथानां । ये अस्या आचरणेषु दधिरे समुद्रे न भवस्यवः Sayana, रथप्रेरणे दृष्टान्तः भवस्यवो धनकामा समुद्रे न यथा समुद्रमध्ये नावः सज्जीकृत्य प्रेरयन्ति तद्वत् भवस्यवः भूयते इति भवः धनम् Roth gives two words भवस्यु one in the sense of 'praising' and the other in that of 'quick moving.'

Verse 3.

PADAPATHA :

ए॒ते त्ये भान॑वः द॒र्श॑तायाः चि॒त्राः उ॒षसः अ॒मृता॑सः आ
अ॒गुः ज॒नय॑न्तः दै॒व्यानि॑ व्र॒तानि॑ आ॒स्पृ॒णन्तः अ॒न्तरि॑क्षा वि
अ॒स्थुः ॥ ३

SAYANA :

दर्शतायाः दर्शनीयायाः प्रकाशयुक्तायाः उषसः एते पुरो वृश्यमानाः त्वे ते प्रसिद्धाः चित्राः आश्चर्यभूताः^१ अमृतासः अमरणाः^२ भानवः रश्मयः आ अगुः आगच्छन्ति । किं कुर्वन्तः । दैव्यानि देवानां संबन्धीनि व्रतानि कर्माणि जनयन्तः उत्पादयन्तः^३ । अन्तरिक्षाः अन्तरिक्षाणि आपृणन्तः आपूरयन्तः । एकस्यैवान्तरिक्षस्य वायुमेघपक्षिणामालम्बनोपाधिना त्रिविधत्वम् । अतो बहुवचनमुपपन्नम् । एवं कुर्वन्तो भानवः वि अस्थुः विविधं तिष्ठन्ति प्रसरन्ति^४ ॥

NOTES :

1. त्वे. Pronounce ti-e.

2. जनयन्तो दैव्यानि व्रतानि (Pronounce, daivi-ani vratani). 'Bringing to life (again) the works of the gods.' Compare स्वर्जन्ती No. 8 verse 4 (Note p. 131).

Verse 4.

PADAPATHA :

ए॒षा स्या यु॒जा॒ना प॒रा॒कात् प॑ञ्च क्षि॒तीः प॒रि स॒द्यः जि॒-
गा॒ति॒ अ॒भि॒स्प॒दय॑न्ती व्र॒युना॑ ज॒नाना॑ दि॒वः दु॒हिता॑ भुव॑नस्य
प॒त्नी ॥ ४

^१ M. M. चित्राः पूज्या आश्चर्यभूता वा. ^२ M. M. adds अमरणाः. ^३ M. M. adds तदनुकूलप्रकाशप्रदानाच्चतुत्पादकत्वमेवाम्. ^४ प्रसरन्ति is from U1. MS. M. M. and Bomb. MS. सरन्ति. See M. M's. V. L.

SAYANA :

एषा स्या सा उषाः पराकात् दूरदेशात् दूरे स्थितापि युजाना उद्योगं कुर्वाणा प्रकाशाय पञ्च क्षितीः निषादपञ्चमाश्वत्वारो वर्णाः तान् सद्यः परिजिगाति परिगच्छति^१ । किं कुर्वता । जनानां प्राणिनां वयुना प्रज्ञानानि अभिपश्यन्ती साक्षित्वेनावलोकयन्ती । कीदृशी सा । दिवो वृहिता शुहिदस्थानीया भुवनस्य भूतजातस्य पत्नी पालयित्री परिजिगातीत्यन्वयः ॥

NOTES :

1. युजाना. 'Yoking her horses.' Compare verse 6.

2. पंच क्षितीः. It is clear from the context that the quick approach of Ushas to five communities lying apart from each other is intended. Compare परि यानाप्रथिवी यति (sc. अथाः सूर्यस्य) सद्यः No. 3 verse 3. This of itself would negative Sayana's explanation. For the real meaning of the expression see note on No. 7 verse 8 (p. 125).

3. वयुना. Perhaps 'customs' or 'deeds.' Compare i, 145, 5 व्यब्रवीद्वयुना मर्त्येभ्यः. Sayana, वयुनानि प्रज्ञानान्यनुष्ठेयज्ञानानि व्यब्रवीत् विशेषेण ब्रवीति उपदिशति.

Verse 5.

PADAPATHA :

वाजिनी^१श्वती सूर्यस्य योषा^२ चित्रा^३मघा रायः ईशे^४ वसूनां
ऋषिस्तुता जरयंती मघोनी^५ उषाः उच्छति^६ वह्निभिः
गृणाना ॥ ५

SAYANA :

वाजिनीवती बह्वज्रा । यद्यप्युषोनामेतत्तथापि चित्रामघेत्यस्याप्युषोनामकस्य पृथग्विद्यमानत्वाद्देवैको योगरूढोवगन्तव्यः^१ । सूर्यस्य योषा योषिन् चित्रामघा विचित्रधना रश्म्याख्यधना^२ वा रायः धनस्य^३ वसूनां देवमनुष्यादिसर्वभयाणां धनानां च ईशे ईष्टे । अथवा वसवः वासका रश्मयः । तेषामपीष्टे^४ । ऋषिष्टुता ऋषिभिः स्तुता जरयन्ती प्राणिजातानि । उषाः खलु पुनः पुनरावर्तमाना प्राणिनामायुः

^१ M. M. निषादपञ्चमाश्वतुरो वर्णान्. His MSS. A, Ca, B 1 चतुरो वर्णाः. His MS. B 4 the reading we have given from the Ulwar MS. ^२ M. M. omits परिगच्छति. ^३ Bomb. MS. omits this sentence. ^४ M. M. विचित्ररश्माख्यधन्य from his MSS. A, Ca, B. 1 (writing 'रश्माख्य'). His MS. B. 4 with us (writing रश्माख्य). In this alternative explanation of चित्रामघा चित्र is explained by रश्मि. ^५ M. M. adds अविशिष्टस्य तस्य. ^६ Bomb. MS. omits this second explanation.

क्षपयति । मघोनी धनवती उषाः शक्तिभिः कर्मबोद्धभिर्ब्रह्मार्जुनैर्गुणानां स्तूयमाना उच्छति विभावं^१ करोति ॥

NOTES :

1. वाजिनीवती and चित्रामघा are both given in the list of synonyms for उषः Nigh. i, 8. One or the other must be taken here, Sayana says, in that secondary sense, the other being taken as an adjective.

2. जरयंती. Roth compares i. 92, 10, मनेस्य देवा जरयंत्यायुः (said of Ushas); i, 124, 10; i, 173, 1 उषसे जरयंती.

Verse 6.

PADAPATHA :

प्रति द्युतानां अरुषासः अम्बाः चित्राः अदृशन् उषसं
वहंतः याति शुभ्रा विश्वपिशा रथेन दधाति रत्नं विधत्ते
जनाय ॥ ६

SAYANA :

द्युतानां द्योतमानामुषसं वहन्तः धारयन्तः अरुषासः आरोचमानाः चित्राः चाङ्ग-
नीयाः अम्बाः प्रति अदृशन् प्रतिदृश्यन्ते । सा च उषाः शुभ्रा दीप्यमाना विश्वपिशा बहु-
रूपेण रथेन याति सर्वत्र गच्छति विधत्ते परिचरते जनाव रत्नं रमणीयं धनं^१ दधाति
इति च ॥

NOTES :

1. अदृशन् Whitney 834 b.

2. विश्वपिशा. The word occurs only here and in vii. 57, 3, where it is an epithet of the Maruts. Sayana, विश्वपिशाः न्यातदीनयः.

Verse 7.

PADAPATHA :

सत्या सत्येभिः महती महत्तृभिः देवी देवेभिः यजता
यजत्रैः रुजत् दृळ्हानि ददेत् उस्त्रियाणां प्रति गावः उषसं
वावशन्त ॥ ७

^१ M. M. विभानं.

^२ Ulwar MS. omits धनम्.

SAYANA :

सत्या अन्यैरबाध्या महती पूजनीया प्रवृद्धा वा गुणैः^१ देवी द्योतमाना यजता य-
जनीया उषाः सत्येभिः सत्यैः महद्भिर्देवेभिः^२ देवैः यज्ञैः यजनीयैः^३ सहिता सती
वृहन्नानि अत्यन्तस्थिराणि तमांसि रुजत् भिनसि। उन्नियाणां गोनमैतत्। उत्सा-
विण आसां भोगा इति व्युत्पत्तिः। तासां संचाराय प्रति ददत् प्रति ददाति। सा-
मर्थ्यात्प्रकाशमित्यर्थः। अथवा उन्निया गा ददत्। ददाति स्तोत्र-भ्यः^४। किं च गावः
उपलक्षणमेतत्। सर्वेपि तमोवरुद्धाः प्राणिन उषसं वावशान्त उद्यन्ति कामयन्ते
विशेषेण गवां प्रभाते संचारार्थमुषसोपेक्षितत्वात्तासां प्राधान्येनोक्तिः^५ ॥

NOTE :

सत्या सत्येभिः &c. Compare the note on the double use of धृतवत् No. 2
verse 6 (p. 67).

Verse 8.

PADAPATHA :

नु नः गोमत् वीरश्वत् धेहि रत्नं उषः अभ्यश्वत् पुरु-
भोजः अस्मे इति मा नः बर्हिः पुरुषता निदे कः यूयं पात
स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८

SAYANA :

हे उषः नु नोस्मभ्य गोमत् बहुभिर्गोभिर्युक्तं वीरवत् वीरैः^१ पुत्रैरुपेतमश्ववत्
अश्वैरुपेतं^२ रत्नं रमणीयं धनं पुरुभोजः बहुभुजं च अस्मे अस्मासु धेहि देहि। पादभे-
दादस्मे इति पुनरभिधानम्^३। नोस्माकं बर्हिर्युक्तं पुरुषता पुरुषतायां पुरुषसमूहेषु
अस्मत्सङ्गोष्वित्यर्थः। निदे निन्दायै मा कः मा कार्षीः। यथा ते निन्दन्ति तथा
मा कुर्वित्यर्थः^४ ॥

No. 23.

MANDALA VII.

SUKTA 83.

SAYANA :

युवां नरेति दशार्चं त्रयोदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्चं जागतं मैत्रावरुणम्। युवां नरे-
त्यनुक्रान्तम्। आभिन्नविकेषूक्त्येषु स्तोमवृद्धौ प्रशास्तुरिदं सूक्तमावापायेम्। सूचितं
च। युवां नरा पुनीषि वामिति (Asvalay. vii, 9) ॥

^१ Bomb. MS. omits प्रवृद्धा वा गुणैः * M. M. omits देवेभिः * M. M. यज-
नैरुक्तलक्षणैः किरणैर्निपातभागिभः अन्यैर्देवैर्वा. * Bomb. MS. omits the second
explanation. * Bomb. MS. omits this sentence.

* Bomb. MS. omits वीरैः * M. M. omits अश्ववत् अश्वैरुपेतं. * Bomb. MS.
omits this clause. * Bomb. MS. omits this clause.

NOTE :

Roth subjoins a note to the translation of this hymn in the *Siebenzig Lieder* which I translate.

"The hymn is historical and speaks of a victorious contest—often referred to—which was waged by Sudas, king of the Tritsus, against ten confederate princes. The Vasishthas are the family priests of Sudas. In this song of thanksgiving they ascribe the victory of Sudas to their own effectual intercession for him with Indra and Varuna, and to the mighty help vouchsafed by these gods. Verse 8 appears to be the original close of the poem. Verse 10 is common to this hymn with vii, 82 (the preceding one)."

Grassmann would take the hymn somewhat differently. "As you helped Sudas before" (verses 4 and 6 to 8) so help us now in the fight that is imminent (verses 1 to 3 and 5).

Verse 1.

PADAPATHA :

युवां नरा पश्यमानासः आप्यं प्राचा गव्यंतः पृथुपर्शवः
ययुः दासा च वृत्रा हतं आर्याणि च सु^१दासं इंद्रावरुणा
अवसा अवतं ॥ १

SAYANA :

हे नरा नेतारानिन्द्रावरुणौ युवां वदयथे द्वितीया युवयोः आप्यं बन्धुभार्य पश्य-
मानासः पश्यन्तः युष्मद्वान्धवलाभार्थिनः गव्यन्तः गा आत्मन इच्छन्तः
यजमानाः पृथुपर्शवः पृथुर्विस्तीर्णः पशुः पार्श्वस्थि येषां ते तथोक्ताः विस्तीर्णाश्व-
पशुहस्ताः सन्तः^१ प्राचा प्राचीनं ययुः बर्हिषाहरणार्थं गच्छन्ति । पार्श्वदिना^२ बर्हिषा-
च्छिद्यते । तथा च तैत्तिरीयकम् । अश्वपार्श्वं बर्हिषच्छेतीति^३ । हे इंद्रावरुणौ युवां दासा-
नि उपक्षपयित्रीणि च वृत्रा वृत्राणि आवरकाणि शत्रुजातानि आर्याणि च
कर्मानुष्ठानपराणि च शत्रुजातानि हतं हिंस्तम् । अपि च सुदासं अस्मदाङ्गमि-
त्तत्संज्ञं राजानमवसा रक्षन्तं सार्द्धमेवतमार्गच्छतम् ॥

NOTES :

1. युवां and आप्यं are in the same construction after पश्यमानासः, 'To you looking—to your kindness.' Ludwig refers the clause to the

¹ Bomb. MS. omits विस्तीर्णाश्वपशुहस्ताः सन्तः. ^२ Ul. MS. बर्हिषाच्छेतीति (sic) M. M. बर्हिषाच्छेयतीति. Bombay MS. omits. ^३ Bomb. MS. omits this clause. Ul. MS. पार्श्वदि (sic). M. M. पार्श्वं हि. ^४ M. M. बर्हिषाच्छेतीति. See his V. L. Ul. MS. बर्हिषाच्छेतीति.

enemies of Sudas, 'Though they saw that Sudas had you for his friends, yet they pressed forwards.'

2. प्राचा. 'Forwards.' The inst. sing. of प्राच् used as an adverb. Roth compares ii, 26, 4 यो अस्मै हव्यैर्घृतवह्निरविधत्त तं प्राचा नयति ब्रह्मन्स्पतिः. Sayana, प्राचा प्राचीनेव मार्गेण.

3. गव्यन्तः. Only the participle occurs. I translate Roth's article on the word. गव्य (denom. from गो), गव्यति 'to be desirous of getting cattle,' Vopadeva, 21, 2. From this root the participle गव्यन्तः, 'desirous of getting cattle': गौरसि वीर गव्यते [cf. the clause which follows अथे अधायते भव] vi, 45, 26; vii, 32, 23; ते गव्यता मनसा दृधमुष्णं गा येषानं परि बन्तमर्हि। वि बतुः iv, i, 15; गव्यन्तः, अधायन्तः, वाजयन्तः, जनीयन्तः v, 17, 16. 2, 'ardently desiring': एतायामोप गव्यन्त इदम् [Sayana, देवः परस्परमेवं कथयन्ति। हे देवा गव्यन्तः पणिनामकेनासुरेणापहता अस्मदीया गाः प्राप्तुमिच्छन्तो यूयं एत आगच्छत युष्माभिः सहिता वधमिन्द्रं गवानयनक्षमं उपायाम प्राप्नुवाम] i, 33, 1; नि, गव्यता मनसा सेदुरकैः कृष्णानासो अमृतत्वाय गातुम् iii, 31, 9, 3, 'eager for battle' गव्यन्ता ह्य जना [Sayana, गव्यन्ता गामात्मन इच्छन्तौ गोक्षन्दात्सुप आत्मनः वधश्च वान्तो यि प्रत्यय इत्यवादेशः स्वर्ग्यन्ता स्वर्गे यन्तौ गन्तुमुद्युक्तौ ह्य जना द्वौ जायापतीः रूपौ जनौ] i, 131, 3 ये गव्यता मनसा क्षत्रुमादधुः [Sayana, गव्यता क्षत्रुणां गा इच्छता] vi, 46, 10; प्राचा गव्यन्तः शृणुपज्ञैवो ययुः vii, 83, 1 [our passage]; रथ [Sayana, रथं ररुषं गव्यन्तं गा इच्छन्तं यं स्तोतारम्!] viii, 2, 35; प्र सेनानीः शूरो अग्रे स्थानां गव्यन्ते [Sayana, गव्यन् क्षत्रुणां गा इच्छन्। यद्वा यजमानानां पथादिकमिच्छन्] [ix, 96, 1.]

4. शृणुपज्ञैवः. 'With broad axes.' The word occurs only here. Sayana gives two explanations of पशु rendering it by पार्श्वोस्त्रि and by अधपशु. The latter is an implement in the form of a horse's head which was used for cutting the sacrificial grass. (Taitt. Brahm. III, 2, 2, the passage quoted by Sayana). Ludwig pronounces the meaning 'with broad axes' to be quite impossible on the ground that the axe does not play in the Rigveda the part it does in the Mahabharata. He takes the word to be a proper name 'the Prithus and the Parásus.'

Verse 2.

PADAPATHA:

यत्र नरः संऽअर्यन्ते कृतऽध्वजः यस्मिन् आजा भवति
किं च न प्रियं यत्र भयन्ते भुवना स्वऽश्वराः तत्र नः इंद्राव-
रूणा अधि वोचतं ॥ २

SAYANA :

यत्र यस्मिन् संग्रामे नरः मनुष्याः कृतध्वजः उच्छिन्नध्वजाः समवन्ते बुद्धार्थं संगच्छन्ते यस्मिन्नाजा आजौ युद्धे चनेति निपातद्वयसमुदायो विभज्य योजनीयः किं च किमपि प्रियमनुकूलं न भवति । अपि तु सर्वे दुष्करं भवति । यत्र च युद्धे भुवना भुवनानि भूतजातानि स्वर्गः शरीरपातादूर्ध्वं स्वर्गस्य द्रष्टारो वीराश्च¹ भवन्ते बिभ्यति तत्र तादृशे संग्रामे हे इन्द्रावरुणौ नोस्मानधि योऽपतमस्त्वत्सपातवचनौ भवतम् ॥

NOTE :

यस्मिन्नाजा भवति किं चन प्रियं. Ludwig accepts Sayana's explanations 'in the fight where nothing is pleasant.' Grassmann 'where all that is dear is at stake.'

Verse 3.

PADAPATHA :

सं भूम्याः अन्ताः ध्वसिराः अदृक्षत इन्द्रावरुणा दिवि घोषः आ अरुहत् अस्थुः जनानां उप मां अरातयः अर्वाक् अवसा हवनश्रुता आ गतं ॥ ३

SAYANA :

हे इन्द्रावरुणौ भूम्या अन्ताः पर्यन्ताः ध्वसिराः सैनिकैर्ध्वस्ताः समदृक्षत संदृश्यन्ते । तथा दिवि द्युलोके घोषः सैनिकानां शब्दश्च अरुहत् आरुढोभूत् । जनानामस्मदीयानां भटानां अरातयः शत्रवः मामुपास्थुः उपस्थिताः । एवं प्रवर्तमानेस्मिन्दुद्धे हे हवनश्रुता आह्वानशीलाविन्द्रावरुणौ अर्वागस्मदभिमुखम् अवसा रक्षणेन सह आगतमागच्छतम् ॥

NOTE :

It seems better to take जनानां of the foes of Sudas than as Sayana does, of his warriors 'जनानामरातयः is either' the enmity of the peoples, or 'my enemies among the peoples.'

Verse 4.

PADAPATHA :

इन्द्रावरुणा वधनाभिः अप्रति भेदं वन्वता प्र सुद्धासं आवृतं ब्रह्माणि एषां शृणुतं हवीमनि सत्या तृत्सूनां अभवत् पुरःर्हतिः ॥ ४

¹ From Bomb. MS. UL MS. and M. M. वीताश्च. Compare M. M.'s Varietas Lectionis.

SAYANA :

हे इन्द्रावरुणौ इन्द्रावरुणौ वधनाभिर्वधकरैरुद्धधैः [अप्रति] अप्रतिगतं अप्राप्तं भवं एतत्संज्ञं स्रष्टासः स्रष्टुं बन्धन्ता हिंसन्तौ युवां स्रष्टासं घोभनं दृष्टीति स्रष्टाः एतत्संज्ञं मम बाहुबं राजानं प्रावतं प्रकर्षेणारक्षतम् । एषां दृष्टूनां मम बाहुबानां ब्रह्माणि स्तोत्राणि कृणुतमहृणुतम् । कदा । हवीमनि आहूयन्तोस्मिन्नुद्धार्य परस्परमिति हवीमा संग्रामः तस्मिन् । यस्मादेवं तस्मात्¹ दृष्टूनामेतत्संज्ञानां मम बाहुबानां पुरोहितिः मम पुरोधानं सत्यं सत्यफलमभवत् तेषु यन्मम पौरोहित्यं तत्सफलं जातमित्यर्थः ॥

NOTE :

अप्रति. 'Irresistibly.' An adverb. Compare vii, 99,5 ह्यो अपत्य-
पुरस्य वीरान्.

Verse 5.

PADAPATHA :

इन्द्रावरुणौ अभि आ तपन्ति] मा अधानि अर्यः वनुषां
अरातयः युवं हि वस्वः उभयस्य राजयः अध स्म नुः अवृतं
पार्ये दिवि ॥ ५

SAYANA :

हे इन्द्रावरुणौ अर्यः अरेः शत्रोः संबन्धीनि अधानि आहन्तृण्वानुधानि मा मा-
मभ्या तपन्ति अभितो बाधन्ते अपि च वनुषां हिंसकानां मध्ये अरातयः अभिगम-
नशीलाः शत्रवश्च मामभि तपन्ति । युवं हि युवां खलु उभयस्य पार्यवस्व दिव्यस्व
वस्वः वसुनो धनस्य राजयः ईद्याथे । राजतिरैश्वर्यकर्मा । अध स्म अतः कारणात्
पार्ये तरणीये दिवे दिवसे बुद्धदिने नोस्मानवतं रक्षतम् ॥

NOTE :

वस्व उभयस्य. 'The wealth of both sides,' compare the next verse.

Verse 6.

PADAPATHA :

युवां हवन्ते उभयांसः आजिषु इन्द्रं च वस्वः वरुणं च
सातये यत्र राजर्षिः दशर्षिः निज्वाधितं प्र सुद्धासं आवतं
तृक्ष्णर्षिः सह ॥ ६

¹ Ul. MS. संग्रामः तस्मिन् यस्मात्.

SAYANA :

उभवासः उभयविधाः सुशःसंज्ञो राजा एतत्सहायभूतास्तत्सवश्च एवं द्विप्रकारा
कनाः आजिषु संप्रामेषु इन्द्रं च वरुणं च युवां हवन्ते आहूयन्ते । किमर्थम् ।
वस्वः धनस्य सातये संभजनार्थम् । यच्च येष्वाजिषु दद्यान्निर्दशसंख्याकैः राजभिः
राष्ट्रभूतैः नृपैः निबाधितं नितरां हिसितं सुवासं वस्सुभिः सह वर्तमानं प्रायतं युवां
प्रकर्षेणास्सतं तेष्वाजिष्वित्यन्वयः ॥

Verse 7.

PADAPATHA :

दश राजानः संज्ञताः अयज्यवः सुद्दासं इन्द्रावरुणा न
युयुधुः सत्या नृणां अद्यस्तदा उपस्तुतिः देवाः एषां अभवन्
देवहूतिषु ॥ ७

SAYANA :

हे इन्द्रावरुणौ [दश] दशसंख्याकाः राजानः सुवासः शत्रवः समिताः संगताः
परस्परं समवेताः अयज्यवः अयजमानाः एवंभूतास्ते सुवासं एतत्संज्ञमेकमपि रा-
जानं न युयुधुः न संप्रजहः युवाभ्यामनुगृहीतां प्रहर्तुं न शक्नुः । तदानीमद्यसदाम-
घानि अन्ने हविषि सीदन्तीत्यद्यसद ऋत्विजः । हविर्भिर्युक्तानां नृणां यज्ञस्वनेनृणा-
मृत्विजामुपस्तुतिः स्तोत्रं सत्या सफलाभूत् । अपि च एषां देवहूतिषु देवा हवन्त
एष्विति देवहूतयो यज्ञाः तेषु सर्वे च देवा अभवन् शुष्मरतुमहात्मारुर्भवन्ति ॥

Verse 8.

PADAPATHA :

दशराज्ञे परियत्ताय विश्वतः सुद्दासे इन्द्रावरुणौ अग्नि-
क्षन्तं भित्त्यंचः यत्र नमसा कपर्दिनः धिया धीश्वतः अस-
पन्त तृत्सवः ॥ ८

SAYANA :

हे इन्द्रावरुणौ दशराज्ञे दशशब्दस्य छान्वसो दीर्घः विभक्तिष्वत्सवः दशभि
राजभिः राष्ट्रभूतैः विश्वतः सर्वतः परियत्ताय परिवेष्टिताय सुदासे राज्ञे अक्षिप्तं
बलं प्रायच्छतं यच्च यस्मिन्देशे भित्त्यञ्चः भित्तं श्वैत्यं नैर्मल्यमञ्चन्तो गच्छन्तः
कपर्दिनः जटिला धीवन्तः कर्मभिर्युक्तास्तत्सवः वसिष्ठशिष्याः एतत्संज्ञा ऋत्विजः
नमसा हविर्लक्षणेनाग्नेन धिया स्तुत्या च असपन्त पर्यचरन् तस्मिन्देशे युवां तस्मै
राज्ञे बलं प्रायच्छतमित्यर्थः ॥

NOTE :

अक्षिप्तं. See note on श्राम No. 21 verse 3 (p. 186).

Verse 9.

PADAPATHA :

वृत्राणि अन्यः संज्ञेषु जिघ्रते व्रतानि अन्यः अभि
रक्षते सदा हवामहे वां वृषणा सुवृक्तिर्भः अस्मे इति
इन्द्रावरुणा शर्म यच्छत ॥ ९

SAYANA :

हे इन्द्रावरुणौ युवयोरन्य एक इन्द्रः वृत्राणि शत्रून् समीयेषु संग्रामेषु जिघ्रते
हन्ति । अन्य एको वरुणः सदा सर्वदा व्रतानि कर्माणि अभि रक्षते अभितः सर्व-
तो रक्षति । हे वृषणा कामानां वर्धिताराविन्द्रावरुणौ तथाविधौ वां युवां सुवृक्तिभिः
संप्रवृत्ताभिः स्तुतिभिः हवामहे आह्वयामहे । आहूतौ च युवामस्मे अस्मभ्यं शर्म
सुखं यच्छत इत्यम् ॥

Verse 10.

PADAPATHA :

अस्मे इति इन्द्रः वरुणः मित्रः अर्यमा बुध्नं यच्छन्तु महि
शर्म सप्रथः अवध्नं ज्योतिः अदितेः ऋतुश्वर्यः देवस्य श्लोकं
सवितुः मनामहे ॥ १०

SAYANA :

अस्मे अस्मभ्य इन्द्रावर्यः बुध्नं द्योतमानं धनं यच्छन्तु प्रयच्छन्तु तथा महि महत्
सप्रथः सर्वतः प्रथु विस्तीर्णं शर्म गृहं च प्रयच्छन्तु । अपि च ऋतावृधः ऋतस्य
वज्रस्य वर्धयिष्याः अदितेरदीनाया देवमातुः ज्योतिस्तेजश्च नोस्माकमवध्नं
अर्हिसकमस्तु । वयं च देवस्य शानादिगुणयुक्तस्य सवितुः सर्वस्य प्रेरकस्य श्लोकं
स्तोत्रं मनामहे जानीमः कुर्म इत्यर्थः । यद्वा देवेन सवित्रा अस्मभ्यं देवं श्लोकं यद्यः
मनामहे याचामहे ॥

NOTE :

- This verse is repeated here from vii, 82. I have given Sayana's
note on that passage. The MSS. either omit the note here, or give an
abstract of it.

No. 24.

MANDALA VII.

SUKTA 86.

SAYANA :

धीरा स्वस्येष्टार्चं षोडशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्चं त्रैष्टुभं वरुणदेवस्यम् । तथा चानु-
क्रान्तम् । धीरादौ वारुणं हेति । गतो विनियोगः ॥

Verse 1.

PADAPATHA :

धीरा तु अस्य महिना जनुषि वि यः तस्तंभ रोदसी इति
चित् उर्वी इति प्र नाकं ऋष्वं नुनुदे बृहंतं द्विता नक्षत्रं प-
प्रयत् च भूम ॥ १

SAYANA :

अस्य वरुणस्य जनुषि जन्मावि महिना महिम्ना तु क्षिप्रं धीरा धीरपि धैर्यवन्ति
भवन्ति । यः वरुणः उर्वी विस्तीर्णे रोदसी चित् व्यावाप्त्यिव्यावपि वि तस्तम्भ
विविधं स्तम्भे स्वकीये स्थाने स्थिते भकरोत् । यश्च बृहन्तं महान्तं नाकमादित्यं
नक्षत्रं च ऋष्वं रक्षनीयं द्विता द्वेधं प्र नुनुदे प्रेरयति स्म । अहनि सूर्ये रक्षनीयं
प्रेरयति रात्रौ नक्षत्रं तथेति द्विप्रकारः । भूम भूमि च यः पप्रयत् अप्रयत् च विस्ता-
रितवान् तस्यास्य वरुणस्येत्यन्वयः ॥

NOTES :

1. धीरा त्वस्य महिना जनुषि वि यः. &c. It is a question whether अस्य goes with जनुषि as Sayana takes it, or with the nearer महिना. The latter construction seems preferable. 'The peoples endure by the might of him who,' &c. But Max Müller, Roth and Grassmann all join अस्य जनुषि and translate 'his works.' Ludwig construes as I do, but he makes धीरा mean wise. For the instrumental महिना see Whitney 425e.

2. वि यस्तस्तम्भ रोदसी चिदुर्वी. 'Who stemmed asunder the wide firmaments.' Max Müller. Heaven and Earth, referred to individually in the line which follows.

3. प्र...नुनुदे. 'Lifted on high,' Max Müller. 'Set in motion' Grassmann and Ludwig. Perhaps 'beat out' as a goldsmith beats out a piece of metal.

4. द्विता. This seems to mean 'and also' here. 'Apart' Max Müller. Roth makes the word a particle of asseveration (= Gr. *δῆρα*.) Grassmann connects the two meanings. "A particle of emphasis, in some such sense as that in which we repeat a statement to denote that it is absolutely certain."

5. पप्रयत् च भूम. This is, as Sayana takes it, a clause by itself, as the accent of the verb shows (Ludwig).

Verse 2.

PADAPATHA:

उत स्वयां तन्वां सं वदे तत् कदा नु अतः वरुणे भुवा-
नि किं मे हव्यं अहणानः जुषेत कदा मृळीकं सुमनाः
अभि ह्यं ॥ २

SAYANA:

वरुणं शीघ्रं विदुस्तमाप ऋषिरनया वितर्कयति । उतेति विशिकित्सायाम् । उत किं स्वयां तन्वा स्वीयनास्वीयेन घेरीरेण सं वदे सहवरुणं करोमि । आहोस्वित् तमेन वरुणेन सह संवदे । कदा नु कदा खलु वरुणे हेवेन्तर्भवानि अन्तर्भूतो भवानि । वरुणस्य पितृ सलभो भवानीत्यर्थः । अपि च मे मरीचं हव्यं स्तोत्रं हविर्वा अहणानः अक्रुध्यन् वरुणः किं केन हेतुना जुषेत सेषेत सुमनाः शोभनमनस्कः सज्जहं कदा कस्मिन्काले मृळीकं सुखयितारं वरुणमभि ह्यं अभिपश्येयम् ॥

NOTES:

1. उत त्वया तन्वास्वं वदे तत्. 'And I muse thus with myself.' With तनु in the sense of self we may compare the Homeric use of *avrou* 'vessel' for bodies II. I. 4.

2. कदा न्वन्तर्वरुणे भुवनि. 'When shall I stand before Varuna?' The words themselves here would of course bear a reference to absorption with Varuna, but the context seems to point clearly to the simpler meaning. 'How can I get unto Varuna?' Max Müller. 'How can I get near Varuna?' Siebenzig Lieder 'When shall I be united (in friendship) with Varuna?' Ludwig. 'When shall I be united with Varuna?' Grassmann.

3. कदा मृळीकं सुमना अभिश्यम्. 'When shall I, glad at heart, see him propitiated.' मृळीकः and सुमनाः are the complements of each other (Ludwig). Or मृळीकं may, as Roth and Grassmann take it, mean his mercy.

Verse 3.

PADAPATHA:

पृच्छे तत् एनः वरुण दिदृक्षु उपो इति एमि चिकितुषः
विष्पृच्छं समांनं इत् मे कवयः चित् आहुः अयं ह तुभ्यं
वरुणः हृणीति ॥ ३

¹ Bomb. MS. omits these two clauses.

SAYANA :

हे वरुण तवेनः पार्ष पृच्छे त्वां पृच्छामि । विदुषु छान्वसः सुलोपः । ब्रह्मिच्छ-
जहं येन पापेन हेतुना स्वर्ग्यैः पार्श्वेर्द्धोस्मि पृष्टः सन् तत्पापं कथय । अहं
विपृच्छं विविधं प्रष्टुं चिकित्सुषः विदुषो जनानुषो एमि उपागाम् । ते कथयन्ति
क्षान्वसर्धिनो जनाश्च मे मह्यं समानमित् समानमेव¹ आहः अकथयन् । वराहः
स्वराह । हे स्तोतः शुभ्यमयं ह अयमेव वरुणो हवीति कुम्भ्यतीति । अतः क्रोधं
परित्यज्य अस्मान्पाशेभ्यो मोचय ॥

NOTES :

1. दिदृक्षुः. A Vedic sandhi preserved in the written text. Below, verse 4, we have in तुर इयम्, which must be pronounced तुरेयम् a similar sandhi, which has been corrected in the written text. Compare notes 2 and 5 on No. 6 verse 5 (p. 111) and the note on verse 9 of No. 6 (p. 114). Ludwig believes दिदृक्षु here is a locative plural of an adjective दिदृक्षु, and that it corresponds to चिकित्सुषः in the following line.

2. विपृच्छम्. A vedic infinitive, Whitney para. 970 a.

Verse 4.

PADAPATHA :

किं आगः आस वरुण ज्येष्ठं यत् स्तोतारं जिघांससि
सखायं प्र तत् मे वोचः दुःश्रुतं स्वधाज्वः अवं त्वा अनेनाः
नमसा तुरः इयां ॥ ४

SAYANA :

हे वरुण ज्येष्ठमधिकं किमाग आस कोपराधो मया कृतो बभूव यत् येन आगसा
सखायं मित्रभूतं सन्तं स्तोतारं जिघांससि हन्तुमिच्छसि । हे दृढम दुर्दम अन्वै-
र्वाधितुमशक्यं स्वधाजः तेजस्विन् हे वरुण वरागो मे मह्यं प्रवोचः प्रब्रूहि । एवं
सति तस्य प्रायश्चित्तं कृत्वा अनेन अपापः सन्नहं तुरः स्वरमाणः क्षीघ्रः नमसा
नमस्कारेण हविषा वा स्वामवेयां उपगच्छेयम् ॥

NOTES :

1. ज्येष्ठ. The authorities generally follow Sayana in taking this word with आगः. Ludwig admits that construction, but prefers to take it as an accusative after जिघांससि in the next pada. But Vasishttha is to be understood as asking what sin he had committed so great that the god is going about to slay his praiser and friend.

2. तुर इयां. See note 1 on the last verse.

¹ M. M. adds एकरूपमेव. Both my MSS. omit this.

Verse 5.

PADAPATHA :

अवं दुग्धानि पित्र्या सृज नः अवं वा वयं चकृम तनूभिः
अवं राजन् पशुन्तृपं न तायु सृज वत्सं न दासः बसिष्ठं ॥ ५

SAYANA :

हे वरुण पित्र्या पित्र्यः प्राधानि नोत्पसीद्वानि दुग्धानि द्रोहान् बन्धनहेतुभूतान-
व सृज विमुञ्च अस्मत्तो विज्ञेयव । एवं च वा वानि द्रोहजाताणि तनूभिः क्षीरै-
श्चकृम कृतवन्तः स्म तानि च अवं सृज । हे राजन् राजनान् वरुण पशुन्तृपं न तायु
स्तेन्यप्राबुधितं कृत्वावसाने पासासिभिः^१ पशूनां तर्पयितारं स्तेनाविधे दासो रज्जोर्ब-
त्सं न वत्सनिव च बसिष्ठं मां बन्धकात्पापाव सृज विमुञ्च ॥

NOTES :

1. वा वयं चकृम तनूभिः. 'Which we ourselves have done.' Compare above note on त्वया तन्वा verse 2.

2. पशुन्तृपं न तायु. Sayana's explanation of this simile refers it to the sign that atonement (prāyaścitta) has been accepted. The person making atonement, at the end of the service, offers a wisp of hay to a cow. If the cow takes the hay the atonement has been accepted by the gods, and he may go in peace. If she does not, his atonement has been rejected. 'Loose me as one looses a thief who has made atone-ment.' I cannot say whether this is right. The word पशुन्तृप does not occur elsewhere, and, except that Yama's hounds are thrice called अशुन्तृपः 'not easily satisfied' (x, 14, 12; 82, 7; 87, 14) we have no other compound with तृप्. Roth (followed by Grassmann), takes पशुन्तृप to mean eager for cattle, i.e. who has stolen cattle or tried to steal them, and is therefore bound (an den Heerden sich gütlich thuend d. h. dort zugreifend P. W. B. rinderlustigen Dieb (S. L. and Grassmann.) Similarly M. M. 'a thief who has feasted on stolen cattle.' This is awkward, as making the simile refer to the binding and not to the loosing. But that need not be a fatal objection. 'Loose me, who am bound like a cattle-reiver or a calf.'

दासः. Pronounce dā-nā-nas.

^१ Bomb. MS. यवसादिभिः. Ul. MS. पापादिभिः.

Verse 6.

PADAPATHA :

न सः स्वः दक्षः वरुण धृतिः सा घ्रा मन्युः विष्भीदकः
अचिन्तिः अस्ति ज्यायान् कनीयसः उपजरे स्वमः च न इत
अनृतस्य प्रयोता ॥ ६

SAYANA :

हे वरुण स स्वो दक्षः पुरुषस्य स्वरूपवद्भूलं^१ पापप्रवृत्तौ कारणं न भवति । किं तर्हि । धृतिः स्थिरा उत्पत्तिसमय एव निर्मिता दैवगतिः कारणम् । धृ गतिस्यैर्बोधो-
रिति धातुः । सा च धृतिः वक्ष्यमाणरूपा घ्रा प्रमादकारिणी मन्युः क्रोधश्च गु-
र्वीहिविषयः सन् अनर्थहेतुः । विभीदकः द्यूतसाधनोक्षः । स च द्यूतेषु पुरुषं प्रेर-
यन्नर्थहेतुर्भवति । अचिन्तिः अज्ञानमविवेककारणम् । ईदृशी^२ देवकृतिरेव पु-
रुषस्य पापप्रवृत्तौ कारणम् । अपि च कनीयसः अल्पस्व, हीनस्य पुरुषस्य पापप्रवृत्तौ
उपारे उपागते समीपे नियन्तत्वेन स्थितः ज्यायानधिकः ईश्वरोस्ति । स एव तं पापे
प्रवर्तयति । तथा चास्मात् । एष होवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषतीति^३ ।
एवं च सति स्वमश्चन स्वमोपि अनृतस्य पापस्य प्रयोता प्रकर्षेण मिश्रयिता
भवति । इति पुरः । स्वमे कृतेरपि कर्मभिर्बहूनि पापानि जायन्ते किमु वक्तव्यं
जायति कृतैः कर्मभिः पापान्युत्पद्यन्त इति । अतो ममापराधो दैवागत इति । हे
वरुण त्वया क्षन्तव्य इति भावः ॥

1. स्वः 'My own.'

2. धृतिः. This word occurs nowhere else. The verb ध्रुवति is given in one recension of Naigh. ii, 14, as one of 122 words all meaning to go. Further in the Dhatupatha, as Sayana notes, the verb is said to mean to go and to be firm. Sayana puts these two meanings together and makes धृतिः mean the settled course of fate. It seems better to accept this, which may be in part a traditional explanation of the passage, than to say with Roth that धृतिः means temptation. The alternative is to confess that the word has no meaning for us.

3. अस्ति ज्यायान्कनीयस उपारे. This is perhaps an insoluble puzzle. उपारे is a word which occurs nowhere else. Roth does not accept Sayana's explanation of it but takes it to mean Verfehlung, error. (so also Grassmann, Unrecht, Verirrung). He gives the same meaning to उपारण in viii, 32, 21, the only place where that word

^१ Max Müller स्वभूतं तद्वलम्. Compare his V. L. Bomb. MS. omits.

^२ Ulwar MS. अनर्थी. Bomb. MS. ईदृशी देवगतिः. M. M. अत ईदृशी दैवकृतिः.

^३ Bomb. MS. omits this sentence. UL MS. कर्म and निमीषत. Cf. M.

occurs. अतीहि मन्त्रुषाविणं सुषुवांसमुपरजे । इमं रातं सुतं पिब Sayana, हे इन्द्र मनुष्याविणं क्रोधेन सोमं सुन्वन्तं अतीहि अतिगच्छ । तथा उपारजे ब्राह्मणा उपेत्य यस्मिन्देवो न रमन्ते स उपारणः तस्मिन्देवो सुषुवांसं सुन्वन्तं अतीहि इमं रातं ब्राह्मणोपद्रवराहिते देवो अस्माभिर्देवमिमं सुते सोमं पिब. The following explanations of the present passage have been offered. 'The old is near to mislead the young,' Max Müller 'The stronger perverts the weaker,' Muir. 'The weak sinner succumbs to the stronger' S. L. 'The young man's fault o'ermasters the old man,' Grassmann. Lastly Ludwig thinks it evident (es versteht sich) that ज्यायान् here is Varuna. Ludwig's idea is ingenious, and may be correct, but it can hardly be said to be evident. (Ludwig is wrong in giving पापप्रवृत्तौ as Sayana's explanation of उपारे. Sayana paraphrases that word by उपगते).

Verse 7.

PADAPATHA :

अरं दासः न मीळ्हुषे कराणि अहं देवाय भूर्णये अना-
गाः अचेतयत् अचितः देवः अर्यः गृत्सं राये क्विस्तरः
जुनाति ॥ ७

SAYANA :

मीळ्हुषे सेक्ते¹ कामानां वषिन्ने भूर्णये जगतो भर्त्रे देवाय दानादिगुणमुक्ताय वरुणाय अनागाः तत्प्रसादादप्यः सन्नहं अलं पर्याप्तं कराणि । परिचरणं करवाणि । दासो न । यया भृत्यः स्वामिने सम्बद्धः परिचरति तद्वत् । अर्यः स्वामी स च देवः अचितः ²अज्ञानस्मानचेतयत् चेतयतु प्रज्ञापयतु । गृत्सं स्तोतारं च क्विस्तरः प्राप्ततरो देवः राये धनाय धनप्राप्त्यर्थं जुनाति जुनातु प्रेरयतु ।

1. अरं.....कराणि. 'I will serve.'

2 भूर्णये. 'Mighty, impetuous. The word is often so explained. Ludwig thinks the words दास and अनागः as also मीळ्हुषे and भूर्णये are strongly opposed here, so that the meaning is 'though now freed from sin I will nevertheless serve as a slave the angry god as if he were a merciful one. But this is to completely pervert Vasishttha's meaning. While conscious of sin he could not so much as come into Varuna's

¹ Bomb. MS. omits सेक्ते.

² M. M. अज्ञानतः (Ul. writes अजनतः).

presence. And मीळुषे does not mean 'as if he were merciful (wie einem gütigen).' Varuna is merciful even to the sinner, यो मृळायति चक्रुषे विदागः vii, 87, 7.

अर्थः. Grassmann takes this as an acc. pl. 'Who are his faithful ones.' Roth, who follows Sayana in taking it with देवः, makes it mean kindly, beneficent.' On vii, 64, 3, where also it is an epithet of Varuna, Sayana takes it to be a synonym of Aryaman.

Verse 8.

PADAPATHA :

अयं ह तुभ्यं वरुण स्वधाञ्चः हृदि स्तोमः उपश्रितः
चित् अस्तु शं नः क्षेमं शं ऊं इति योगे नः अस्तु यूयं पात
स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८

SAYANA :

एकादशेने वारुणे पशौ अयमिति पुरोडाशस्यानुवाक्या । सूचितं च । अयं ह तुभ्यं वरुण स्वधाञ्च एवा वन्दस्व वरुणं बृहन्तमिति ॥

हे स्वधावः अन्नवन्वरुण तुभ्यं त्वदर्थं क्रियमाणोयं एतत्सूक्तात्मकं स्तोमः स्तोत्रं हृदि त्वदीये हृदये सु सुष्ठु उपश्रितः उपगतः समवेतोस्तु । चित्ति पूरकः । अप्रा-
द्वत्य प्रापणं योगः प्राप्तस्य रक्षणं क्षेमः । नोस्मदीये क्षेमे रक्षणे शमुपद्रवाणां शमन-
मस्तु । योगे च नोस्मदीये प्रापणे शमु शमनमेवास्तु उपद्रवाणाम् । हे वरुणादयो देवा नोष्मान् सर्वदा स्वस्तिभिरविनाशयुः पात रक्षत ॥

NOTES :

1. शं नः, &c. See note 4 on No. 20 verse 1 (p. 184).

2. क्षेमे and योगे. See note 4 on No. 20 Verse 3 (p. 186).

No. 25.

MANDALA VII.

SUKTA 88.

SAYANA :

प्र शुन्धुवमिति सप्तर्चमष्टादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षे त्रैष्टुभमेन्द्रावरुणम् । प्रशुन्धुव-
मित्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोगः ।

Verse I.

PADAPATHA :

प्र शुन्धुवं वरुणाय प्रेष्ठां मतिं वसिष्ठ मीळुषे भरस्व यः
इं अर्वोचं करते यजत्रं सहस्रम्भघं वृषणं बृहंतं ॥ १

¹ So both MSS. M. M. वरुणम्.

SAYANA :

क्षयिरात्मानमेव प्रत्यक्षीकृत्स्व स्तुतौ निवृत्ते । हे वसिष्ठ त्वं मीळदृष्टे सेक्ते
वरुणाव शुन्धुवं शोधविर्भी यद्वा स्वत एव शुद्धां प्रेष्टां भिद्यतमां मतिं मननी-
यामीदृशीं स्तुतिं प्र भरस्व प्रहर प्रापय । यो वरुणः ईमेन सूर्यमर्वास्त्रमस्मदभिमुखं
करते अन्तरिक्षे करोति तस्मै वरुणावेत्यन्वयः । कीदृशं सूर्यम् । वज्रं यदृष्यं
सहस्रामयं बहुधनं वृषणं कामानां वर्षकं बृहन्तं महान्तम् ॥

Verse 2.

PADAPATHA :

अधं नु अस्य संद्दृशं जगन्वान् अग्नेः अनीकं वरुणस्य
मसि स्वं यत् अश्मन् अधिष्याः ऊं इति अधः अभि मा
वपुः दृशये निनीयात् ॥ २

SAYANA :

अध अधुना अस्व वरुणस्व संद्दृशं संदर्शनं नु क्षिप्रं जगन्वान् गतवानहमग्ने-
रनीकं ज्वालासंघं मसि स्तवानि । तं वरुणं यदृमिति शेषः । यद्यथा वरुणः स्वः सु-
खकरमश्मन् अहमग्निं अभिषवार्ये पाषाणे ^१ अवस्थितमभिषुतमित्यर्थः । ईदृशम-
न्धः सोमलक्षणमन्नमधिपाः अधिकं पाता भवेत् । छान्दसः षष्ठ्यभावः । उ इति
पूरकः । तस्मात् मा मां वपुः शरीरं स्वकीयं वपुर्गति रूपनाम प्रशस्तं रूपं वा दृशये
दर्शनार्थं अग्निं निनीयात् अभिप्रापयेत् ॥

NOTE :

This verse is not intelligible to me. I give the explanations which, so far as I know, have been hazarded. The translation in the Siebenzig Lieder runs as follows: 'When I am lost in his gaze, then his face seems to me like glowing fire, so does the Lord in heaven let me see the glory of the light and of the dark.' Roth gives: 'When the Lord in heaven brings before my eyes the light and the dark, a wonder to see' as the literal translation of the second clause. "Varuna," he adds, "appears in the light of the sky as well by night as by day." Grassmann follows the Siebenzig Lieder for the first half of the verse translating more literally, 'Now that I am come into his presence Varuna's face seems to me like that of fire.' He goes on: 'May the Lord bring for me to see that which displays itself so fair as light and dark in heaven.' Ludwig translates: 'And now that I am come into his presence I will praise Varuna's face of fire, that he may bring the light in heaven, he who is lord also of the darkness, the beautiful

^१ So M. M. and Bomb. MS. Ulwar MS. अग्निस्थितम्.

light for me to see.' I think Ludwig is right in holding that यत्...निनीयात् must mean 'that he may bring.' Roth gives two other passages, where अंधः means darkness in the Rigveda. 1, 94, 7 रात्र्याब्धिर्दधो भ्राति देव पश्यसि. Sayana, अन्धः बहुलमन्धकारम्. 1, 62, 5 वि वरुणसा सूर्येण गोभिरंधः Sayana, अन्धः अन्धकारम्. In the sense which Sayana gives to it here the word is common (Gr. *anθos*). For the meaning heaven ascribed to अम्भन् here Roth gives no authority. The word is said to mean that in Zend.

Verse 3.

PADAPATHA :

आ यत् रुहाव वरुणः च नावं प्र यत् समुद्रं ईरयावं
मध्यं अधि यत् अपां स्नुभिः चराव प्र प्रङ्ईखे ईखयावहै
शुभे कं ॥ ३

SAYANA :

यद्यदा वरुणे प्रसजे सति अहं वरुणश्चोभौ नाव द्रुममयीं तरणसाधनभूतामारुहाव उभावारूढौ बभूविव । तां च नावं यद्यदा समुद्रं मध्यं समुद्रस्य मध्यं प्रति प्र ईरयाव प्रकर्षेण गमयाव । यद्यदा च अपामुत्कानामधि उपरि स्नुभिः गन्त्रीभिः अन्धामिरपि नौभिश्चराव वर्तावहै तदानीं शुभे शोभार्यं प्रेह्ये नौरूपायां सोलायामेव प्र ईहयावहै निम्नोन्नतैस्तरंगैरितथेतच्च प्रविचलन्तौ संक्रोडावहै । कमिति पूरकः । बह्व क्रियाविशेषणम् । कं सुखं यथा भवति तथेत्यर्थः ॥

NOTE :

What kind of voyage is meant is not clear. Compare Roth's note in the Siebenzig Lieder on the whole hymn. "The kernel of the hymn lies in verses 3 to 6. The singer believes that he has been forsaken by his helper Varuna : with anguish he remembers his communion with the god in former times. In a vision he sees himself translated into Varuna's realm, he goes sailing with the god, is called to be rishi or holy singer to the god, and is in his palace with him. Now, Varuna has withdrawn his favour, yet let him have mercy on his singer, and not punish him so grievously for his sins. The hymn perhaps originally closed with verse 6."

Delbrück says that the boat of verses 3 and 4 is the sun.

Verse 4.

PADAPATHA :

वसिष्ठं ह वरुणः नावि आ अधात् ऋषिं चकार सुऽअपाः
महोभिः स्तोतारं विप्रः सुदिनञ्त्वे अह्नां यात् नु द्यावः
ततनन् यात् उषसः ॥ ४

SAYANA :

एवं वसिष्ठेनात्मनोक्ते बहुरुपेन कृतं तद्वर्णयति । वसिष्ठं ह वसिष्ठं खलु वरुणो
नावि स्वकीयायामा अधात् आरोहयत् । तथा समृषिमवोभी रभ्यैः स्वपां स्वपसं
शोभनकर्माणं चकार वरुणः कृतवान् । अपि च विप्रो मेधावी वरुणः अह्नां दिव-
सानां मध्ये द्वादिनत्वे उत्कलत्वेन शोभनदिनत्वं तत्र स्तोतारमस्यापयसिति शेषः ।
किं कुर्वन् । यात् द्यावो गच्छतो द्यावो दिवसान् यात् द्यातीः उषासः उषसोपल-
क्षिता रात्रीश्च नु क्षिप्रं ततनन् सूर्यात्मना विस्तारयन् ॥

NOTE :

स्वपामहोभिः. "Sayana read स्वपामवोभिः instead of स्वपा महोभिः." Max
Müller, *Varietas Lectionis*. The explanation in the commentary does
not, as Ludwig thinks, lend any support to the theory that a final m
may disappear before a following m.

Verse 5.

PADAPATHA :

कं त्यानि नौ सख्या बभूवुः सचावहे इति यत् अवृकं
पुरा चित् बृहन्तं मानं वरुण स्वधाज्वः सहस्रज्द्वारं जगम
गृहं ते ॥ ५

SAYANA :

हे वरुण त्यानि तानि पुरातनानि नौ आवयोः सख्या सख्यानि सखित्वानि क
कुत्र बभूवुः । पुरा पूर्वस्मिन् काले अवृकं अहिंस्यमात्यन्तिकं यत्सख्यमस्ति
तत्सचावहे आवां सेवावहे । चिदिति पूरकः । अपि च हे स्वधाजः अन्नवन्वरुण ते
त्वदीयं गृहं जगम गच्छानि । लोडये लिट् । कीदृशं गृहम् । बृहन्तं महान्तं मानं
मान्द्यस्मिन् सर्वाणि भूतानीति मानम् । सर्वस्य भूतजातस्य परिच्छेदकमित्यर्थः
सहस्रद्वारं बहुद्वारम् ॥

Verse 6.

PADAPATHA :

यः अपिः नित्यः वरुण प्रियः सन् त्वां आगांसि कृण्वन्त
सखा ते मा ते एनस्वन्तः यक्षिन् भुजेम यंधि स्म विप्रः
स्तुवते वरुथं ॥ ६

SAYANA :

हे वरुण यो वसिष्ठो नित्यः ध्रुव आपिर्बन्धुः औरसः पुत्र इत्यर्थः । वः पूर्वं
प्रियः सन् त्वां प्रति आगांसि अपराधान् कृण्वन्त अकरोत् । स इदानीं ते तव सखा
समानख्यानः प्रियोस्तु । हे यक्षिन्यजनीय वरुण ते तव स्वभूता वयं एनस्वन्त
एनसा पापेन युक्ताः सन्तो मा भुजेम मा भुजमहि । त्वत्प्रसादात्पापरहिता एव
सन्तो भोगान् भुञ्जामहे । विप्रो मेधावी त्वं च स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते वसिष्ठोऽयं
वरुणमनितृनिवारकं वरणीयं वा गृहं यन्धि प्रयच्छ स्मेति पूरकः ॥

Verse 7.

PADAPATHA :

ध्रुवास्तु त्वा अस्तु क्षितिषु क्षियन्तः वि अस्मत् पाशं
वरुणः मुमोचत् अवः वन्वानाः अदितेः उपस्थात् यूयं पातुं
स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७

SAYANA : अत्र ऋग्विधानम् ।

ध्रुवास्तु त्वास्तु क्षितिषु जपन् बन्धात्प्रमुच्यते ।

तिष्ठन्नात्रो जपेदेतां पिशाचस्तं न गच्छति ॥

(Rigvidhana ii, 26)

ध्रुवास्तु नित्यास्तु आस्तु दृश्यमानास्तु क्षितिषु भूमिषु क्षियन्तः निवसन्तो वयं हे वरुण
त्वा त्वां स्तुम इति शेषः । स च वरुणोऽस्मदस्मत्तः पाशं बन्धकं पापं वि मुमोचत्
मोचयेत् । तथा अदितेः अखण्डनीयायाः पृथिव्याः उपस्थादुपस्थानात् अवः रक्षणं
वरुणेन वृत्तं वन्वानाः संभजमाना वयं स्वाम । अन्यद्गतम् ॥

NOTE:—

For the anacolouthic construction compare perhaps No. 10 verse 5.
Roth would transpose the second and third lines.

No. 26.

MANDALA VII.

SUKTA 89.

SAYANA :

मो ध्रु वरुणेति पश्वर्चमेकोनविंशं सूक्तं वारुणम् । अन्त्या जगती शिष्टाश्चतस्रो
गावश्चः । तथा चानुक्रान्तम् मो ध्रु पश्व गायत्र्यं जगत्पन्तमिति । गतो विनिबोधः ॥

Verse 1.

PADAPATHA :

मो इति व वरुण मृत्स्मयं गृहं राजन् अहं गमं मृळ
सुक्षत्र मृळय ॥ १

SAYANA :

हे राजन्नीश्वर वरुण त्वदीयं मृन्मयं मृदादिभिर्निर्मितं गृहं मो मा उ मैव अहं गमं
गतोस्मि । अपि तु सुशोभनं सुवर्णमयमेव त्वदीयं गृहं प्राप्तवानि । स त्वं मां मृळ
मुख्य हे सुक्षत्र शोभनधन वरुण मृळय उपद्रयां च कुरु ॥

Verse 2.

PADAPATHA :

यत् एमि प्रस्फुरन्ऽहं व दृतिः न ध्मातः अद्रिष्वः मृळ
सुक्षत्र मृळय ॥ २

SAYANA :

हे अद्रिवः आयुधवन्वरुण यद्यस्य प्रस्फुरन्निव शीत्वेन प्रविचलन्निव स्वज्ञवादे-
पमानः दृतिर्न दृतिरिव ध्मातो वायुना पूर्णः स न त्वया बद्धोहमेमि गच्छामि तदानीं
मृळ मुख्य हे सुक्षत्र सुधन^१ मृळय उपद्रयां कुरु ॥

Verse 3.

PADAPATHA :

क्रत्वः समह दीनतां प्रतिर्ऽपं जगम शुचे मृळ सुक्षत्र
मृळय ॥ ३

SAYANA :

हे समह सधन शुचे स्वभावतो निर्मल वरुण दीनता दीनतयाशक्ततया क्रत्वः
कर्मणः कर्तव्यत्वेन विहितस्य श्रौतस्मार्तादिलक्षणस्य प्रतीपं प्रतिकूलमनमुष्टानं
जगम प्राप्तवानस्मि । अत एव त्वया बद्धः । तादृशं मां मृळ मुख्य । अन्यद्गतम् ॥

Verse 4.

PADAPATHA :

अपां मध्ये तस्थिष्वांसं तृष्णा अविदन् जरितारं मृळ
सुक्षत्र मृळय ॥ ४

^१ Bomb. MS. omits सुधन. Ulwar MS. writes मुन (sic).

SAYANA :

अपां समुद्रोदकानां ¹ मध्ये तस्थिवांसं स्थितवन्तमपि जरितारं तव स्तोतारं मां
दृष्ट्वा पिपासा भविष्यन् प्राप्तवती² । लवणोत्कटस्य³ समुद्रजलस्य पानानर्हत्वात् ।
अतस्तादृशं मां मृळं सुख्य । अन्यद्गतम् ॥

Verse 5.

PADAPATHA :

यत् किं च इदं वरुण दैव्ये जने अभिञ्जोहं मनुष्याः
चरामसि अचिन्ती यत् तव धर्मं युयोपिम मा नः तस्मात्
एनसः देव रिरिषः ॥ ५

SAYANA :

देवसुवां हविःषु वा वारुणस्य⁴ हविषः यत्किं वेदमिति याज्या । सूभितं च यत्किं वेदं
वरुण दैव्ये जन उप ते स्तोमान्पशुपा इवाकरमिति हे इति (Asval. iv, 11) ॥

हे वरुण दैव्ये देवसमूहरूपे जने यद्विदं किंचन अभिद्रोहमपकारजातं मनुष्याः यत्
चरामसि चरामः निवर्तयामः । तथा अचिन्ती अचिन्त्या भजानेन तव स्वदीयं
बद्धं धारकं कर्म युयोपिम वयं विमोहितवन्तः हे देव तस्मादेनसः पापानौस्मान्मा
रीरिषः मा हिंसीः ॥

No. 27.

MANDALA VII.

SUKTA 102.

SAYANA :

पर्जन्यायेति वृचं त्रयोदशं सूक्तं गायत्रं पूर्ववदृषिदेवते । तथा चानुक्रान्तम् । पर्ज-
न्याय वृचं गायत्रमिति । वैश्वानरपर्जन्यायामन्वारम्भणीयायां पर्जन्यस्य चरोः प-
र्जन्यायेत्यनुवाक्या । सूक्त्यते हि पर्जन्याय प्र गायत प्र वाता वान्ति पतयन्ति विद्युत्
इति (Āśval. ii, 15. Rigveda) ॥

Verse 1.

PADAPATHA :

पर्जन्याय प्र गायत दिवः पुत्राय मीळहुषे सः नः यवसं
इच्छतु ॥ १

¹ From Bomb. MS. Ulwar MS. and M. M. समुद्राणामुदकानां. ² M. M. आप-
वती. ³ Bomb. MS. लवणोदकस्य. ⁴ M. M. omits वा. Bomb. MS. omits this
paragraph. ⁵ M. M. वैश्वानरपर्जन्यायाम्.

SAYANA :

हे स्तोतारः पर्जन्याय देवाय प्र गावत प्रकर्षेण स्तोत्रमुच्चारयत । कीदृशाव । वि
वः अन्तरिक्षस्य पुत्राय । तत्र हि पर्जन्यः प्रादुर्भवति । मीळद्वेषे सेक्ते । स तादृशः
पर्जन्यो नोस्मभ्यं यवसमोषध्यादिलक्षणमन्नं दातुमिच्छतु ॥

NOTE :

स नो यवसमिच्छतु. 'May he seek out food for us.' So Roth in P. W.
B. "Er suche unsre Felder heim" S. L. "Er schaffe uns der wiesen
Gras." Grassmann. "Er denke uns auf Weide" Ludwig.

Verse 2.

PADAPATHA :

यः गर्भे ओषधीनां गवां कृणोति अर्वतां पर्जन्यः
पुरुषीणां ॥ २

SAYANA :

यः पर्जन्यः ओषधीनां व्रीक्षादीनां गवामर्वतामर्वतीनां^१ पुरुषीणां नारीणां च यः
पर्जन्यो गर्भे प्रसूतिहेतु बीजमुदकरूपं कृणोति करोति तस्मै पर्जन्यावेष्टुत्तरञ्च
संबन्धः ॥

Verse 3.

PADAPATHA :

तस्मै इत् आस्ये हविः जुहोत मधुमत्स्तमं इळां नः
संयतं कुरुत् ॥ ३

SAYANA :

तस्मै इत् तस्मा एव पर्जन्याय आस्ये देवानामास्यभूते अग्नौ मधुमत्तमं रसवत्तमं
हविजुहोत जुहुत हे ऋत्विजः । स च पर्जन्यो नोस्मभ्यं इलामन्नं संयतं सम्बक्
नियतं यथा भवति तथा करत् करोतु ददास्विति यावत् ॥

NOTE :

आस्ये. 'In his mouth,' pour it on the altar for him.

संयतम्. 'Uninterrupted.' acc. sing. fem. Roth quotes Pan. vi,
4, 40, and compares with other references, Rv. ix, 62, 3, कृण्वन्तो वरिवे
गवेभ्यर्षन्ति सुष्टुति । इळामस्मभ्यं संयतम्. Sayana, अस्माकं गवे अस्मभ्यं च संयतं
यदस्मान् संयच्छति तत् वरिवः धनं इळां अन्नं च, &c.

¹ Ulwar MS. adds वडवानां.

No. 28.

MANDALA VIII.

SUKTA 30.

SAYANA :

नहि व इति चतुर्द्ध्वं दशमं सूक्तम् । आद्या गायत्री द्वितीया पुरउष्णिक तृतीया बृहती चतुर्थी अनुष्टुप् । मनुर्वैवस्वत ऋषिः । पूर्ववादिश्वे देवा देवता । तथा चानुक्तान्तम् । नहि वश्चतुष्कं पुरउष्णिक बृहत्यनुष्टुबन्तमिति । विनियोगस्तु लिङ्गाद्वगन्तव्यः ॥

Verse 1.

PADAPATHA :

नहि वः अस्ति अर्भकः देवासः न कुमारकः विश्वे सतः
अमहान्तः इत् ॥ १

SAYANA :

हे देवासः देवाः वः युष्माकं मध्ये अर्भकः न ह्यस्ति शिशुर्नास्ति । तथा न कुमारकः युष्माकं मध्ये कुमारोपि नास्ति । किं तु सर्वे यूयं सवयसो नित्यतृष्णा भवथ एतदेव प्रतिपादयति । विश्वे सर्वे देवाः यूयं सतोमहान्त इत् सर्वस्माद्विद्यमानात्पृथिव्यामपि ये महान्तस्ते सतोमहान्त इत्युच्यन्ते । तस्माद्युष्माकमर्भकोपि कुमारोपि नास्तीत्यर्थः ॥

NOTE :

सतोमहान्तः. 'Equally great' (Roth). The word occurs only here. In vi, 75, 9, we have the similar compound सतोवीराः 'equally bold.' Sayana, सतोवीराः प्राप्तवीर्याः । तथा च यास्कः तिरः सत इति प्राप्तस्य तिरस्तीर्णं भवति सतः संसृते भवतीति. Naigh. ii, 29: Nir. iii, 20.

Verse 2.

PADAPATHA :

इति स्तुतासः असथ रिशादसः ये स्थ त्रयः च त्रिंशत्
च मनोः देवाः यज्ञियासः ॥ २

SAYANA :

हे रिशादसः रिशतां हिंसतामसितारः हे मनोर्यज्ञियासः मनुनामकस्य मम यज्ञार्हा हे देवाः ये यूयं त्रयश्च त्रिसंख्याकास्त्रिंशश्च त्रिशत्संख्याकास्त्रयस्त्रिंशद्देवताः स्थ भवथ अभूत ते यूयमिति इत्यमनेन प्रकारेण स्तुतासः असथ मया मनुना स्तुता भवथ । अस्तेर्लेटि छान्दसो लुगभावः । यद्वा असथेति कान्त्वर्थः । इत्थं स्तुता ब्रह्म हवीषि कामयध्वम् ॥

NOTES :

1. रिज्ञादसः असथा. See note on No. 1, verse 5 (p. 59).
2. ये स्थ त्रयश्च त्रिंशच्च. "The gods are often described as three and thirty in number. 'Gods that are eleven in heaven, eleven on earth and eleven in the waters' i, 139, 11. Compare Muir S. T. v, 9." Roth in S. L.
3. मनोर्देवा यज्ञियातः 'Gods worshipped of Manu.' Compare x, 36, 10 ये स्था मनोर्देवियाः (Sayana, हे देवा ये यूयं मनोर्मनुष्यस्य यज्ञिया यज्ञाहीः). So Roth, followed by Grassmann and Ludwig. 'Gods worshipped of Manu' is an alternative explanation which is naturally suggested by the phrase पित्र्यान्मानवात् 'of our father Manu' in the next verse. Sayana's explanation is inconsistent with v. 3. It is a descendant of Manu that is peaking.

Verse 3.

PADAPATHA :

ते नः त्राध्वं ते अवत ते ऊं इति नः अधि वोचत मा
नः पथः पित्र्यात् मानवात् अधि दूरं नैष्ट पराश्वतः ॥ ३

SAYANA :

हे देवाः ते यूयं नोस्मान् त्राध्वं बाधकेभ्यो रक्षोभ्यः त्राध्वं ते यूयमवत धनादिप्र-
दानैरस्मान्क्षत त एव देवा नोस्मानधि वोचत अधिकं भवन्तः कर्मकारिणो
धनादिमन्तश्च भवन्त्विति यूयं भूत^१। किं च हे देवाः मानवात् पित्र्यात्।
सर्वेषां मनुः पिता । तत आगतात् पराश्वतः दूरात् पथः मार्गात् नोस्मान् मा
नैष्ट मा नयत किं तु दूरं अधि एतद्व्यतिरिक्तः विप्रकूटः मार्गोस्ति तस्मादधिकं
मित्यर्थः । तस्मान्मार्गात् अपनयत^२ ॥

NOTES :

1. ऊं इति. Pan. i, 1, 18.
2. अधि वोचत. 'Speak for us.' "वच + अधि to speak for, to come to the help of, with the dative : अधि वोचा नु सुन्वते Rv. i, 132, 1 (Sayana, सुन्वते यजमानाय तदर्थमधिवोच तं हविःप्रदं यजमानं यज्ञं वा नु क्षिप्रं अधिकं ब्रूहि) i, 27, 6 तेनादित्या अधि वोचता नः Sayana, (अधिवचनं पक्षपातेन वचनं कुरुत) vii, 83, 2 ; viii, 20, 26 तेना नो अधि वोचता. (Sayana, अधि वोचत आर्धभूत चिकित्सतेत्यर्थः) viii, 30, 3 ; viii, 48, 14 ; viii, 56, 6 ; x, 63, 11..... Compare अधिवक्तु, अधिवाक " Roth in St. Petersburg Dictionary.

^१ Bomb. MS. धनादि भवन्त्विति यूयं भूत. ^२ M. M. reads from तत आगतात् पराश्वतः differently. Compare his V. L.

Verse 4.

PADAPATHA :

ये देवासः इह स्थनं विश्वे वैश्वानराः उत अस्मभ्यं शर्म
सुप्रथः गवे अश्वाय युच्छत ॥ ४

SAYANA :

हे देवासः देवा उत अपि च वैश्वानराः विश्वे सर्वे नरः कर्मनेतारो भव्यादयो जस्य
स विश्वानरो यज्ञः तस्मिन् सोमादिहवींषि स्वीकर्तुं भवाः प्रातुर्भूताः भवार्येषु प्रत्येकः ।
यद्वा विश्वानरोभिः देवानां तन्मुखत्वात्तस्य संबन्धिनो विश्वे सर्वे ये देवा द्रुवं इह
अस्मिन्नस्मदीये यज्ञे स्थनं हवींष्यादानुं भवथ । ततः सप्रथः प्रथ प्रख्याने सर्वतः प्रसिद्धं
सर्वत्र प्रयुतमं वा शर्म सर्वे शृणोति हिनस्ति दुःखमिति शर्म सुखं तदस्मभ्यं प्रबच्छत ।
तथा गवेस्मदीयेभ्यो यज्ञसाधनभूतेभ्यो गोभ्यः अश्वाय शर्म सुखं प्रदत्त ।

NOTES :

1. इह. 'At our sacrifice,' Roth in S. L.
2. 'Assembled here' S. L. 'And all that are in the world' in
apposition to the foregoing इह. Grassmann.

No. 29.

MANDALA X.

SUKTA 14.

परेयिवांसमिति षोडशर्चं चतुर्दशं सूक्तं विवस्वतः पुत्रस्य यमस्यार्थम् । अङ्गिरसो
नः पितरो नवग्वा इति षष्ठ्या अङ्गिरः पित्र्यर्वभृगुलक्षणा लिङ्गोक्ता देवताः प्रेहीत्या-
द्यास्तिस्रो लिङ्गोक्तदेवताकाः पितृदेवताका वा अति द्वय सारमेयावित्यादिकस्तृचः
पुत्रौ द्वौ श्वानौ परलोकमार्गमभितः स्थौ¹ । तद्देवताकाः शिष्टा यमदेवत्याः यमाय
सोममिति त्रयोदश्याद्या अनुष्टुभः यमाय मधुमत्तममित्येषा बृहती । आदितो द्वादश
त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम् । परेयिवांसं षोडशं यमो यामं षष्ठी लिङ्गोक्तदेवता
पराश्च तिस्रः पित्र्या वा तृचः श्वभ्यां परा अनुष्टुभो बृहत्पुपान्त्येति । गतः सूक्तावि-
नियोगः । महापितृयज्ञे यमयागाख्या याज्या । सूचितं च । इमं² यज्ञप्रस्तरमाहि-
सीवेति द्वे परेयिवांसं प्रवतो महीरन्विति (Asval. ii, 19) ॥

Verse 1.

PADAPATHA :

परेयिवांसं प्रवतः महीः अनु बहुभ्यः पन्थां अनुष्प-
स्पृशानं वैवस्वतं संगमनं जनानां यमं राजानं हविषा
दुवस्य ॥ १

¹ M. M. सरमापुत्रौ यौ and अभितः स्थितौ against his MSS. ² From Bomb.
MS. M. M. यज्ञं प्रस्तरं.

SAYANA :

हे महीयान्तरात्मन् यजमान वा त्वं राजानं पितृणां स्वामिनं यमं हविषा पु-
रोडाद्यादिना इवस्य परिचर । कीदृशम् । प्रवतः प्रकृष्टकर्मवतो भूलोकवर्तिभोगसा-
धनं पुण्यमनुष्ठितवतः पुरुषान्महीः तत्तद्भोगोचितभूप्रदेशविशेषाननु परेयिवांसं क-
मेण मरणादूर्ध्वं प्रापितवन्तम् । तथा बहुभ्यः स्वर्गार्थिभ्यः पुण्यकृद्भ्यः पुण्यकृतार्थे
पन्थां स्वर्गस्वोचितं मार्गमनुपस्यज्ञानमबाधमानम् । पापिन एव पुरुषान् स्वर्गमार्ग-
बाधेन नरकं प्रापयति न तु पुण्यकृत इत्यर्थः । वैवस्वतं विवस्वतः सूर्यस्व पुत्रं ज-
नानां पापिनां संगमनं गन्तव्यस्थानरूपम् ॥

NOTES :

1. परेयिवांसम्. This is the perfect participle of the simple verb, and cannot have the causal sense which Sayana attributes to it. 'Him that went.'

2. प्रवतो महीः. 'Along the great heights.' Sayana's interpretation of प्रवतः here is as purely fanciful as his construction is wrong. The word is a derivative from प्र of the same kind as परावत् with regard to which see note on No. 28 verse 3. Roth compares RV. iv, 22, 4 विश्व रोधांसि प्रवतश्च.

Verse 2.

PADAPATHA :

यमः नः गातुं प्रथमः विवेद न एषा गव्यूतिः अपभर्तत्वा
ऊं इति यत्र नः पूर्वे पितरः पराङ्मयुः एना जज्ञानाः पथ्याः
अनु स्वाः ॥ २

SAYANA :

प्रथमः सर्वेषां मुख्यः यमः नोस्माकं प्रजानां गातुं शुभाशुभानिमित्तं¹ विवेद
जानाति । एषा गव्यूतिर्नापभर्तत्वा उ । अतिशयज्ञानबोगाद्यमस्य न केन-
चिदपहर्तुमपनेतुं शक्यत इत्यर्थः । यत्र अस्मिन्मार्गे नोस्माकं पूर्वे पितरः
परेभ्यः एना अनेन मार्गेण गच्छन्तो जज्ञानाः जाताः सर्वे स्वाः स्वभूताः पथ्याः
स्वकर्ममार्गप्रत्यागता अनुगच्छन्ति² ॥

NOTES :

1. गातुं. 'The way.' Compare i, 71, 2 चक्रुर्दिवा बृहतो गातुमस्ये. Sayana, गातुं मार्गम्.

¹ Ulwar MS. adds मां. Compare the reading मां of many of M. M.'s MSS. So also Bh. D. ² Ul. MS. एषा गव्यूतिः अयं मार्गः. ³ M. M. स्वकर्ममार्गभूता गतीरनु गच्छन्ति, against his MSS.

2. एना. For the form see Whitney 502. Ludwig, who, with Grassmann, derives अज्ञानाः here from ज्ञा, would understand एना of Yama.

Verse 3.

PADAPATHA :

मातली कव्यैः यमः अङ्गिरःभिः बृहस्पतिः ऋक्भिः
ववृधानः यान् च देवा ववृधुः ये च देवान् स्वाहा अन्ये
स्वधया अन्ये मदन्ति ॥ ३

SAYANA :

आभिमारुते मातली कव्यैरित्येषां धाव्या । सूत्रितं च । इमं यम प्रस्तरमा हि सीद
मातली कव्यैर्यमो अङ्गिरोभिरुदीरतामवर उत्परास इति (Asval. v, 20)।

मातली मातलिरिन्द्रस्य साराधिः तद्वानिन्द्रो मातली स कव्यैः कव्य-
भाग्भिः पितृभिः सह ववृधानो वर्धमानो भवति । यमश्चाङ्गिरोभिः पितृविशेषैः सह
वर्धमानो भवति¹ तत्र देवा इन्द्रादयो यांश्च कव्यभागादीन्पितृन्ववृधुर्वर्धयन्ति ते च
कव्यभागादयः पितरो देवानिन्द्रादीन्वर्धयन्ति तेषां मध्ये अन्ये इन्द्रादयः स्वाहा
मदन्ति । स्वाहाकारेण हव्यन्ति । अन्ये पितरः स्वधया स्वधाकारेण हव्यन्ति ॥

NOTES :

1. "Matali or Matalin, a divine being mentioned only here. The Kavyas, Angirases, are pious races of the old time: the Rikvans are the spirits who surround Brihaspati." Roth in S.L.

2. यांश्च देवा ववृधुर्धे च देवान्. That is, the fathers and the gods. The relation of mutual support and nourishment, begun on earth, is continued in heaven.

3. स्वाहा. "The cry svaha with which the oblation is offered to the gods." Roth in S. L. The word is an indeclinable. स्वधया. "Svadhya, a sweet drink which is offered to the manes." Roth in S. L. Compare note on No. 5 verse 4 (p. 100).

Verse 4.

PADAPATHA :

इमं यम प्रस्तरं आ हि सीद अङ्गिरःभिः पितृभिः सं-
विदानः आ त्वा मंलाः कविश्वास्ताः वहुंतु एना राजान्
हविषा मदयस्व ॥ ४

¹ M. M. marks an omission here and notes that the commentary to बृहस्पति-
ऋक्भिर्ववृधानः is left out in all the MSS.

SAYANA :

महापितृयज्ञे¹ इमं यमेत्यादिके हे अनुवाक्ये । इमं यमेत्येषामिमारुतेषु धाट्या ।
सृवंतु पूर्वमेवोवाहृतम् ॥

हे यम अङ्गिरोभिः एतन्नामकैः पितृभिः संविदानः ऐकमत्वं गतः स्वमिमं प्रस्तरं
विस्तीर्णं यज्ञविशेषं आसीद आगत्योपविश । हि यस्मादेवं तस्मात्कविद्यस्ताः
विद्वद्भिर्देव्यभिः प्रयुक्ता मन्त्रास्त्वा त्वां आ वहन्तु । हे राजन् एना एतेन हविषा
तुष्टो मादयस्व यजमानं हर्षय ॥

NOTE :

अङ्गिरोभिः पितृभिः. 'With our fathers the Angirases.' The Angirases
have just been represented as, among the fathers, specially companions
of Yama in heaven. It seems a mistake to translate 'Angirases and
the fathers' as in Grassmann, Ludwig and the S. L. Compare the
next verse and verse 6.

Verse 5.

PADAPATHA :

अङ्गिरः॑भिः आ ग॒हि य॒ज्ञियै॑भिः यमं वैरूपैः इह माद-
यस्व विवस्व॑न्तं हुवे यः पि॒ता ते अ॒स्मिन् य॒ज्ञे ब॒र्हिषि॑ आ
नि॒ष्पद्य॑ ॥ ५

SAYANA :

हे यम वैरूपैः विविधरूपयुक्तैः वैरूपसामप्रियैर्वा यज्ञियेभिः यज्ञयोग्यैः अङ्गि-
रोभिः सह आ गहि आगच्छ । आगत्य च इह अस्मिन्यज्ञे मादयस्व यजमानं
हर्षय । यो विवस्वान् ते तव पितास्ति अस्मिन्यज्ञे तं विवस्वन्तं हुवे आह्वयामि ।
स चास्तीर्णं बर्हिषि आनिषद्योपविश्य यजमानं हर्षयतु ॥

NOTE :

वैरूपैः. "A sub-division of the Angirases." Roth in S. L. Does
Sayana's second explanation get any support from a passage like
i, 107, 2, अङ्गिरसां सामभिः स्तूयमानाः ?

Verse 6.

PADAPATHA :

अङ्गिर॑सः नः पि॒तरं॑ नव॑ज्वाः अथ॑वर्णिः भृग॑वः सोम्या-
सः तेषां वयं सु॒ष्म॒तौ य॒ज्ञिया॑नां अपि॑ भ॒द्रे सोम॑न॒से
स्या॒म् ॥ ६

¹ M. M. adds यमस्य.

SAYANA :

अङ्गिरसः अङ्गिरोनामकाः अथर्वणिः अथर्वनामकाः भृगवः भृगुनामकाश्च नोस्माकं पितरः नवग्वाः अभिनवगमनयुक्ताः तदा¹ नूतनवत्प्रीतिजनका इत्यर्थः । ते च सोम्यासः सोममर्हन्तीति सोम्याः यज्ञियानां यज्ञार्हानां तेषां पुमत्तौ अनुमह-युक्तायां बुद्धौ वयं स्याम सर्वदा तिष्ठेम । अपि च सोमनसे भद्रे सोमनसस्य कारणे कल्याणे फले स्याम सर्वदा तिष्ठेम² ॥

NOTES :

1. नवग्वाः. 'Navagva, Atharvan, &c., are names of pious races of the old time.' Roth in S. L.

2. सोम्यासः. The word has the meaning Sayana ascribes to it here as, for example, when it is used of Indra, R.V. iii, 51, 11, &c. But as used of the Bhrigus, and other pious races, it is better explained as meaning offerers of Soma. Roth cites i, 31, 16; iv, 17, 7, and of the Bhrigus our passage, viii, 32, 5; x, 53, 7; iii, 30, 1.

Verse 7.

PADAPATHA :

प्र इहि प्र इहि पथिभिः पूर्व्येभिः यत्र नः पूर्वे पितरः
पराङ्मुख्युः उभा राजाना स्वधया मदन्ता यमं पश्यासि वरुणं
च देवं ॥ ७

SAYANA :

सत्रमध्ये दीक्षितस्य मरणे प्रेहीत्याद्याः पञ्चर्चस्मृतीयवर्जिता हेत्वा शंसनीयाः सूत्रितं च । प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्व्येभिरिति पञ्चानां स्मृतीयामुद्धरेदिति (Asval. vi, 10)।

यत्र यस्मिन्स्थाने नोस्माकं पूर्वे पुरातनाः पितरः पितामहादयः परेभ्यः पूर्व्येभिः पूर्वस्मिन्काले भवैः अनादिकालप्रवृत्तैरित्यर्थः पथिभिर्मार्गैर्हं मत्पितस्तत्स्थानं ग्रही प्रगच्छ । शीघ्रं गच्छ तत्र गत्वा च स्वधया अमृताजेन मदन्ता मदन्तौ हृष्यन्तौ राजाना राजानौ उभा उभौ यमं देवं द्योतमानं वरुणं च पश्यासि पश्य³ ॥

¹ So Ulwar and Bhao Daji. MSS. M. M. यद्वा. ² Ulwar MS. omits this sentence. ³ Bhao Daji, वरुणं पश्यासि. Ulwar MS. omits this sentence.

Verse 8.

PADAPATHA :

सं गच्छस्व पितृभिः सं यमेन इष्टापूर्तेन परमे विश्वो-
मन् हित्वाय अत्राय पुनः अस्तं आ इहि सं गच्छस्व तन्वा
सुवर्चाः ॥ ८

SAYANA :

हे महीष पितः भतस्त्वं परमे उत्कृष्टे व्योमन् व्योमनि स्वर्गायये स्थाने स्वभूतैः पि-
तृभिः सह सं गच्छस्व । इष्टापूर्तेन श्रौतस्मार्तदानफलान् संगच्छस्व तत इष्टापूर्तेन
सहागम्य अवयं पापं हित्वा परित्यज्य भस्तं त्रियमानाद्ययं गृहेनहि आगच्छ ।
ततः सुवर्चाः तृतीयार्यं प्रथमा । सुवर्चसा शोभनशीतिशुक्लेन तन्वा स्वचरीरेण सं
गच्छस्व ॥

NOTES :

1. इष्टापूर्तेन. The word occurs nowhere else in the Rigveda. Roth explains it as meaning 'wish and fulfilling,' that is, the fulfilment of desire. "This belongs to the condition of the blessed in heaven. He quotes from other texts as follows:—इष्टापूर्तमनुसंक्राम्य (विद्वान् A.V. xviii, 2, 57; V. S. xv, 54, 8, 5; सममुष्मिलीक इष्टापूर्तेन गच्छति S.T. iii, 3, इष्टापूर्तेन वतु नो पितृणाम् A. V. ii, 12, 4; iii, 12, 8; 29, 1: in a curse इष्टापूर्ते ते लोकं सुकृतमायुः प्रजा वृक्षीय यदि मे दुष्टेः. 'If you injure me, I will take from you happiness and heaven, life and posterity,' Ait. Br. viii, 15. The lexicographers explain the word as meaning oblations (इष्ट) and good works (पूर्त), such as digging a tank and the like.

कपीकूपतडागानि देवतायतनानि च ।

अन्नप्रदानकाराणां पूर्तमर्थ्याः प्रचक्षते ॥

एकाग्रिकमे हवनं त्रेतायां यच्च इयते ।

अन्तर्वेद्यां च यशानभिष्टं तदभिधीयते ॥

Hemach. 835 Sch. (Roth.)

2. हित्वाय. "Instead of tvā alone, the veda has three forms of the suffix, namely, tvā tvāya and tvī." Whitney para. 993 b.

3. सुवर्चाः. Construe with सं गच्छस्व. 'There, glorious, find a body' to take the place of that which we are about to burn. Roth (S. L.) compares x, 16, 5, सं गच्छतां तन्वा जातवेदः

¹ M. M. ततस्त्वं.

Verse 9.

PADAPATHA:

अप॑ इत॒ वि इत॒ वि च॒ सर्प॑त॒ अतः॑ अस्मै॒ एतं॑ पि॒तरः॑
लोकं॑ अ॒क्रन् अहः॑प्र॒भिः अ॒त्प्र॒भिः अ॒क्तु॒प्रभिः॑ वि॒ञ्ज॑क्तं॒ यमः॑
द॒दाति॑ अ॒व॒प्स॒नं अ॒स्मै ॥ ९

SAYANA:

पैतृमेधिके कर्मणि इमद्यानायतनं प्रोक्षत्यपेत वीतेति । सूचितं च । गर्तोदकेन क्षमीशाखया विः प्रसज्यमायतनं परिब्रजन् प्रोक्षत्यपेत वीत वि च सर्पतात इति (Asval. Grih. iv, 2.) ।

इमद्याने पूर्वे^१ स्थिता हे पिशाचादयः अतः अस्मान्मृतयजमानदहनस्थानादपेतं अपगच्छत वीत विशेषेण गच्छत वि सर्पत च इदं स्थानं परित्यज्य नानाभावेन दूरतरं देशं गच्छतेत्यर्थः । पितरः अस्मै मृतयजमानस्यार्याय एतं लोकमिदं दहनस्थानं अक्रन् यमस्याज्ञया अन्वकुर्वन् । यमोप्यहोभिर्विवसैः अग्निः अभ्युक्ष्योदकैः अक्तुभिः रात्रिभिर्व्यक्तं संगतं । शुद्धिनिमित्तैः कालोदकाग्निभिः शोधितमित्यर्थः अवप्सनं दहनस्थानं अस्मै मृतयजमानस्यार्याय ददाति दत्तवान् ॥

NOTE:

अहोभिः &c. "Where the pleasures of earth will be found again."
Roth in S. L.

Verse 10.

PADAPATHA:

अति॑ द्र॒व सार॑मे॒यौ श्वानौ॑ च॒तुः॑ऽअ॒क्षौ श॒बलौ॑ सा॒धुना॑
प॒था अथ॑ पि॒तृन् सु॒विद॑त्रान् उप॒ इहि॑ य॒मेन॑ ये स॒ध॒ष्मादं॑
म॒दाति॑ ॥ १०

SAYANA:

अनुस्तरण्या वृक्षौ पार्श्वयोराम्रफलाकृती । तावुद्धृत्य प्रेतस्य हस्तयोर्निदधात्यति द्रव सारमेयाविति द्वाभ्याम् । सूचितं च । वृक्षावुद्धृत्य पाण्योरादधासति द्रव सारमेयौ श्वानाविति (Asval. Grih. iv, 3.) ।

हे अमे साधुना पथा समीचीनेन मार्गेण श्वानावुभौ अति द्रव अतिक्रम्य गच्छ । यमसंबन्धिनौ यौ श्वानौ प्रेतस्य बाधकौ तौ परित्यज्य समीचीनेन मार्गेण प्रेतं नञ्चेत्यर्थः । कीदृशौ श्वानौ । सारमेयौ सरमा नाम काश्चित्सिद्धा देवसुनी तस्याः

^१ M. M. पूर्व.

पुत्रो चतुरक्षो उपरिभागे पुनरप्यक्षिद्वयं यदोस्तादृशो अथ शोभनमार्गेण गमना-
नन्तरं ये पितरो यमेन सधमां सहर्षं मरन्ति प्राप्नुवन्ति तान्मुविद्वान् सुदुभिज्ञा-
न्पितॄन् उपेहि उपगच्छ ॥

Verse 11.

PADAPATHA :

यौ ते श्वानौ^१ यम रक्षितारौ^१ चतुःश्रक्षौ पथिरक्षी इति
पथिरक्षी नृचक्षसौ ताभ्यां एनं परि^१ देहि राजन् स्वस्ति
च अस्मै अनमीवं च धेहि ॥ ११

SAYANA :

हे राजन् हे यम ते स्वसीयौ यौ श्वानौ विद्येते ताभ्यां हे राजन् यम एनं प्रेतं परि
देहि रक्षणार्थं प्रयच्छ । कीदृशौ श्वानौ रक्षितारौ यमगृहस्य रक्षकौ चतुरक्षौ अक्षि-
चतुष्टययुक्तौ पथिरक्षी मार्गत्य रक्षकौ । नृचक्षसौ मनुष्यैः ख्याप्यमानौ श्रुति-
स्मृतिपुराणाभिज्ञाः पुरुषाः तौ प्रख्यापयन्ति । ताभ्यां श्वभ्यां इत्या अस्मै प्रेताय
स्वस्ति च क्षेममपि अनमीवं च योगाभावमपि धेहि संपादय ॥

Verse 12.

PADAPATHA :

उरुश्वसौ अशुश्रुषौ उदुम्बलौ यमस्य दूतौ चरतः जनान्
अनु तौ अस्मभ्यं दृशये सूर्याय पुनः दातां अद्य अद्य इह
भद्रं ॥ १२

SAYANA :

यमस्य संबन्धिनौ दूतौ श्वानौ जनान् अनु प्राणिनो लक्षीकृत्य सर्वत्र चरतः ।
कीदृशौ । उरुश्वसौ शीघ्रनासिकायुक्तौ अशुश्रुषौ परकीयान्प्राणान् स्वीकृत्य तैस्तृ-
प्यन्तौ उदुम्बलौ उरुबलौ तावभौ दूतौ सूर्याय दृशये सूर्यस्य दर्शनार्थं अद्य दिन
इह कर्मणि भद्रमस्तु समीचीनं प्राणं पुनरस्मभ्यं दातामदत्ताम् ॥

Verse 13.

PADAPATHA :

युमाय सोमं सुनुत युमाय जुहुत हविः यमं ह यज्ञः
गच्छति अग्निर्दूतः अरिःकृतः ॥ १३

^१ M. M. adds विस्तीर्णबलौ.

SAYANA :

हे ऋत्विजो यमाय यमदेवतार्थं सोमं सुवृत । लतात्मकं सोममभिपुपुत । तथा यमार्थं हविर्जुहोत अग्निर्दूतो यस्मिन्यज्ञे सोयमभिदूतः । अग्नेर्दूतस्वमन्वन्नात्मातम् । अभिर्देवानां दूत आसीदिति । अरंकृतः बहुभिर्ब्रह्मैरलंकाररूपैर्युक्तः तादृशो बहो यमं ह यममेव गच्छति ॥

Verse 14.

PADAPATHA :

युमाय घृतज्वत् हविः जुहोत प्र च तिष्ठत सः नः देवेषु
आ यमत् दीर्घ आयुः प्र जीवसे ॥ १४

SAYANA :

हे ऋत्विजो यूयं यमाय घृतवराज्येन संयुक्तं हविः पुरोडाशादिकं जुहोत जुहोत प्र च तिष्ठत । यमं यूयमुपतिष्ठभ्यं च । देवेषु मध्ये स यमो देवः प्र जीवसे प्रकृष्टजीवनाय नोत्माकं दीर्घमायुः आयमत् प्रयच्छतु ॥

Verse 15.

PADAPATHA :

युमाय मधुमत्तमं राज्ञे हव्यं जुहोत न इदं नमः
ऋषिभ्यः पूर्वजैभ्यः पूर्वैभ्यः पथिकृत्भ्यः ॥ १५

SAYANA :

हे ऋत्विजो यमाय राज्ञे मधुमत्तममतिशयेन मधुरं हव्यं पुरोडाशादिकं हविर्जुहोत न जुहोत । पूर्वजैभ्यः सृष्टयाशुस्पृष्टैभ्यः अत एव पूर्वैभ्यः अस्मत्तः पूर्वभाविभ्यः पथिकृत्भ्यः शोभनमार्गकारिभ्यः ऋषिभ्य इदं प्रत्यक्षं यथा भवति तथा नमोस्तु ॥

Verse 16.

PADAPATHA :

त्रिकङ्कुकेभिः पतति षट् उर्वीः एकं इत् बृहत् त्रिस्तुप्
गायत्री छंदांसि सर्वा ता युमे आर्हिता ॥ १६

SAYANA :

त्रिकङ्कुकेभिः द्वितीयायै तृतीयैषा । त्रिकङ्कान् ज्योतिर्गौराशुरिति बभौ वाग-
विशेषास्त्रिकङ्कान्^१ उच्यन्ते । तान्प्रत्यङ्गभावाय संरक्षणार्थं च पतति यमः^२

^१ Ulwar MS. omits त्रिकङ्कान्. ^२ M. M. adds तान्.

प्राप्नोति । षट्संख्याकाः उर्षीः भूमीः कृताकृतप्रत्यवेक्षणाय प्राप्नोति ताश्चोर्ष्यः
शाखान्तरमन्त्रे समाम्नाताः षण्मोर्वीरंहसस्यान्तु द्यौश्च पृथिवी चापञ्चौषधय-
श्चोर्कसूनुता¹ चेति । एकमिह एकमेव बृहत् महत् जंगमश्च प्रतिपालनीयः²
प्राप्नोति । किं च यानि त्रिष्टुब्गायत्र्यादीनि छन्दांसि सन्ति सर्वाणि तानि छन्दांसि
यमे आहिता³ आहितानि ऋत्विग्भिः स्तुतित्वेनावस्थितानि ॥

No. 30.

MANDALA X.

SUKTA 90.

SAYANA:

सहस्रशीर्षेति षोडशर्षे षष्ठं सूक्तम् । नारायणो नाम ऋषिः अन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टा
अनुष्टुभः । अव्यक्तमहसादिलक्षणश्चेतनो⁴ यः पुरुषः (Ve.Su.i,4,1) पुरुषान् परं
किञ्चिद्विद्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धः (Ka. U. iii, 11) स देवता । तथा चानुक्रान्तम् ।
सहस्रशीर्षा षोडश नारायणः पौरुषमानुष्टुभं त्रिष्टुबन्तं त्विति । गतो विनिर्बोगः ॥

Verse 1.

PADAPATHA:

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्रञ्जः सहस्रं प्यात् । सः भूमिं
विश्रुतः वृत्त्वा अति अतिष्ठत् दशङ्गुलं ॥ १

SAYANA:

सर्वप्राणिसमाष्टिरूपो ब्रह्माण्डदेहो विराडाख्यो यः पुरुषः⁵ सोऽयं सहस्रशीर्षा हसस-
शब्दस्योपलक्षणत्वादनन्तैः शिरोभिर्गुक्त इत्यर्थः । यानि सर्वप्राणिनां शिरांसि
तानि सर्वाणि तदेहान्तःपातित्वात्तदीयान्येवेति सहस्रशीर्षत्वम् । एवं सहस्राक्षित्वं
सहस्रपादत्वं च । स पुरुषो भूमिं ब्रह्माण्डगोलकरूपां विश्रुतः सर्वतो वृत्त्वा परि-
वेष्ट्य दशाङ्गुलं दशाङ्गुलपरिमितं देशमत्यतिष्ठत् । अतिक्रम्य व्यवस्थितः । दशां-
ङ्गुलमित्युपलक्षणम् । ब्रह्माण्डादहिरपि सर्वतो व्याप्यावस्थित इत्यर्थः ॥

NOTE:

दशाङ्गुलं. Accus. neut. of extent 'To ten fingers' length.' The
word does not occur elsewhere in the Rigveda. BR. quote for it Manu
viii, 271, (शङ्कु).

¹ M. M. चापञ्चौषधयोर्ष्वे सूनुता. ² Ulwar MS. महत् जगत् जंगमश्च प्रतिपाल-
नीयः. M. M. महज्जगदमश्च प्रतिपालनीयः. See his V. L. ³ M. M. omits आहिता.

⁴ M. M. 'विलक्षण'. ⁵ Ul. MS. and Bhao D. MS. omit पुरुषः.

Verse 2.

PADAPATHA :

पुरुषः एव इदं सर्वं यत् भूतं यत् च भव्यं । उत अमृत-
तृप्त्वस्य ईशानः यत् अन्नं अतिशोहति ॥ २

SAYANA :

यदिह वर्तमानं जगत्तत्सर्वं पुरुष एव । यच्च भूतमतीतं जगद्यच्च भव्यं भविष्यज्जग-
त्तदपि पुरुष एव । यथास्मिन्कल्पे वर्तमानाः प्राणिदेहाः सर्वेपि विराट्पुरुषस्यावय-
वाः तथैवातीतागामिनोरपि कल्पयोर्द्वैष्टव्यमित्यभिप्रायः । उत अपि च अमृतत्वस्य
देवत्वस्यायमीशानः स्वामी । यद्यस्मात्कारणादन्नेन प्राणिनां भोग्येनान्नेन निमित्त-
भूतेनाति शोहति स्वकीयां कारणावस्थामतिक्रम्य परितृष्यमानां जगदवस्थां प्राप्नोति
तस्मात्प्राणिनां कर्मफलभोगाय जगदवस्थास्वीकारात्तदन्तस्व^१ । वस्तुस्त्वित्यर्थः ॥

NOTE :

यदन्नेनातिरोहति. '(And is) whatever is nourished, or increased by food.' The construction is the same as that of the first line, the words इतमृतत्वस्येशानः being parenthetical. Purusha is the whole world ani-
mate (यदन्नेनातिरोहति) and inanimate तस्य इदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम्). Compare the same classification in verse 4 below.

The construction and meaning have been variously explained "According to the commentators on the Vaj. S. and the Svetasvatara Upanishad the clause means 'he is also the lord of that which grows by food.' According to the paraphrase in the Bhagavata Purana it means 'seeing he has transcended mortal nutriment.' The parallel passage of the Atharvaveda (xix, 6, 4) reads 'he is also the lord of immortality since he became united with another (*yad anyenābhavat saha*)," Muir.

Muir himself translates "since through food he expands." Grassmann refers the clause to अमृतत्वस्य "that which is nourished by our sacrifices—was durch speise, i. e., opferspeise, noch höher wächst, i. e. Ferlicher wird." Ludwig "since he stretches far above what exists by food—da er, was durch speise ist weit überragt." But compare his note.

¹ M. M. °स्वीकाराद्देदं तस्य.

Verso 3.

PAḌAṘATHA :

एतावान् अस्य महिमा अतः उवाचान् च पुनः पाद
अस्य विश्वा भूतानि त्रिज्यात् अस्य अमृतं द्विवि ॥ ३

SAYANA :

अतीतानागतवर्तमानरूपं जगद्यावदस्ति एतावान्स्वीध्वस्थं पुरुषस्थं क्षितिमा
स्वकीयसामर्थ्यविशेषः । न तु तस्य वास्तवं स्वरूपम् । वस्तवस्तु पुरुषः, अती
तमद्वैतोपि उवाचान्, अतिशयेनाधिकः । एतद्योनयं स्पष्टीक्रियते । अस्थं पुरुषस्थं
विन्वा संवापि भूतानि कालत्रयवर्तीनि प्राणिजानानि पादः चतुर्धासः । अस्थं पुरु
षत्वावशिष्टं त्रिपात्स्वरूपममृतं विनाशरहितं सद्ब्रह्म यतीनारम्भकं स्वर्गप्राप्तस्वरूपं
व्यवतिष्ठत इति शेषः । यद्यपि सर्वं ज्ञानमनन्तं अक्षय्यान्मानान् परब्रह्मण इत्यस्मिन्
भावात्पादचतुष्टयं निरूपयितुमशक्यं तथापि जगदिदं ब्रह्मस्वरूपमित्यस्यैवास्ति
विवक्षितस्वात्पादस्वीपम्बासः ॥

NOTE :

“Compare Atharvaveda, x, 8, 7 and 13: 7, with the half he produced the whole world: but what became of that which was the other half of him? (*ardhena visvān bhūvanam jagāna yad aya atdham kva tad babhūva*.) 13. Prayapati moves within the womb; through unseen, he is born in many forms. With the half he produced the whole world; but the other half of him, what sign is there of it?” ‘Compare also Atharvaveda, x, 7, 8, 9.’ *Moir, Sanskrit Texts, i, p. 366, note.*

Verse 4.

PARANETIC:

विज्ञानं दुर्वैः उन्नेत पुण्यैः पादैः अस्या ईदं अन्वयम्
 पुत्रवर्तिनं नतः विप्रैकं वि अक्रामन् साधुनां नृपति इति
 अग्नि ॥ ४

SARANAN :

[illegible]

¹ श्री. श्री. वाङ्मयसंग्रहः. ² श्री. श्री. आश्विनसंग्रहः. ³ श्री. श्री. सप्तमसंग्रहः.

* M. M. ~~XXXXXXXXXX~~:

अस्य सर्वस्य जगतः परमात्मलेशत्वं भगवताप्युक्तम् । विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदिति (Bhag. x, 42) । ततो मायायामागत्यानन्तरं^१ विष्ट्वह् देवमनुष्यति-
र्थगादिरूपेण^२ विविधः सन् व्यक्रामत् व्याप्तवान् । किं कृत्वा । साक्षानानशने [अभि]अ-
भिलक्ष्य । साक्षानं भोजनादिव्यवहारोपेतं चेतनं प्रापि ज्ञातम् । अनशनं तद्गहितमचेनं
गिरिनद्यादिकम् । तदुभयं यथा स्यात्तथा स्वयमेव विविधो भूत्वा व्याप्तवानित्यर्थः

Verse 5.

PADAPATHA:

तस्मात् विराट् अजायत विराजः अधि पुरुषः सः
जातः अति अरिच्यत पश्चात् भूमिं अथो इति पुरः ॥ ५

SAYANA:

विष्ट्वह् व्यक्रामसिति यदुक्तं तदेवात्र प्रपञ्च्यते । तस्मादादिपुरुषादिराङ्गुष्माण्ड-
देहो जायत उत्पन्नः । विविधानि राजन्ते वस्तून्यत्रेति विराट् । विराजोधि विराट्-
देहस्योपरि तमेव देहमधिकरणं कृत्वा पुरुषस्तदेहाभिमानी कश्चित्सुमानजायत ।
सौम्यं सर्ववेदान्ते यः परमात्मा स एव^३ स्वकीयमायया विराट्देहं ब्रह्माण्डरूपं सृष्ट्वा
तत्र जीवरूपेण प्रविश्य ब्रह्माण्डाभिमानी देवतात्मा जीवोभवत् । एतच्चा-
यर्वेणिका उत्तरतापनीये विस्पष्टमामनन्ति (ix, 9) । स वा एष भूतानीन्द्रियाणि
विराजं देवताः कोशाश्च सृष्ट्वा प्रविद्यामूढो मूढ इव व्यवहरन्नास्ते माययेति ।
स जातो विराट् पुरुषोत्यरिच्यत अतिरिक्तोभूत् । विराड्व्यतिरिक्तो देवतिर्यङ्-
मुष्यादिरूपोभूत् । पश्चाद्देवादिजीवभावादूर्ध्वं भूमिं ससर्जति शेषः । अथो भूमि-
सृष्टेरनन्तरं जीवानां पुरः ससर्ज । पूर्यन्ते सप्तभिर्धानुभिरिति पुरः शरीराणि ॥

Verse 6.

PADAPATHA:

यत् पुरुषेण हविषा देवाः यूजं अतन्वत वसंतः अस्य
आसीत् आर्ज्यं ग्रीष्मः इध्मः शरत् हविः ॥ ६

SAYANA:

यद्यस्य पूर्वोक्तक्रमेणैव शरीरेषूपनेष्टु संस्तु देवा उत्तरसृष्टिसिद्ध्यर्थं बाह्यद्र-
व्यस्यानुत्पन्नत्वेन हविरन्तरासंभवात्पुरुषस्वरूपमेव मनसा हविष्टेन संकल्प्य पुरुषेण
पुरुषाख्येन हविषा मानसे यज्ञमतन्वतः अन्वतिष्ठन् । तदानीमस्य यज्ञस्त्वं वसन्तो
वसन्तर्तुरेवाज्यमासीत् । तमेवाज्यत्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः । एवं ग्रीष्म

^१ M. M. आगत्यनन्तरं. ^२ Bh. D. MS. omits मनुष्य. ^३ M. M. सर्ववेदान्तवेद्यः
परमात्मा स्वयमेव.

इध्म आसीत् । तमेवेध्मत्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः । तथा धरद्विरासीत् । तानेव
पुण्ड्राद्यादिहविष्टेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः । पूर्वं पुरुषस्य हविःसाध्यान्वरूपत्वेन
संकल्पः । अनन्तरं वसन्तादिनामाज्यादिविशेषरूपत्वेन^१ संकल्प इति ब्रह्मण्य ॥

Verse 7.

PADAPATHA :

तं यज्ञं बर्हिषि प्र औक्षन् पुरुषं जातं अग्रतः तेन देवाः
अयजन्त साध्याः ऋषयः च ये ॥ ७

SAYANA :

यज्ञं यज्ञसाधनभूतं तं पुरुषं पशुत्वभावनया रूपे बद्धं बर्हिषि मानसे बध्ने शोक्षन्
प्रोक्षितवन्तः । कीदृशमित्यत्राह । अग्रतः सर्वसृष्टेः पूर्वं पुरुषं जातं पुरुषत्वेनोत्पन्नं
एतच्च प्रायेवोक्तम् । तस्माद्विराड्जायत विराजो अधिपुरुष इति । तेन पुरुषरूपेण
पशुना देवा अवजन्त । मानसं वागं निष्पादिवन्त इत्यर्थः । के ते देवा इत्यत्राह ।
साध्याः सृष्टिसाधनयोग्या प्रजापतिप्रभृतयः । तदनुकूला ऋषयो मन्त्रप्रदाश्च ये
सन्ति ते सर्वेऽप्यवजन्तेत्यर्थः ॥

Verse 8.

PADAPATHA :

तस्मात् यज्ञात् सर्वं श्रुतः संभृतं पृषत् आज्यं पशून्
तान् चक्रे वायव्यान् आरण्यान् ग्राम्याः च ये ॥ ८

SAYANA :

सर्वं श्रुतः सर्वात्मकः पुरुषो यस्मिन्यज्ञे हूयते सोऽयं सर्वं ह । तावृषास्तस्मात्पूर्वो-
क्तान्मानसाद्यज्ञात्पशुपशुञ्चं हविर्भिन्नाज्यं संभृतं संपादितम् । हवि चाज्यं चैत्थेव-
मादिभोग्यजातं सर्वं संपादितमित्यर्थः । तथा वायव्यान्वायुदेवसार्कभौकप्रसिद्धा-
नारण्यान्वधुञ्चक्रे उत्पादितवान् । आरण्या हरिणाश्च । तथा ये च ग्राम्याः
गवाश्चस्तानपि चक्रे पशूनामन्तरिक्षद्वारा वायुदेवस्यैव यजुर्माद्यैः समान्भावते ।
वायव्यः स्येत्याह वायुर्वा अन्तरिक्षस्याभ्यक्षाः । अन्तरिक्षदेवत्वाः खलु वै पशवः ।
वायव एवैतान्परिहृषतीति ॥

^१ M. M. वसन्तादीनामाज्यादिविशेषरूपत्वेन.

Verse 9.

PADAPATHA :

तस्मात् यज्ञात् सर्वश्रुतः ऋचः सामानि जज्ञिरे छंदांसि
जज्ञिरे तस्मात् यज्ञः तस्मात् अजायत ॥ ९

SAYANA :

सर्वश्रुतस्तस्मात्पूर्वोक्तायज्ञादृचः सामानि जज्ञिरे उत्पन्नाः । तस्माद्यज्ञाच्छ्र-
न्दांसि गावश्वादीनि जज्ञिरे । तस्माद्यज्ञायजुरप्यजायत ॥

Verse 10.

PADAPATHA :

तस्मात् अग्नाः अजायन्त ये के च उभयादतः गावः ह
जज्ञिरे तस्मात् तस्मात् जाताः अजावयः ॥ १०

SAYANA :

तस्मात्पूर्वोक्तायज्ञादग्ना अजायन्त उत्पन्नाः । तथा ये के चाश्वमतिरिक्ता
गर्वा अश्वतराश्वोभयादत ऊर्ध्वाधोभागयोरुभयोर्दन्तयुक्ताः सन्ति । तेष्वजा-
वयः । तथा तस्माद्यज्ञाद्गावश्च जज्ञिरे । किं च । तस्माद्यज्ञादजावयश्च जाताः ॥

Verse 11.

PADAPATHA :

यत् पुरुषं वि अदधुः कतिधा वि अकल्पयन् मुखं किं
अस्य कौ बाहू इति कौ ऊरू इति प्रादौ उच्येते इति ॥ ११

SAYANA :

प्रश्नोत्तररूपेण ब्राह्मणादिषुष्टिं वक्तुं ब्रह्मवादिनां प्रश्ना उच्यन्ते । प्रजापतेः
प्राणरूपा देवा यद्यथा पुरुषं विराड् रूपं व्यवधुः संकल्प्यन्तोत्यादितवन्तस्तदानीं
कतिधा कतिभिः प्रकारैर्व्यकल्पयन् विविधं कल्पितवन्तः । अस्व पुरुषस्व मुखं
किमासीत् । कौ बाहू अभूताम् । कावूरू । कौ च पादावुच्येते । प्रथमं सामान्यरूपः
प्रश्नः पश्चान्मुखं किमित्वादिना विशेषविषयाः प्रश्नाः ॥

Verse 12.

PADAPATHA :

ब्राह्मणः अस्य मुखं आसीत् बाहू इति राज्ञ्यः कृतः ऊरू
इति तत् अस्य यत् वैश्यः पत्न्यां भूहः अजायत ॥ १२

SAYANA :

इदानीं पूर्वोक्तप्रमाणानुत्तराणि^१ रचयति । अस्व प्रजापतेः ब्रह्मणः ब्राह्मणत्वा-
विवक्षितः पुरुषो मुखमासीत् । मुखादुत्पन्न इत्यर्थः । बीजं राज्ञ्यः क्षत्रियत्वमाप्ति-
मान्युरुषः स बाहू कृतः । बाहुत्वेन निष्पारितः । बाहुभ्यामुत्पारित इत्यर्थः ।
तत्तदानीमस्व प्रजापतेर्बहू तद्वयो वैश्यः संपन्नः । ऊरूभ्यामुत्पन्न इत्यर्थः । तथास्व
पद्भ्यां पादाभ्यां भूहः भूहत्वज्ञातिमान्युरुषो जायत । इदं च मुखादिभ्यो ब्राह्मणासी-
नान्युत्पत्तिर्बहुः संहितायां सप्तमकाण्डे स मुखतस्त्रिभूतं निर्दिशति स्वापौ वित्तह-
माजायते । अतः प्रश्नोत्तरे इमे अपि तत्परतयैव बोधयिष्ये ॥

Verse 13.

PADAPATHA :

चंद्रमाः मनसः जातः चक्षोः सूर्यः अजायत मुखात्
इंद्रः च अग्निः च प्राणात् वायुः अजायत ॥ १३

SAYANA :

यथा इध्याज्वादिद्रव्याणि गवाक्षः पक्षः ऋगादिदेवा ब्राह्मणादेवो नमुष्याश्च
तस्मादुत्पन्ना एवं चन्द्रादेवो देवा अपि तस्मादेवोत्पन्ना इत्याह । प्रजापतेर्मनसः
सकाशाचन्द्रमा जातः । चक्षोश्च सूर्यः सूर्योत्पन्नायत । अस्व मुखादिभ्यो वायुश्च
देवादुत्पन्नौ । अस्व प्राणाद्वायुरजायत ॥

Verse 14.

PADAPATHA :

नाभ्याः आसीत् अंतरिक्षं शीर्ष्णः योः सं अवर्तत पत्न्यां
भूमिः दिशः श्रोत्रात् तथा लोकान् अकल्पयन् ॥ १४

SAYANA :

यथा चन्द्रादीन् प्रजापतेर्मनःप्रवृत्तिभ्यो कल्पयन्त यान्तरिक्षासीमीकान् प्रजापतेर्ना-
भादिभ्यो देवा अकल्पयन् उत्पादितवन्तः । एतदेव रचयति । नाभ्याः प्रजा-

^१ M. M. पूर्वोक्तानां &c.

पतेर्नाभेरन्तरिक्षमासीत् । क्षीर्णः शिरसो द्यौः समवर्तत उत्पन्ना । अस्य पद्भ्यां पादाभ्यां भूमिरुत्पन्ना । अस्य श्रोत्राद्विश उत्पन्नाः ॥

Verse 15.

PADAPATHA :

सप्त अस्य आसन् परिधयः त्रिः सप्त संज्जधः कृताः
देवाः यत् यज्ञं तन्वानाः अबध्नन् पुरुषं पशुं ॥ १५

SAYANA :

अस्य सांस्कल्पिकयज्ञस्य गायत्र्यादीनि सप्त छन्दांसि परिधय आसन् ऐष्टिक-
स्वाहवनीयस्य त्रयः परिधयः उत्तरवैदिकाल्पय आदित्यश्च सप्तमः परिधिप्रतिनि-
धिरूपः । अत एवास्माद्यते । न पुरस्तात्परिध्यादित्यादित्यो ह्येषोऽयन्पुरस्ताद्भक्षास्व-
पहन्तीति । तत एत आदित्यसहिताः सप्त परिधयोऽत्र सप्त छन्दोऽरूपाः । तथा सनि-
धस्त्रिः सप्त त्रिगुणितसप्तसंख्याका एकविंशतिः कृताः । द्वादश मासाः पञ्चतर्कः
त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश इति श्रुताः पश्यामी एकविंशतिशरुबुक्ते
त्पन्नत्वेन भाविताः । यद्यः पुरुषो वैराजोऽस्ति तं पुरुषं देवाः प्रजापतिप्राणैर्निर्ब्रूयन्
यज्ञं तन्वाना मानसं यज्ञं तन्वानाः कुर्वन्ताः पशुमबध्नन् विराट्पुरुषमेव पशुत्वेन
भावितवन्तः । एतदेवाभिप्रेत्य पूर्वत्र यत्पुरुषेण हविषेत्युक्तम् ॥

Verse 16.

PADAPATHA :

यज्ञेन यज्ञं अयजन्त देवाः तानि धर्माणि प्रथमानि आसन्
ते ह नाकं महिमानं सचन्त यत्र पूर्वं साध्याः संति देवाः ॥ १६

SAYANA :

पूर्वं प्रपञ्चेनोक्तमर्थं संक्षिप्यात्र दर्शयति । देवाः प्रजापतिप्राणरूपा ब्रह्मेण ययो-
क्तेन मानसेन संकल्पेन यज्ञं ययोक्तयज्ञस्वरूपं प्रजापतिमबध्नन् पूजितवन्तः ।
‘अस्माल्लूजनात्तानि प्रसिद्धानि धर्माणि जगद्रूपविकाराणां धारकाणि प्रथमानि
मुख्यान्यासन् । एतावता सृष्टिप्रतिपादकसूक्तभागार्थः संगृहीतः । अथो-
पासनतत्फलानुवादकभागार्थः संगृह्यते । यत्र अस्मिन्विवादप्राधिकारे नाके पूर्वं
साध्याः कुर्यान्ताः विराडुपास्तिसाधका देवाः सन्ति विद्यन्ति तन्नाकं विराट्मा-
शिरूपं स्वर्गं ते महिमानस्तदुपासका महात्मानः सचन्त समवयन्ति प्राशुवन्ति ॥

¹ M. M. तस्मान्. ² Ul. MS. and Bh. D. MS. अनुवादकृतार्थः.

SHUKTA 119.

इति वा इति त्रयोदशैर् सप्तमं सूक्तं गाथयामिन्द्रो मयकवमात्मनाय मीमांसते
 कुर्वन् तसानीगृधिनिः वृष्टः सन् स्वात्मानमनेन शुभ्रमात्मनाधीम । अर्वा मयकवमात्मनाय
 इन्द्र ऋषिः स एव देवता । तथा चानुक्रम्यते । इति वै सप्तमैर्नाम्ना मय आत्मनाय
 गृष्टावेति त्रयो विनिश्चयः ॥

इति वै इति मे ममः गां अर्धं मृगया इति कृषिन् की-
मस्य अपां इति ॥ ?

[illegible]

1. नमूनाक. 1. काल. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838.

PADARATHA.

म मत्ताः अत्र संभ्रतः इत म् पीताः कर्मसुतः कर्मिणः
सोमस्य अर्पि इति । २

SAYANA :

दोधतः शृणुं कम्पयमाना वाता इव वायवो यथा वृक्षारीनुद्यच्छन्ते सद्दत्तीताः सोमाः मा मां प्रकर्षेण उर्यंसत उद्यच्छन्ते । यमेर्लुङि समुदाहृत्यो बमोमन्य इत्यात्मनेपदम् (Pan. i, 3, 7b) । अस्माद्द्वन्द्ववारं सोममपाम् ॥

NOTE :

दोधतः. This word occurs five times. In i, 80, 5 it is an epithet of Vritra वृत्रस्य दोधतः (Sayana, दोधतः मृशं कम्पमानस्य..... दोधतः भृञ् कम्पने अस्माद्यद्गुगन्ताच्छतर्यन्त्यलोपञ्छान्दसः अभ्यस्तानामादिरित्याधुक्तत्वम्). In ii, 21, 4 it is said of Indra that he is अनानुदो वृषभो दोधतो वधः (Sayana, दोधतः दुर्धिरिहाकर्मो हिरकस्यासुरस्य वधो हन्ता). In viii, 6, 6, the phrase वृषस्य दोधतः recurs. (Sayana, वृषस्य चिदावरकस्यापि दोधतः अन्त्यर्थं जगत्कम्पयतोसुरस्य) The fourth place is our passage, and is the only one in which the word is a nom. masc. pl. Lastly in x, 171, 2, we have the phrase मयस्य दोधतः (Sayana, मयस्य यज्ञस्य दोधतः कम्पमानस्य देवभ्यः पलायमानस्य). The root दोधति stands in Naigh. iii, 12, as one of the synonyms of क्षुध्यति. Our word with the adjective or participle दुधित (ii, 17, 4, तमोसि दुधिता. Sayana, तमोरूपाणि रक्षांसि दुधिता दुःस्थितानि दुर्गतानि. iv, 1, 17, तमो दुधितं. Sayana, तमो राधिकृतं ध्वान्तं दुधितं दुधिः प्रेरणकर्मो प्रातःसमिधिरणाकाल उषसा प्रेरितम्. iv, 16, 4, तमोसि दुधिता. Sayana, तमोसि दुधिता दुधितानि नाशितानि) and the adjectives दुधि and दुध्न are referred by Benfey and Roth to a reduplication of धु to shake.

Verse 3.

PADA-PATHA :

उत्त मा पीताः अर्यंसत रथं अश्वः इव आशवः कुवित्
सोमस्य अपां इति ॥ ३

SAYANA :

पीताः सोमाः मांमुदयंसत उद्यच्छन्ते । तत्र पुष्टान्तिः । रथमश्वो इव । यथा आशवः क्षिप्रगामिणः गमनेन आशां वा अश्वो रथमुद्गमयन्ति तद्वत् ॥

Verse 4.

PADA-PATHA :

उप मा मतिः अस्थित बाश्रा पुत्रं इव प्रियं कुवित्
सोमस्य अपां इति ॥ ४

¹ M. M. व्याप्ताः .

SAYANA :

मतिः स्तोत्रभिः क्रियमाणा स्तुतिः मा मामुपास्थित संयोजयति । उपादेवपूजासं-
गतिकरणेत्यात्मनेपदम् । कथमिव । वाग्ना पुत्रमिव । यथा वाग्ना शब्दाद्यमाना
धेनुः प्रियं पुत्रं वत्सं संगच्छति तद्वत् ॥

Verse 5.

PADAPATHA :

अहं तष्टाऽइव बंधुरं परि^१ अचामि हृदा मतिं कुवित्
सोमस्य अपां इति ॥ ५

SAYANA :

तष्टेव तथा यथा बन्धुरं सारथिनिवासस्थानं तद्वान्वा उपलक्ष्यते तत्स्थानं रथं वा
साधु करोति तद्वत्सहं मतिं स्तुतिं हृदा आत्मीयेन मनसा पर्वचामि साधुकरणात्
परिगच्छामि ॥

Verse 6.

PADAPATHA :

नहि मे अक्षिपत् च न अच्छांस्त्रिः पंच कृष्टयः कुवित्
सोमस्य अपां इति ॥ ६

SAYANA :

चनेति समुदायोपमर्थः । पञ्च कृष्टयोपि निषादपञ्चमाश्वत्वारो वर्णाः । अश्वा मनाः ।
यद्वा देवमनुष्यादयः । मे मदीयमक्षिपत् चक्षुःपतनं वृष्टिसंचारं नष्टच्छान्द्रः
नष्टपवृषन्ति । नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते इति हि श्रुतेः । (S. Br. XIV, 7, 1,
23) ॥ छदि अपवरणे । शुभासीनामिति वा ऽप्यन्तत्वादत्र ऽप्यभावे लुङि हलन्त-
लक्षणा वृद्धिः (Pan. vii, 2, 3) यस्माद्वद् सोममपाम् ॥

NOTE :

अक्षिपत्. 'So much as a mote in the eye.' An adverb. The word
occurs only here and in vi, 16, 18 नहि ते पूर्तमक्षिपद्भवमेमानां वसो. 'Let not
thy fulness, Vasu, be a *whit* the property of others.' Sayana, अक्षिपत् अ-
क्ष्णोः पातकं विनाशकं नहि भवत् न भवतु सर्वदास्माकं दर्शनसामर्थ्यं करोतु.

Verse 7.

PADAPATHA :

नहि मे रोदसी इति उभे इति अन्यं पक्षं च न प्रति
कुवित् सोमस्य अपां इति ॥ ७

^१ M. M. बहुवारं.

SAYANA :

उभे रोदसी यावापृथिव्यौ मे महीयमन्यं पक्षं च न पक्षमपि प्रति समाने न भवतः ॥

Verse 8.

PADAPATHA :

अभि द्यां महिना भुवं अभि इमां पृथिवीं महीं कुवित्
सोमस्य अपां इति ॥ ८

SAYANA :

उक्तमर्थं प्रतिपादयति । महिना महिम्नात्मीयेन द्यां द्युलोकमभि भुवं अभि-
भवामि । तथा महीं महतीभिमां पृथिवीं स्वमहिम्ना अभिभवामि । भवतेर्लङि छान्दसो
विकरणस्य लुक् । भूष्वोस्तिङीति गुणे प्रतिषिद्ध उवङादेशः ॥

Verse 9.

PADAPATHA :

हंत अहं पृथिवीं इमां नि दधानि इह वा इह वा कुवित्
सोमस्य अपां इति ॥ ९

SAYANA :

हन्तीति संभावनायामनुज्ञायां वा । संभावयाम्येतदनुजानामि वा । किं तत् । अह-
मिमां पृथिवीमिह वान्तरिक्षे निदधानि इह वा द्युलोक इति हस्तेन निर्दिशति ।
दधातेर्लोटि भेतिः ।

Verse 10.

PADAPATHA :

ओषं इत् पृथिवीं अहं ज्वनानि इह वा इह वा कुवित्
सोमस्य अपां इति ॥ १०

SAYANA :

अहं पृथिवीमभिलक्ष्य ओषं स्वतेजसा तापक्रमारित्यभिह वान्तरिक्षे इह वा
द्युलोके ज्वनानि भूषां यापयानि । इदिति पूरणः । हन्तेर्गत्यर्थस्य बहुलुगन्तस्व
लोटि शपो लुगभावच्छान्दसः ॥

NOTE :

ओषं. This word occurs nowhere else in the Rigveda. Roth refers
to Naigh. ii, 15, where it is given as one of the synonyms of क्षिप्त,
and quotes Atharvaveda, ii, 36, 1; vii, 73, 6; xii, 3, 31. He takes the
connection of thought between it and the root उष् to burn to be of the
same kind as the German (and English) phrases 'I burn to do it,' and
the like.

Verse 11.

PADAPATHA:

दिवि मे अन्यः पक्षः अधः अन्यं अचीकृषं कुवित् सोम-
स्य अपां इति ॥ ११

SAYANA:

मे मरीचः अन्यः पक्षः दिवि द्युलोके स्थापितः । अधः । पूर्वाधरावराणामसी-
त्यादिनासिप्रत्ययः । प्रकृतेरधादेशश्च । अधस्तात्पृथिव्यामन्यं पक्षमचीकृषमक-
र्षम्^१ । कृष विलेखने । ण्यन्तस्य लुङि षङि निरयं छन्दसीति ककारादेशः । विलेखनं
नामोत्पादनम् । उदपादयं आस्थापयमित्यर्थः ॥

Verse 12.

PADAPATHA:

अहं अस्मि महाऽमहः अभिऽनभ्यं उत्ऽर्क्षितः कुवित्
सोमस्य अपां इति ॥ १२

SAYANA:

अभिनभ्यं नभौ मध्यस्थाने भवं नभ्यमन्तरिक्षम् । उग्रादिभ्यो बहिति वस्प्रत्ययः
(Pan. v, 1, 2) तत्रैव पाठाक्षभादेशश्च । लक्षणेनाभिप्रती अभिमुख्यै इत्यञ्चयी-
भावसमासस्वरः (Pan. ii, 1, 14) । अन्तरिक्षमभ्युर्क्षित उग्रतः सूर्यात्माहं महा-
महोऽस्मि । महतामपि महानस्मि । यद्वा महत्प्रभूतं महस्तेजो यस्य । प्रभूततेज-
स्कोऽस्मि । आन्महत इत्यात्वम् ॥

Verse 13.

PADAPATHA:

गृहः यामि अरंऽकृतः देवेभ्यः हुव्यज्वाहनः कुवित्
सोमस्य अपां इति ॥ १३

SAYANA:

गृहः हविषां गृहीता अरंकृतो यजमानैरलंकृतोहं देवेभ्य इन्द्रादिभ्यो हुव्यज्वाहनी
हविषां वोढा प्रापयिता अग्न्यात्मा सन्यामि हवीषि प्रापयामि । वा प्रापये नद् । हुव्य-
मन्तःप्रापयामि बहेर्भ्युद् मिस्वादाद्युदात्तः । समासे कृत्स्नरपवप्रकृतिस्वरः । इति
वस्मात्कुविद्वद्वा रं सोमस्य सोममपां पीतवानस्मि । तस्मादितान्वकार्षमितीन्द्रः
स्वात्मानमेवास्तावीत् ॥

NOTE:

गृहः. "The unintelligible गृहो I explain as a contraction for गृह्यु,
which the collectors of the hymns did not understand." Both
in S.L. Compare note 3 on चंद्रेव No. 8 verse 7 (p. 134). Grass-
mann makes the word mean here, and only here, a servant.

^१ MSS. अकर्षं. M. M. corrects to अकर्षं. But the imperfect is wanted
Compare उदपादयं below.

No. 32.

MANDALA X.

SUKTA 121.

SAYANA:

हिरण्यगर्भ इति दशार्चं नवमं सूक्तं प्रजापतिपुत्रस्य हिरण्यगर्भस्यार्चं^१ वैष्टुभं कशब्दाभिधेयः प्रजापतिदेवता । तथा चानुक्रान्तम् । हिरण्यगर्भो दश हिरण्यगर्भः प्राजापत्यः कायमिति । गतः सूक्तविनियोगः । प्राजापत्यस्य पशोर्वपापुरोडाश-हविषां क्रमेणाहितस्तिप्तोनुवाक्यास्ततस्तिप्तो याज्याः । सूत्रितं च हिरण्यगर्भः सम-वर्तताम इति षट्प्राजापत्या इति (Asval. iii, 8) । वर्णप्रघासेषु कायस्य हविषो हिरण्यगर्भ इत्येषा याज्या । सूत्रितं च । कथा नञ्चिन्ना आ भुवद्विरण्यगर्भः सम-वर्तताम इति प्रतिप्रस्थाता वाजिने नृतीय इति (Asval. ii, 17) ॥

Verse 1.

PADAPATHA:

हिरण्यगर्भः सं अवर्तत अग्रे भूतस्य जातः पतिः एकः
आसीत् सः दाधार पृथिवीं द्यां उत इमां कस्मै देवाय हविषां
विधेम ॥ १

SAYANA:

हिरण्यगर्भः हिरण्यगर्भस्याण्डस्य गर्भभूतः प्रजापतिर्हिरण्यगर्भः । तथा च तैत्ति-रीयकं प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भः प्रजापतेरनुरूपत्वायेति^२ । यद्वा हिरण्यगर्भोऽण्डो गर्भ-वद्यस्योदरे वर्तते सोसौ सूत्रात्मा हिरण्यगर्भ इत्युच्यते । अग्रे प्रपद्योत्पन्नेः प्राक् समवर्तत । मायाध्यक्षास्तिष्ठक्षीः परमात्मनः^३ समजायत । यद्यपि परमात्मैव हिर-ण्यगर्भस्तथापि तदुपाधिभूतानां विद्यवादीनां^४ ब्रह्मण उत्पत्तेः तदुपहितो^५ प्युत्पन्न इत्युच्यते । स च जातो जातमात्र एव एकोद्वितीयः सत्र भूतस्य विकारजातस्य ब्रह्माण्डादेः सर्वस्य जगतः पतिरीश्वर आसीत् । न केवलं पतिरासीदेव अपि तर्हि स हिरण्यगर्भः पृथिवीं विस्तीर्णो द्यां दिवमुत अपि च इमामस्मानिदृशमानां पुरोवर्तिनीमिमां भूमिम् । यद्वा पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम । अन्तरिक्षं दिवं भूमिं च दाधार धारयति । छन्दसि लुङ्लङ्लिट् इति सार्वकालिको लिट् । लुङ्गारित्वादेर्भ्या-सदीर्घः । कस्मै । अत्र किञ्च बोधोनिर्ज्ञातत्वरूपत्वात्प्रजापतौ वर्तते । यद्वा छन्दार्थे काम-यत इति कः । कर्मेडप्रत्ययः । यद्वा कं सुखं तद्रूपत्वात्क इत्युच्यते । अथवा इन्नेण पृष्टः प्रजापतिर्मसीयं महत्त्वं लुभ्यं प्रदाय अहं कः कीदृशः स्यामित्युक्तवान् । स इन्द्रः प्रत्युच्चे यदीदं ब्रवीष्यहं कः स्यामिति तदेव त्वं भवेति । अतः वारणात्क इति

^१ M. M. हिरण्यगर्भाख्यस्यार्चम्. ^२ Bhaṭṭa D. omits तथा-हिरण्यगर्भः, and writes प्रजापतिरनुरूपत्वायेति. ^३ M. M. adds सकाशात्. ^४ M. M. adds सूक्ष्मभूतानां. ^५ M. M. उपहितः.

प्रजापतिराख्यायते । इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा सर्वाविजितीर्वीजित्वाब्रवीत् इत्यादिकं ब्राह्मणमन्त्रानुसंधेयम् (Ait. Br. iii, 21) । यथासौ किंशब्दस्तदा सर्वनामत्वात्मैभावः सिद्धः । यथा तु यौगिकस्तदा व्यत्ययेनेति द्रष्टव्यम् । सावेकाच इति प्राप्तस्य न गोचरन्ताववर्णेति प्रतिषेधः । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । कं प्रजापतिं देवाय देवं दानादिगुणयुक्तं हविषा प्राजापत्यपशोर्वपाकूपैक-कपालात्मकेन पुरोडाशेन वा विधेम वयमृत्विजः परिचरेम । विधतिः परिचरणकर्मा ॥

Verse 2.

PADAPATHA :

यः आत्मन्दाः बलन्दाः यस्य विश्वे उपऽआसते प्रशिक्षं
यस्य देवाः यस्य छाया अमृतं यस्य मृत्युः कस्मै देवाय
हविषा विधेम ॥ २

SAYANA :

यः प्रजापतिः आत्मना आत्मनां दाता । आत्मानो हि सर्वे तस्मात्परमात्मन उत्पद्यन्ते । यथामेः सकाशः हित्कुलिङ्गा जायन्ते तद्वत् । यद्वा आत्मनां शोधयिता । वैष्णोर्धेन आतोमनिनिति विश्व् । बलदाः बलस्य च दाता शोधयिता वा । यस्य च प्रशिक्षं प्रकृतं शासनमाज्ञां विश्वे सर्वे प्राणिन उपासते प्रार्थयन्ते सेवन्ते वा । शासु अनुशिष्टौ शास इदित्युपधाया इत्वम् । शासिवसिषसीनां चेति षत्वम् । कृषुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आसेरनुशात्तेस्वाल्लसार्वधातुकानुशात्तत्वे धातुस्वरः । तिङि चोशात्तवतीति गतिरनु-शात्ता । तथा देवा अपि यस्य प्रशासनमुपासते । अपि च अमृतममृतत्वम् । भावप्र-धानो निर्देशः । यद्वा मृतं मरणं नास्त्यस्मिन्नित्यमृतं सुधा । बहुव्रीहौ तत्रो जरमरमिच-मृता इत्युत्तरपदाद्युशात्तत्वम् । तदपि यस्य प्रजापतेः छाया छायेव वर्ति भवति । मृत्यु-येमश्च प्राणापहारी छायेव भवति । तस्मै कस्मै देवायेत्यादि समानं पूर्वेषु । हविषा पुरोडाशात्मनेति तु विशेषः ॥

NOTE :

यस्य देवाः.....यस्य मृत्युः. It is possible that we are to supply or under-stand उपासते प्रशिक्षम् and छाया with these clauses. But in view of verse 4 I prefer to take them as independent sentences.

Verse 3.

PADAPATHA :

यः प्राणतः निष्मिषतः मृद्धिज्वा एकः इत् राजा जर्गतः
बभूव यः ईशो अस्य द्विषदः चतुःषदः कस्मै देवाय हविषा
विधेम ॥ ३

SAYANA :

यो हिरण्यगर्भः प्राणतः श्वसतः^१ । अन प्राणने । आरादिकः । सतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । निमिषतः अक्षिपक्षमचलनं कुर्वतः । अत्रापि पूर्ववद्विभक्तिरुदात्ता । जगतः जङ्गमस्य प्राणिजातस्य महित्वा महत्त्वेन । सुपां सुलुगिति तृतीयाया आकारः । माहात्म्येन एक इत् अद्वितीय एव सन् राजा बभूव ईश्वरो भवति । भवतेर्णलि लितीति प्रत्ययात्पूर्वत्वोदात्तत्वम् । अस्व परिदृश्यमानस्य द्विपदः पादद्वयबुक्तस्य मनुष्यादेः चतुष्पदः गवाश्वादेश्च यः प्रजापतिरीशो ईष्टे । ईश ऐश्वर्ये । आरादिकोनुदात्तेत् । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । अनुदात्तेन्वाङ्गसार्वधातुका-नुदात्तत्वे धातुस्वरः । अस्व ऊडिस्मितीदमो विभक्तिरुदात्ता । हो पाशौ बस्व स-द्विपत् । संख्यासुपूर्वस्येति पादद्वयद्वयान्त्वलोपः समासान्तः । भर्तृज्ञावां पादः प-सिति पञ्चावः । द्वित्रिभ्यां पदान्नित्येकादेशविकृतस्यानन्यत्वात्तुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । स्वरवर्जमेवैव चतुष्पद इत्यत्रापि प्रक्रिया । बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । पूर्वपदं नः संख्याया इत्याद्युदात्तत्वम् । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययत्वेति विसर्जनीयत्व-त्वम् । ईदुद्यो यः प्रजापतिः तस्मै कस्मा इत्यादि सुबोधम् । हविषा इहवाद्यात्म-नेत्ययमत्र विशेषः ॥

NOTES :

1. प्राणतो निमिषतः.....जगतः 'The breathing, sleeping world,' the world of breath and sleep, as distinguished here on the one hand from the inanimate creation and on the other from the world of the gods who sleep not. But जगतः too may be an adjective 'all that breathes and sleeps and moves.'

2. महित्वा. Vedic instrumental as it is also in the next verse.

Verse 4.

PADAPATHA :

यस्य इमे हिमज्वंतः महिज्वा यस्य समुद्रं रसया सह
आहुः यस्य इमाः प्रदिशः यस्य बाहू इति कस्मै देवाय
हविषा विधेम ॥ ४

SAYANA :

हिमा अस्मिन्सन्तीति हिमवान् । तेन बहुवचनान्तेन सर्वे पर्वता लक्ष्यन्ते । यथा छत्रिणो गच्छन्तीति । हिमवन्तो हिमवदुपलक्षिता इमे दृश्यमानाः सर्वे पर्वता^१ बस्व प्रजापतेर्नेहिस्वा महत्त्वं माहात्म्यमैश्वर्यमित्याहुः । तेन सुष्ट्वासाद्रूपेणावस्थानाद्वा तथा रसया । रसो जलम् । तद्वती रसा नदी । अर्घ आदित्वादहन् । जातावेकवच-

^१ M. M. प्रथमतः. ^२ Bhao D. MS. हिमा अस्मिन्सन्तीति हिमवदुपलक्षिता इमे दृश्यमानाः सर्वे पर्वताः.

नम् । रसाभिर्नदीभिः सह समुद्रम् । पूर्ववदेकवचनम् । सर्वान्समुद्रान् यस्य महाभा-
ग्यमित्याहुः कथयन्ति सृष्टयभिज्ञाः । यस्य चेमाः प्रदिशः प्रारम्भा आग्नेय्याद्याः
कोणदिश ईशितव्याः । तथा बाहू । वचनव्यत्ययः । बाहवो भुजाः । भुजव-
त्प्राधान्ययुक्ताः प्रदिशश्च यस्य स्वभूताः । तस्मा कस्मै इत्यादि समानं पूर्वेण ॥

NOTES :

1. रसया. Rasa is the name of a mythical stream surrounding the world, अन्तरिक्षनदी Nir. x, 25.

2. यस्येमाः प्रदिशो यस्य बाहू. Sayana sees two distinct clauses here. By प्रदिशः he understands the four intermediate points of the compass. He adds ईशितव्याः to specify more closely the relation of dependence in which the regions stand to Prajapati. They are his (यस्य), that is, they are at his beck and call (ईशितव्याः). स्वभूताः is used in the same way further on. प्रारम्भाः is intended as an etymological explanation of the prefix in प्रदिशः. Sayana goes on (तथा) to the second clause यस्य बाहू. The dual, he says stands for the plural, and by the word 'arms' we are to understand in this context the four principal regions.*

It is difficult to accept this, but the real meaning is not clear. Ludwig believes that the second यस्य is simply tautological. He compares verse 2, where he would translate 'on whose command all the gods wait.' Grassmann translates 'whose two arms embrace the whole world.'

Verse 5.

PADAPATHA :

येन द्यौः उग्रा पृथिवी च दृळ्हा येन स्वरिति स्तभितं
येन नार्कः यः अन्तरिक्षे रजसः विष्मानः कस्मै देवाय हविषा
विधेम ॥ ५

SAYANA :

येन प्रजापतिना द्यौः अन्तरिक्षं उग्रा^१ उदूर्णविशेषा गहनरूपा वा पृथिवी
भूमिश्च दृळ्हा येन स्थिरीकृता । स्वः स्वर्गश्च येन स्तभितं स्तब्धं कृतम् । यथा
अधो न पतति तथोपर्यवस्थापितमित्यर्थः । असितस्कभितस्तभितोति निपात्यते । तथा

* This against Max Müller, who rejects the reading of the MSS. as "simply unintelligible" and prints प्राच्यारंभा आग्नेय्याद्याः कोणदिश ईशानांता वा from conjecture. See his preface, Vol. vi, p. xxxvi.

^१ M. M. अन्तरिक्षमुदूर्ण विशेषगहनरूपं वा.

नाक आदित्यश्च येनान्तरिक्षे स्तभितः । यथान्तरिक्षे रजस उदकस्य विमानो निर्मा-
ता । तस्मै कस्मा इत्यादि गतम् ॥

Verse 6.

PADAPATHA :

यं क्रंदसी इति अवसा तस्तुभा॒ने इति॑ अ॒भि ऐक्ष॑तां
मन॑सा रेज॑माने इति॑ यत्र॑ अधि॑ सूरः उत्प॑द्भतः वि॒भाति॑ कस्मै
दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ वि॒धेम॑ ॥ ६

SAYANA :

क्रन्दितवान् रोदितवाननयोः प्रजापतिरिति क्रन्दसी यावापृथिव्यौ । भूयते हि
यदरोसीत्तदनयो रोदसीत्वमिति (Tait. Br. ii, 2, 94.) । ते अवसा रक्षणेन हेतुना
लोकस्य रक्षणार्थं तस्तुभा॒ने प्रजापतिना सृष्टे लब्धस्यैव सत्यौ च प्रजापति मनसा
बुद्ध्याभ्यैक्षेतां आवयोर्भहस्वमनेन इत्यभ्यपश्येताम् । ईक्ष वर्धने । लङ्प्रकारित्वादा-
द्युदात्तत्वम् । कीदृशौ यावापृथिव्यौ रेजमाने राजमाने दीप्यमाने । आकारस्य
व्यत्ययेनैत्वम् । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । बद्धा लिटः
कानच् । फणां च सप्तानामित्येत्वाभ्यासलोपौ (Pan. vi, 4, 125) । छन्दस्सुमय-
ति सार्वधातुकत्वाच्छष् । अभ्यस्तानामादित्याद्युदात्तत्वम् । यत्राधि अस्मिन्ना-
धारभूते प्रजापतौ सूरः सूर्यः उदितः उदयं प्राप्तः सन् विभाति प्रकाशते । उत्पूषदितेः
कर्मणि निष्ठा । गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । तस्मै कस्मा इत्यादि
सुज्ञानम् ॥

Verse 7.

PADAPATHA :

आपः॑ ह॒ यत् बृ॒हतीः॑ विश्वं॑ आ॒यन् गर्भं॑ दधा॑नाः ज॒नय॑न्तीः
अ॒ग्निं ततः॑ दे॒वानां॑ सं अ॒वर्त॑त अ॒ष्टः एकः॑ कस्मै॑ दे॒वाय॑
ह॒विषा॑ वि॒धेम॑ ॥ ७

SAYANA :

बृहतीः बृहत्यो महत्यः जप्ति वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । बृहन्महतीरुपसं-
ख्यानमिति ङीप् उदात्तत्वम् । अग्निमुपलक्षणमेतत् । अग्न्युपलक्षितं सर्वं विश्वा-
विभूतजातं जनयन्तीः जनयन्त्यः तस्यै गर्भं हिरण्यमाण्डस्य गर्भभूतं प्रजा-
पतिं दधानाः धारयन्त्यः आपो ह आप एव विश्वमायन् सर्वे जगद्भाषुवन् । बर-
स्वगर्भं दधाना आपो विश्वात्मनावस्थिताः ततो गर्भभूतात्मजापसेर्देवादीनां प्राणा-
त्मको वायुरजायत । अथवा यत् लिङ्प्रवचनबोध्यत्वञ्च । उक्तलक्षणा वा आपः

¹ M. M. adds from one MS. यद्यस्मात्ततस्तस्माद्धेतोर्देवानां देवादीनां सर्वेषां प्राणि-
नामसुः प्राणभूत एकः प्रजापतिः समवर्तत समजायत यद्वा. " M. M. यं गर्भं.

विश्वमावृत्य स्थिताः ततस्ताभ्योद्भूतः सकाशादेकोहितीवो अमुः प्राणात्मकः
प्रजापतिः समवर्तत निश्चक्राम । तस्मै कस्मा इत्यादिगतम् ॥

Verse 8.

PADAPATHA :

यः चित् आपः महिना परिऽअपश्यत् दक्षं दधानाः ज-
नयंती यज्ञं यः देवेषु अधि देवः एकः आसीत् कस्मै देवाय
हविषा विधेम ॥ ८

SAYANA :

यज्ञं यज्ञोपलक्षितं विकारजातं जनयन्तीः उत्पादयन्तीः तदर्थं दक्षं प्रपञ्चात्मना
वर्धयितुं प्रजापतिमात्मनि दधानाः धारयित्रीः । दधातेर्ह्येतौ घानच् । अभ्यस्तानामादि-
रित्याद्युदात्तत्वम् । ईदृशीरापः । व्यत्यये प्रथमा । अपः प्रलयकालीना महिना महिना ।
छान्सो मलोपः । स्वमाहात्म्येन यश्च प्रजापतिः पर्यपश्यत् परितो वृष्टवान् । यश्च
देवेष्वधि देवेषु मध्ये देवः तेषामपीश्वरः सन् एकः अहितीयः आसीत् भवति ।
अस्तेछान्सो लङ् । अस्तिसिचोपुक्ते इतीडागमः (Pan. vii, 3, 96) । तस्मै
कस्मा इत्यादि गतम् ॥

Verse 9.

PADAPATHA :

मा नः हिंसीत् जनिता यः पृथिव्याः यः वा दिवं सत्य-
धर्मा ज्ञानं यः च अपः चन्द्राः बृहतीः ज्ञानं कस्मै देवाय
हविषा विधेम ॥ ९

SAYANA :

स प्रजापतिः नोत्मान् मा हिंसीत् मा बाधतां यः पृथिव्याः भूमेर्जनिता जनयिता
मृष्टा । जनिता मन्त्र इति त्रिलोपो निपात्यते । उदात्तबन्धो हल्पूर्वोऽस्ति पृथिवीश-
ब्दादिभक्तेरुदात्तत्वम् । यो वा यश्च सत्यधर्मा सत्यमवितथं धर्मं जगतो धारणं यस्य
स तावृष्टः प्रजापतिर्दिवमन्तरिक्षोपलक्षितान्सर्वोद्भोक्तान् अज्ञानं जनयामास ।
जनीं प्रावुर्भावे णिचि वृद्धौ जनीञ्चक्रसुरस्य इति मित्रवान्मितां ऋस्व इति ऋस्वत्वं
ततो लिङि अमन्त्र इति निषेधाशम्भ्रत्वभावावे तिपो णलि वृद्धौ लितीति प्रत्ययात्पू-
र्वस्वोदात्तत्वम् । यश्च बृहतीः महतीः चन्द्राः आहूयिनीः अप उदकानि अज्ञानं
जनयामास । ऊडिस्मित्यादिना अप्शब्दादुत्तरस्व शस उदात्तत्वम् । तस्मै कस्मा
इत्यादि गतम् ॥

Verse 10.

PADAPATHA :

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव
यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणां ॥ १०

SAYANA :

इळादधारव्य इष्टयने प्राजापत्यस्य हविषः प्रजापते इत्येषानुवाक्या । सूचितं च । प्राजापत्य इळादधः प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति (Asval. ii, 14) । केशनखकीटादिभिर्दुष्टानि हवीष्यनयैवाप्सु प्रक्षिपेत् । सूचितं च । अपोऽथवहरेद्भुः प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति (Asval. iii, 10) । चौलादिकर्मस्वप्नेषा होमार्थो । सूचितं च । तेषां पुरस्ताच्चतस्र आज्याहुतीर्जुह्यादन्न आयुषि पवस इति तिसृभिः प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति च इति (Asval. Grih. i, iv) ।

हे प्रजापते त्वत् स्वत्तोऽन्यः कश्चित् एतानि इसानी वर्तमानानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि । शोचन्वासि बहुलमिति शैलोपः । जातानि प्रथमविकारभास्त्रि ता तानि सर्वाणि भूतजातानि न परि बभूव न परिगृह्णाति न व्याप्नोति । स्वमेवैतानि परिगृह्य कष्टं शक्नोतीति भावः । परिपूर्वो भवतिः परिग्रहार्थः । वयं च यत्कामाः यत्फलं कामयमानाः ते जुहुयं जुहुमः हवीषि प्रयच्छामः तत्फलं नोस्माकमस्तु भवतु । तथा वयं च रयीणां धनानां पतय ईश्वराः स्याम भवेम । नामन्यतरस्यामिति नाम उक्तस्त्वम् ॥

No. 33.

MANDALA X.

SUKTA 125.

SAYANA :

अहमित्यष्टर्चं त्रयोदशं सूक्तमम्भृणस्य महर्षेर्दुहिता वाङ्मात्री ब्रह्मविदुषी स्वात्मानमस्तौत् । अतः स ऋषिः सच्चित्सुखात्मकः सर्वगतः परमात्मा देवता । तेन ह्येषा तासात्म्यमनुभवन्ती सर्वजगद्रूपेण सर्वस्याधिष्ठानत्वेन आहमेव सर्वे भवामीति स्वात्मानं स्तौति । द्वितीया जगती शिष्टाः सप्त त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम् । अहमष्टौ वायाम्भृणी जुष्टावात्मानं द्वितीया जगतीति । गतो विनियोगः ॥

Verse 1.

PADAPATHA :

अहं रुद्रेभिः वसुभिः चरामि अहं आदित्यैः उत
विश्वेदेवैः अहं मित्रावरुणा उभा बिभार्मि अहं इंद्राग्नी इति
अहं अश्विना उभा ॥ १

अहं सूक्तस्य ब्रह्मी वायाम्भुनी बहुल जगत्कारणं ननुप नवन्ती कश्चिन् कश्चिन्
 दशभिः । इत्थंभावे हतीबा । तदात्मना चराभि एवं बहुमिरिस्थीकी तनवाभूता ज
 नीति योज्यम् । तथा निचावरुणा मित्रं च वरुणं च । क्षमां क्षमामि हिमं हिमां
 आकारः । उभा उभौ अहनेच ब्रह्मीभूता विनविं धारवाभि । इच्छासीं वात्स्यमिच सा
 यानि । उभा उभौ अग्निना अग्निनी अज्जहनेच धारवाभि । भूमिं हि सधे जगत् क्षत्री
 रजतनिवाध्वेस्तं सहृदयते । नावा च जगत्कारिणि विनर्तते । नाहुक्यं धावां
 आधारत्वेन असज्जुःखापि ब्रह्मण उक्तस्य सधेत्वाभ्यभिः ॥

अहं सोमं माह्वसं विभामि अहं त्वदीयं उत भुविषी मम
अहं दधामि द्रविणं द्रविणस्यै मम भुविषी मम
मुन्वते ॥ २

[illegible][illegible]

एवंभूत हे यम &c. Verse 8 of the same hymn, आहनः (Compare Nir. v, 2). Sayana, हे आहनः ममापहन्नि असहभाषणेन दुःकायिणि.

2. सुप्राभ्ये. This is also a rare word. Roth, who makes it mean *very attentive*,—*zealous*, quotes i, 60, 1 (दूत. Sayana, सुप्राभ्यं सुष्ठु प्रकर्षेण रक्षितारं दूतम्...सुप्राभ्यं सुष्ठु प्रकर्षेण अवाति रक्षतीति सुप्राभीः उपसर्गद्वयोपस्थादवतेरविनृस्तृ-तन्निभ्य ईरितीकारप्रत्ययः (Un. iii, 156) &c. i, 83, 1 (मत्स्य. Sayana, सुप्राभीः सु-ष्ठु परक्षितः... सुप्राभीः अविनृस्तृतन्निभ्य ईरित्यवतेरीकारप्रत्ययः), ii, 26, 1; iv, 25, 5 6, and our passage.

Verse 3.

PADAPATHA :

अहं राष्ट्रीं संगमनीं वसूनां चिकितुषीं प्रथमा यज्ञियांनां
तां मा देवाः वि अदधुः पुरुञ्चा भूरिस्थानां भूरि आवेश-
यन्तीं ॥ ३

SAYANA :

अहं राष्ट्री । ईश्वरनामैतत् । सर्वस्य जगत ईश्वरी । तथा वसूनां धनानां संग-
मनी संगमयित्री । उपासकानां प्रापयित्री । चिकितुषी यत्साक्षात्कर्तव्यं परं ब्रह्म
तज्ज्ञातवती स्वात्मतया साक्षात्कृतवती । अत एव यज्ञियानां ब्रह्मार्हाणां प्रथमा
मुख्या । या एवंशुणविशिष्टाहं तां मां भूरिस्थानां बहुभावेन प्रपञ्चात्मनायतिष्ठ-
मानाम् । भूरि भूरीणि बहूनि भूतजातानि आवेशयन्तीं जीवभावेन आत्मानं प्रवे-
शयन्तीम् । ईदृशीं मां पुरुचा बहुषु देशेषु व्यदधुः देवा विदधति कुर्वन्ति उक्त-
प्रकारेण वैश्वरूप्येणावस्थानाद् । यद्यत्कुर्वन्ति तत्सर्वं मामेव कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

NOTES :

1. संगमनी वसूनां, Compare संगमनं जनानां No. 29 verse 1.
2. चिकितुषी प्रथमा यज्ञियानां. 'The first to know the gods.' Compare verse 1. So Roth and Grassmann. Ludwig follows Sayana, and holds that चिकितुषी answers to राष्ट्री and प्रथमा यज्ञियानां to संगमनी वसूनां.
3. भूरि. Perhaps a Singular. For आवेशयन्तीं Ludwig notes that the reading in the Atharvaveda is आवेशयन्तः.

Verse 4

PADAPATHA :

मया सः अन्नं अत्ति यः विष्पश्यति यः प्राणिनि यः ई-
शृणोति उक्तं अमृतवः मां ते उप क्षियन्ति शुधि श्रुत श्रद्धि-
सवं ते वदामि ॥ ४

SAYANA :

बोजनमस्ति¹ स भोक्तृशक्तिरूपवा मयैवाजमस्ति। यश्च विपश्यति आलोकयतीत्यर्थः² यश्च प्राप्तिं आसोच्छ्वासरूपं³ व्यापारं करोति सोऽपि मयैव । यश्चोक्तं शृणोति श्रु श्रवणे । श्रुवः शृचैति श्रुधातोः शृभावः । य ईदृशीमन्तर्बोमिरूपेण स्थितां मां न जानन्ति ते अमन्तवः अमन्यमानाः अजानन्तः उपक्षिबन्ति उपक्षीपाः संसारेण हीना भवन्ति । मनोरौपादिकस्तुप्रत्ययः । नञ्समासं ध्वत्वयेनान्तोदात्तत्वम् । यद्वा भावे तुप्रत्ययः । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्त्वुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । माममन्तवः मद्भिषजज्ञानरहिता इत्यर्थः । हे श्रुत विभुत सखे श्रुधि मया वक्ष्यमाणं शृणु । छान्दसो विकरणस्व लुक् । श्रुश्रुपृकृभ्य इति हेर्भिभावः । किं तच्छ्रोतव्यम् । अस्तिवम् । अस्तिः अस्ति तथा युक्तम् । अस्तिवत्त्वेन लभ्यमित्यर्थः । अदन्तरोरुपसर्गवद्भूतिरिष्यत इति (Pan. i, 4, 57, 2) । अच्छद्भ्योपसर्गवद्भूतमानत्वादुपसर्गो घोः किरिति किप्रत्ययः । मत्वर्थीबो वः । ईदृशं ब्रह्मात्मकं वस्तु ते गुह्यं वशामि उपदिशामि ॥

NOTES :

1. All the authorities follow Sayana, and make no distinction between the relative clauses and the first clause सो अजमस्ति. But is not the meaning that all that see and breath and hear, that is the whole living world, draw their food from the divine word. Compare the clause which follows—अमन्तवो मां त उपक्षियन्ति.

2. अमन्तवः Compare the use of अमन्यमानान् in No. 6 verse 10.

3. श्रुत. In his translation Ludwig follows Roth and Grassmann in taking this, against Sayana, as an imperative of the second person plural. In his commentary he takes श्रुतश्रुद्वि, against the Pada text, as one word 'what old tradition bids believe.'

Verse 5.

PADAPATHA :

अहं एव स्वयं इदं वदामि जुष्टं देवेभिः उत मानुषेभिः
यं कामये तन्तं उग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तं ऋषिं तं
सुश्रेधां ॥ ५

SAYANA :

अहं स्वयमेवेदं वस्तु ब्रह्मात्मकं वशामि उपदिशामि । देवेभिः देवैरिन्द्राग्निरपि जुष्टं सेवितमुत अपि च मानुषेभिः मनुष्यैरपि जुष्टम् । ईदृशवत्स्वात्मिकाहं कामये

¹ Bhao Daji MS. संभोक्तां. ² Bhao Daji MS. omits this clause. ³ M. M. भासोच्छ्वासादिव्यापारं.

यं पुरुषं रक्षितुमहं वाञ्छामि तं तं पुरुषमुग्रं कृणोमि सर्वेभ्योधिकं करोमि तमेव
ब्रह्माणं सृष्टारं करोमि तमेव ऋषिमतीन्द्रियार्थवर्धनं करोमि तमेव सुमेधां
शोभनप्रज्ञं च करोमि ॥

Verse 6.

PADAPATHA :

अहं रुद्राय धनुः आ तनोमि ब्रह्मद्विषे शरवे हन्तवै ऊं
इति अहं जनाय सम्मदं कृणोमि अहं द्यावापृथिवी इति आ
विवेश ॥ ६

SAYANA :

पुरा त्रिपुरविजयसमये रुद्राय रुद्रस्य । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । महादेवस्य धनुश्चापमहमा
तनोमि ज्यया आततं करोमि । किमर्थम् । ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणानां द्वेष्टारं शरवे शरं
हिंसकं त्रिपुरनिवासिनमसुरं हन्तवै हन्तुं हिंसितुम् । हन्तेऽस्तुमर्थे सेसेनिति तवैप्रत्ययः ।
अन्तश्च तवै युगपदित्याद्यन्तयोर्गुणपदुदात्तत्वम् । नृ हिंसायामित्यस्माच्छृङ्खलिवी-
त्यादिना उपत्ययः । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । उदाह-
रकः । अहमेव समहं समानं माद्यन्त्यस्मिन्निति समत्संप्रदायः स्तोत्रजनार्थं
शत्रुभिः सह संप्राममहमेव कृणोमि करोमि । तथा द्यावापृथिवी दिवं च पृथिवीं
चान्तर्यामितयाहमेवाविवेश प्रविष्टवती ॥

NOTE :

ब्रह्मद्विषे शरवे हन्तवै उ. 'That his arrow may slay all that hate God.'
For the construction see Whitney paras. 287 and 282 c. शर is a
weapon, as in i, 100, 18 Sayana, शर्वी = हिंसकेन वज्रेण.

Verse 7.

PADAPATHA :

अहं सुवे पितरं अस्य मूर्धन् मम योनिः अप्सु अंतरिति
समुद्रे ततः वि तिष्ठे भुवना अनु विश्वा उत अमू द्यां वर्ष्मणां
उप स्पृशामि ॥ ७

SAYANA :

द्यौः पितेति श्रुतेः पिता द्यौः । पितरं दिवमहं सुवे प्रसवे जनयामि । आत्मानं आकाशः
संभूत इति श्रुतेः । कुत्रेति तदाह । अस्थ परमात्मनः मूर्धन् मूर्धनि परमकारण-
भूते¹ तस्मिन् हि विद्यसादिकार्यजातं सर्वं वर्तते । तन्नुप पट इव । मम च योनिः का-

¹ M. M. मूर्धन्युपरि कारणभूते.

रणं समुद्रे समुद्रवन्त्बस्माद्भूतजातानीति समुद्रः परमात्मा । तस्मिन्नप्युच्चापनशीला-
सु धीवृत्तिष्वन्तर्मध्ये यद्ब्रह्म चैतन्यं तन्मम कारणमित्यर्थः । यत ईदृग्भूताहमस्मि
ततो हेतोर्विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातान्यनुप्रविश्य वितिष्ठे विविधं प्राप्य
तिष्ठामि । समवप्रविश्यः स्य इत्यात्मनेपदम् । उत अपि च अमुं ध्यां विप्रकृष्टदृष्टोव-
स्थितं स्वर्गलोकम् । उपलक्षणमेतत् । एतदुपलक्षितं कृत्स्नं विकारजातं वर्धेणा
कारणभूतेन मायात्मकेन मरीचेन देहेन उप स्पृश्यामि । ब्रह्मा अस्व भूतस्व^१ मूर्धन्मूर्ध-
नि उपरि अहं पितरमाकाशं सुवे । समुद्रे जलधौ अप्यु उदकेषु अन्तर्मध्ये मम बोनः
कारणभूतो अभ्यृणास्व ऋषिर्वर्तते । ब्रह्मा समुद्रेन्तरिक्षे अप्यु अभ्यवेपु देवसरीरेषु
मम कारणभूतं ब्रह्म चैतन्यं वर्तते । ततोहंकारपात्मिका सती सर्वाणि भुवनानि
व्याप्नोमि अन्यत्समानम् ॥

NOTE :

अस्य मूर्धन्, "At the head of this, that is of all that is; it is left undetermined by what name the God meant to be called. Roth in S.L.

वर्धेणा. 'with my.'

Verse 8.

PADAPATHA :

अहं एव वार्तःऽहव प्र वामि आश्रभमाणा भुवनानि विश्वा
परः दिवा परः एना पृथिव्या एतावती महिना सं बभूव ॥ ८

SAYANA :

विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि कार्वाणि आश्रभाणा कारणरूपे-
णोत्पादयन्ती अहमेव परेणानधिष्ठिता स्वयमेव प्र वामि प्रवर्ततेः वात इव । यथा वातः
परेणाप्रेरितः सन् स्वेच्छयैव प्रवाति तद्वत् । उक्तं सर्वे निगमयति । परो दिवा । पर
इति सकारान्तं परस्तादित्यर्थे वर्तते । यथाध इत्यधस्तादर्थे । 'कृद्योगे च तृतीया सर्वत्र
वृद्ध्यते । दिव आकाशस्य परस्तात् । एना पृथिव्या । द्वितीयादौःस्वेन इतीहम
एनादेष्टः । अस्वाः पृथिव्याः परः परस्तात् । यावापृथिव्योरुपादानमुपलक्षणम् ।
एतदुपलक्षितात्सर्वस्माद्विकारजातात्परस्ताद्वर्तमाना अस्मद्भूतेशसीनकूटस्थब्रह्मचैतम्ब-
रूपाहं महिना महिना एतावती सं बभूव । एतच्छब्देनोक्तं सर्वे परामुदयते ।
एतत्परिमाणमस्याः । यत्तदेतेभ्यः परिमाण इति वक्तुम् । आ सर्वनाम्न इत्यात्वम् ।
सर्वजगदात्मनाहं संभूतास्मि । महच्छब्दादिमनिषि देरिति टिलीपः । ततः
द्वितीयाध्यानुशात्तनिष्ठतिस्वरेण तस्या उदात्तत्वम् । छान्दसो मलोपः ॥

^१ M. M. भूलोकस्य- ^२ M. M. तयोगे.

No. 34.

MANDALA X.

SUKTA 168.

SAYANA :

वातस्येति षतुर्द्धं सप्तदशं सूक्तं वातगोत्रस्यानिलास्यस्वार्यं वैदुभनैन्द्रवाद्युदेव-
ताकम्^१। तथा चातुष्कान्तम्^२। वातस्यानिलो वातावनो वाचव्यमिति^३। गतो विनिबोधः॥

Verse 1.

PADAPATHA :

वातस्य नु महिमानं रथस्य रुजन् एति स्तनयन् अस्य
घोषः दिविस्पृक् याति अरुणानि कृण्वन् उतो इति एति
पृथिव्या रेणुं अस्यन् ॥ १

SAYANA :

वातस्य वायोः रथस्य रंहणशीलस्य महिमानं माहात्म्यं नु शिप्रं प्रब्रवीमि ।
अस्य वायोघोषः शब्दः स्तनयन् गिरिगङ्गुरादिषु विविधं शब्दमुत्पादयन् रुजन्
‘सर्वस्थावरजङ्गमजातं भस्मन्’ एति गच्छति । स च वायुः दिविस्पृक् दिवभाकाशं
स्पृशन् व्यासृजन् । अरुणानि अरुणवर्णानि विकृतरूपाणि दिगन्तराणि कृण्वन्
कुर्वन् याति प्राप्नोति । उतो अपि च पृथिव्याः भूमेः रेणुं पांसुमस्यन् गृहीत्वा सर्वत्र
विक्षिपन् एति गच्छति । अत एव चारुणानि कृण्वन्मित्युक्तम् ॥

NOTES :

1. अस्य. That is रथस्य, not वायोः, as Sayana takes it. For दिविस्पृक् as an epithet of the chariot of the god compare No. 9 verse 4.
2. अरुणानि कृण्वन्. ‘Reddening the Sky.’ “The red sky at sunset is perhaps what is meant.” Ludwig.

Verse 2.

PADAPATHA :

सं प्र ईरते अनु वातस्य विस्थाः आ एनं गच्छति समनं
न योषाः ताभिः सञ्जुक् सञ्जयं देवः ईयते अस्य विश्वस्य
भुवनस्य राजा ॥ २

^१ M. M. omits ऐन्द्र. ^२ Bhao Daji MS. omits this sentence. ^३ M. M. सर्वै.
Bhao Daji MS. सर्वस्थावरजातं.

SAYANA :

विष्टाः विशेषेणावस्थिताः पर्वताद्याः वातस्य वायोः अनुगुणं संप्रेरते संप्रगच्छन्ति । यस्मिन्मुखो वायुर्वर्तते तस्मिन्मुखाः प्रकम्पन्त इत्यर्थः । समनं न संप्रामन्वि एनं वायुं योषाः भव्योषितः¹ आ गच्छन्ति । ताभिर्वडवाभिः सयुक्² स्वयमेव बुद्धमानं सरयं समानमेकं रयमारुह्य देवो सीप्यमानो वायुः ईयते गच्छति । ईद् गतौ । अस्व विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य द्वितीयविकारभाजो भूतजातस्य राज्ञा स्वामी भवति³ ॥

NOTES :

1. संप्रेरते अनु वातस्य विष्टाः. The construction and the meaning of this sentence are alike obscure. Ludwig makes विष्टाः the accusative after अनु, and supplies a nominative to the verb from the next verse. 'They rush (i.e., the waters rush) in the tracks of the wind.' But there is no authority for the meaning given to विष्टाः. Roth, followed by Grassmann, takes वातस्य विष्टाः together as the subject of the sentence. Roth translates 'the winds of all sorts'; and Grassmann, 'the wings of the wind.' Sayana is evidently at sea. The difficulty is as to the word विष्टा, which does not occur elsewhere in the Rigveda. Roth, deriving it from स्था with वि, quotes गवामधानां वयसश्च विष्टा. (or विष्टाः as he would prefer to read: the pada text has विष्टा) *the different kinds of birds*, AV. xii, 1, 5; देवानां विष्टामनु यो वितस्थे *the different gods* (T. Br. iii, 7, 5, 3; Rigg. x, 168, 2 (our passage); बुध्या उपमा विष्टाः VS. xiii, 3; यज्ञस्य 23, 57, fg. Kaus. 3; दक्षोक्तु ता वरुण यास्ते विष्टाः *different forms of manifestation*, AV. v, 1, 8; vii, 3, 1 (compare TS. i, 7, 12, 2) स्वर्गो लोका अमृतेन विष्टा इषं दुहाम् *the heavenly worlds, with the immortals, the various, &c.*, xviii, 4, 4, विष्टुषो विष्टया (the MSS. have विष्टया; but compare Asval. Sr. iv, 12, 2) स्तोमो अह्वाम् (पिपर्तुं) *with the different days* TS. iv, 4, 12, 13.

2. एनं गच्छन्ति समनं न योषाः. 'They go to him as women to an assembly.' But समनं may have another meaning. I translate Roth's article on the word. "समनं (from सम्) n. *meeting*, as follows (1) *embrace* आचरन्ती समनेव (for रमनमिव Nir. ix, 40) योषा RV. vi, 75, 4, in the same way, iv, 58, 8 (Nir. vii, 17). x, 168, 2. (2) *contest, battle*, Naigh. ii, 17, Nir. ix, 14, 18. RV. vi, 75, 3, 5. बाजी न सतिः समना जिगाति ix, 96, 9. आ यज्ञः समने पर्वथः x, 143, 4, VS. ix, 9. (3) *meeting, holiday gathering* समयुवो न समनञ्चञ्चन् *they adorned themselves as girls at a fair*.

¹ M. M. adds वडवाः. ² Bhao Daji, सयुक् (सयुक् in text). Compare M. M.'s V. L. ³ M. M. adds, यद्वा समनं धृष्टं पुरुषं योषाः कामेन्य इव । एवं वायुं सरगुल्मादि-रूपाः स्त्रियोभिगच्छन्ति । ताभिः सरथं सहरथं देव ईयत इति ॥

RV. vii, 2, 5, ii, 16, 7. होतेव याति समनेषु रेभन् ix, 97, 47. समनेव वपुष्यतः कृष्वन्मानुषा युगा *he makes men a wondering circle of spectators, that is, draws all eyes to himself*, viii, 51, 9; x, 55, 5, 86, 10. AV. ii, 36, 1. अन्यासां समनं यती *to the feasts, that is, the bridal parties, of others*, vi, 60, 2. (4) *traffic, business*, वि या सृजति समनं व्याधिनः *who sends out the merchants to their business*, RV. i, 48, 6. Compare असमन (*separating* RV. i, 140, 4; vii, 5, 3). In S. L. Roth has the note 'They go together to the dance.'

3. सयुक्. 'Joined with.' Nom. sing. masc. Compare सयुजा i, 164, 20 (Sayana = समानयोगौ), सयुजः iii, 30, 11 (Sayana = संगतान्) and सयुजं x, 124, 9 (Sayana = सखायम्). These are all the passages in which the word occurs in the RV.

4. सरथं. An adverb. "On one chariot with (third case opposed to नानारथम् then generally together with RV. i, 71, 6; 108, 1; iii, 4, 11; 6, 9, इन्नेण पाथ सरथं सुते सखा 60, 4, 10, 47, 3 देवैः सरथं स बर्हिषि सीदन्ति होता v, 11, 2, सरथा यातमवाक् 43, 8; iv, 20, 5; x, 15, 10, 75, 6, 84, 1, 168, 2, AV. iii, 21, 3; ix, 2, 9. Kaus. 117, 135. Comp. सारथिः." Roth in P.W.B.

Verse 3.

PADAPATHA :

अन्तरिक्षे पृथिविभिः ईयमानः न नि विशते कृतमत् च न
अहरिति अपां सखा प्रथमज्जाः ऋतवा क स्वित् जातः
कुतः आ बभूव ॥ ३

SAYANA :

अन्तरिक्षे न भसि विद्यमानैः पृथिविभिः मार्गैः ईयमानो गच्छन् वायुः कृतमच्चनाह एकमपि दिनं न नि विशते नोपविशति । किं तु सर्वदैव गच्छति । नेर्विद्य इत्यात्मनेपदम् । अपि च अपामुदकानां सखा वायुर्वै वृष्ट्या ईयते इति श्रुतेः । प्रथमज्जाः सर्वेभ्यः प्राणिभ्यः पूर्वोत्पन्न एव ऋतावा सत्यवान् एवंभूतो वायुः क स्वित् कुत्र खलु देवो जातः उत्पन्नः कुतः कस्माच्च देशान्निष्क्रम्य आ बभूव इदं सर्वं जगद्भ्यामोत् । सर्वेषां सर्वत्र वर्तमानत्वादस्योत्पत्तिर्व्याप्तिप्रकारश्च न केनापि ज्ञातुं शक्यत इत्यर्थः ॥

NOTE :

न नि विशते कृतमच नाहः. Roth believes that we should read अह for अहः here, so as to make कृतमचनाहं an emphatic 'never.'

Verse 4.

PADAPATHA :

आत्मा देवानां भुवनस्य गर्भः यथाऽवशं चरति देवः
एषः घोषा इत् अस्य शृण्वरे न रूपं तस्मै वाताय हविषा
विधेम ॥ ४

SAYANA :

अयं वायुः देवानामिन्द्रादीनामप्वात्मा जीवरूपेण तेष्ववस्थानात् । भुवनस्यापि
भूतजातस्य गर्भः गर्भवस्थानरूपेणान्तर्बर्तमान एष ईदृशो देवो यथावशं यथाकामं¹
यथेच्छं चरति वर्तते । अनिवारितगतिः सन् कश्चिच्छीघ्रं गच्छति कश्चिच्छनै-
गच्छति² । कृतश्चिच्छरीराभिष्क्रामति । अन्यच्च शरीरं प्रविशतीत्येवं यथेच्छं वर्तते
इत्यर्थः । अस्व वायोः आगच्छतो घोषा इत् शब्दा एव शृण्वरे श्रूयन्ते । रूपं
स्वरूपं तु न दृश्यते । नीरूपत्वात् । अदृग्विषयत्वेन शब्देनैवानुमीयते इत्यर्थः ।
तस्मै वाताय वायवे हविषा चरुपुरोडाशादिलक्षणेन विधेम परिचरेम ॥

¹ Ulwar MS. omits यथाकामं. ² M. M. गतिः.

APPENDIX TO NOTES.

Paras. 80 to 83, 85 to 87, and 90 of Whitney's Sanskrit Grammar.

80. The phenomena of accent are, by the Hindu grammarians of all ages alike, described and treated as depending on a variation of tone or pitch; of any difference of stress involved, they make no account.

81. The primary tones (*svara*) or accent-pitches are two: a higher (*udātta*, 'raised'), or acute; and a lower (*anudātta*, 'not raised'), or grave. A third (called *svarita*: a term of doubtful meaning), is always of secondary origin, being (when not enclitic: see below, 85) the result of actual combination of an acute vowel and a following grave vowel into one syllable. It is also uniformly defined as compound in pitch, a union of higher and lower tone within the limits of a single syllable. It is thus identical in physical character with the Greek and Latin circumflex, and fully entitled to be called by the same name.

82. Strictly, therefore, there is but one distinction of tone in the Sanskrit accentual system: the accented syllable is raised in tone above the unaccented; while then further, in certain cases of the fusion of an accented and an unaccented element into one syllable, that syllable retains the compounded tone of both elements.

83. The *svarita* or circumflex is only rarely found on a pure long vowel or diphthong, but almost always on a syllable in which a vowel, short or long, is preceded by a *y* or *v* representing an originally acute *i* or *u*-vowel.

In transliteration in this work, the *udātta* or acute will be marked with the ordinary sign of acute, and the *svarita* or circumflex (as being a downward slide of the voice forward) with what is usually called the grave accent: thus, *á*, acute, *yà* or *èà*, circumflex.

85. But further, the Hindu grammarians agree in declaring the (naturally grave) syllable following an acute, whether in the same or in another word, to be *svarita* or circumflex—unless, indeed, it be itself followed by an acute or circumflex; in which case it retains its grave tone. This is called by European scholars the enclitic or dependent circumflex.

Thus, in *téna* and *té ca*, the syllable *na* and word *ca* are regarded and marked as circumflex ; but in *téna té* and *té ca svâr* they are grave.

This seems to mean that the voice, which is borne up at the higher pitch to the end of the acute syllable, does not ordinarily drop to grave pitch by an instantaneous movement, but descends by a more or less perceptible slide in the course of the following syllable. No Hindu authority suggests the theory of a middle or intermediate tone for the enclitic, any more than for the independent circumflex. For the most part, the two are identified with one another, in treatment and designation. The enclitic circumflex is divided into a number of sub-varieties, with different names : they are of too little consequence to be worth reporting.

86. The essential difference of the two kinds of circumflex is shown clearly enough by these facts : a. the independent circumflex takes the place of the acute as the proper accent of a word, while the enclitic is the mere shadow following an acute, and following it in another word precisely as in the same word : b. the independent circumflex maintains its character in all situations, while the enclitic before a following circumflex or acute loses its circumflex character, and becomes grave ; moreover, c. in many of the systems of marking accent the two are quite differently indicated.

87. The accentuation is marked in manuscripts only of the older literature : namely, in the different Vedic texts, in two of the Brāhmaṇas (Tāittiriya and Çatapatha), and in the Tāittiriya-Āraṇyakat. There are a number of methods of writing accent, more or less different from one another ; the one found in MSS. of the Rig-Veda, which is most widely known, and of which most of the others are only slight modifications, is as follows : the acute syllable is left unmarked ; the circumflex, whether independent or enclitic, has a brief perpendicular stroke above ; and the grave next preceding an acute or (independent) circumflex has a brief horizontal stroke below. Thus,

अग्निम् ; जुहोति ; तन्वा ; क्.

The introductory grave stroke below, however, cannot be given if an acute syllable is initial, whence an unmarked syllable at the beginning of a word is to be understood as acute ; and hence also, if several grave syllables precede an acute at the beginning of a sentence, they must all alike have the grave sign. Thus,

इन्द्रः^१ ; ते ; क॒रिष्यसि^१ ; तुवि॒ज्ञाता^१.

All the grave syllables, however, which follow a marked circumflex are left unmarked until the occurrence of another accented syllable causes the one which precedes it to take the preparatory stroke below. Thus,

सुदृ॒शीकसंदृक्^१ ;

but

सुदृ॒शीकसंदृग्गवाम्^१.

90. The theory of the Sanskrit accent, as here given (a consistent and intelligible body of phenomena), has been overlaid by the Hindu theorists, especially of the Prātiçākhyas, with a number of added features of a much more questionable character. Thus :

a. The unmarked grave syllables, following a circumflex (either at the end of a sentence, or till the near approach of another acute), are declared to have the same high tone with the (also unmarked) acute. They are called *pracaya* or *pracita* ('accumulated': because liable to occur in an indefinite series of successive syllables).

b. The circumflex, whether independent or enclitic, is declared to begin on a higher pitch than acute, and to descend to acute pitch in ordinary cases : the concluding instant of it being brought down to grave pitch, however, in the case of an independent circumflex which is immediately followed by another ascent of the voice to higher pitch (in acute or independent circumflex).

This last case, of an independent circumflex followed by acute or circumflex, receives peculiar written treatment. In the Rig-Veda method, a figure 1 or 3 is set after the circumflexed vowel, according as it is short or long, and the signs of accent are thus applied :

अ॒प्स्व॑न्तः^१ : *apso àntáh* from *apsū antáh* ;

रा॒या॒श्च॑निः^१ : *rāyò3 'vāniḥ* from *rāyó avāniḥ*.

III.
TRANSLATION.

III.
TRANSLATION.

III.
TRANSLATION.

Rigveda I. 19

To my pleasant sacrifice I summon thee, and bid thee drink
 this milk: Come, Agni,¹ with the Maruts.²
 No god, no mortal is stronger than thee, O mighty one: Come,
 Agni, with the Maruts.
 That host of gods, who roam over the great sky, unharmed of
 any: Come, Agni, with the Maruts.
 Who fiercely sing their thunder song, irresistible in their
 might: Come, Agni, with the Maruts.
 Bright, fearful to look on, strong rulers, devourers of their
 foes: Come, Agni, with the Maruts.
 Who sit as gods in the sky on the bright vault of heaven:
 Come, Agni, with the Maruts.
 Who toss the waves in mountains across the surging sea:
 Come, Agni, with the Maruts.
 Who stretch mightily across the sea with their rays: Come,
 Agni, with the Maruts.
 Lo, I pour out for thee the soma mead, drink thou it first:
 Come, Agni, with the Maruts.

Rigveda I. 25

Though we break thy law daily, men as we are, O God
 Varuna,
 Give us not over to the deadly stroke of our enemy; give us
 not over to the wrath of our foe.
 We will unloose thy mind mercywards with these our songs,
 as a traveller unlooses his horse.
 My prayers fly up from me, seeking my heart's desire, as birds
 to their nests.
 When shall we bring here to us the Man Varuna, the universal
 Lord, that he, whose eyes are over all, may have mercy
 upon us.
 See, the Two³ joyously receive their common oblation: they
 do not despise the faithful giver.

¹ Fire.² The gods of the storm.³ Mitra and Varuna.

Varuna knows the way of the birds that fly in the air: he knows the way of the ship on the sea.¹
 The righteous Varuna knows the twelve months with their children:² he knows the month that is born besides.³
 He knows the track of the wide, high and great wind:⁴ he knows them that sit thereon.⁵
 The righteous Varuna has sat down in his house; the strong one to rule over all.
 From thence he marks and sees all his wondrous works, that have been, and that are to be.
 May he, the strong ruler, Aditi's son, this day and every day make straight our way before us:⁶ may he prolong our lives.
 Varuna has put on his golden breast-plate and his shining raiment: his spies sit down around.
 The evil-minded seek not to injure him, nor those who do men hurt: the God has no foe to fear.
 And he it is who gives blessing in no half-measure to us men, filling our bellies with food.
 My prayers go up to him, like kine to their pasture lands,⁷ seeking him whose eyes are over all.

¹ As a ship that passeth over the waves of the water, which when it is gone by, the trace thereof cannot be found, neither the pathway of the keel in the waves; Or as when a bird hath flown through the air, there is no token of her way to be found, but the light air being beaten with the stroke of her wings, and parted with the violent noise and motion of them, is passed through, and therein afterwards no sign where she went is to be found.—*Wisdom of Solomon*, Chap. v. ver. 10, 11. Compare also *Proverbs*, Chap. xxx. ver. 19.

² The days. ³ The intercalary month.

⁴ The wind bloweth where it listeth, and thou hearest the sound thereof, but canst not tell whence it cometh, and whither it goeth.—*Gospel of St. John*, Chap. iii. ver. 8.

⁵ He rode upon a cherub and did fly: and he was seen upon the wings of the wind.—II *Samuel*, Chap. xxii. ver. 2. He walketh upon the wings of the wind.—*Psalms*, civ. ver. 3.

⁶ I will cause them to walk by the rivers of waters in a straight way, wherein they shall not stumble; for I am a Father to Israel, and Ephraim is my firstborn.—*Jeremiah*, Chap. xxxi. ver. 9.

⁷ As the hart panteth after the water-brooks, so panteth my soul after thee, O God.—*Psalms*, xlii. ver. 1.

Come now, and let us talk together,¹ since I have brought the
 mead : like a priest thou art eating the morsel dear to thee.
 Lo, I see him who is seen of all, I see his chariot on the
 earth: he has accepted my song.
 Hear my call, O Varuna, and to-day have mercy upon me: I
 am needy and call upon thee.²
 Thou art wise, and art Lord of all, of heaven and of earth :
 listen and answer on thy way.
 Loose from my head, from my body, from my feet, the snare,³
 that I may live.

✓ Rigveda I. 115

The bright face of the gods is gone up the sky, the eye of
 Mitra, of Varuna, of Agni: Surya⁴ has filled heaven, earth,
 and the mid sky, soul of the moving and standing world.
 The Sun follows the divine and shining Dawn, as a wooer
 follows his mistress⁵ — — — — —

¹ With this bold invocation to a present God, and the prayer of the last verse here, compare *Isaiah*, Chap. i. ver. 18, where God is the speaker: Come now, and let us reason together, saith the Lord: though your sins be as scarlet, they shall be as white as snow; though they be red like crimson, they shall be as wool.

² But I am poor and needy; yet the Lord thinketh upon me; thou art my help and my deliverer; make no tarrying, O my God.—*Psalms*, xl. ver. 17, Bow down thine ear, O Lord, hear me; for I am poor and needy.—*Psalms*, lxxxvi. ver. 1.

³ The sorrows of hell compassed me about; the snares of death prevented me. In my distress I called upon the Lord, and cried to my God.....He brought me forth into a large place; he delivered me, because he delighted in me.—*Psalms*, xviii. ver. 6, 7 and 19.

⁴ The sun.

⁵ In them (i.e. the heavens) hath he set a tabernacle for the sun; which is as a bridegroom coming out of his chamber, and rejoiceth as a strong man to run a race. His going forth is from the end of the heaven, and his circuit unto the ends of it: and there is nothing hid from the heat thereof.—*Psalms*, xix. ver. 4, 5.

⁶ Here, and in a few other places farther on, I prefer to mark an omission rather than give a translation which could only be conjectural.

Bringing us blessing the yellow horses of the Sun, bright,
swift, worthy to be praised, bend, and climb the steep of
the sky : in a moment they go over heaven and earth.

This is the godhead, this the greatness of the Sun ; while yet
it was forming he has rolled the web of darkness away ;
for, when he yokod his horses from their stall, Night was
spreading her garment over all.

Then the Sun put his glory in the bosom of heaven, to be a
light to Mitra and to Varuna : in endless succession his
horses bring, now the clear day-light, now the darkness.

To-day, O gods, at the rising of the Sun free us from trouble,
free us from sin : this boon may Mitra, Varuna, Aditi,
Sindhu, Earth, and Heaven, fulfil to us.

Rigveda I. 143

A stronger, newer song I bring to Agni, lifting up heart and
voice to that son of strength : child of the waters, dear
to us, lo, he takes his seat on earth with the Vasus,¹ a
priest, who knows the season when to come.

At the moment of his birth in heaven on high Agni was mani-
fest to Matarisvan : by the might of him when fully kindled
a light lightened heaven and earth.²

The sons of Bhṛigu by their strength brought Agni, giver of
all good things, to the navel of the earth and the world :
do you now bring this same Agni to this his house, who,
with Varuna, is the one Lord of wealth.

None can stay him ; he comes like the roaring of the Maruts,
like an arrow let loose from the bow ; like the thunder-bolt
of the sky : with his sharp teeth Agni lays hold of the
faggots, breaks them in pieces, and destroys them as a
warrior-destroys his foes.

But will Agni in very deed be gracious to my prayer ? will the
good God fulfil my desire with good ? will he in very deed
further my prayer and bring it to pass ?—with this prayer
I praise him, God of the shining face.

¹ The gods.

² A verse is omitted.

Our altar fire kindles and bends towards Agni as to a friend ;
his face now shines with fat, as he leads your sacrifice :
kindling and shining in our assemblies may he bear
upwards our pure prayer.

O Agni, thyself watchful, defend us with thy watchful, merciful,
and mighty guards : whom none can injure, none deceive ;
who slumber not—with them defend us and our children.¹

✓ Rigveda I. 154

I will sing the mighty deeds of Vishnu ; how in three great
strides he measured out earth's fields, and fixed fast the
heavens to be his seat on high.

Vishnu makes loud boast of this, like a fierce lion roaming on
the mountain tops : under his three steps all worlds abide.

Let the loud song go out to Vishnu, the Bull of the wide paces
who dwells in the hills : who alone measured out in three
steps this great and wide world, to be his dwelling-place.

Whose three steps are full of honey and, knowing no decay,
rejoice ever in heavenly food : who alone sustains this
triple earth and heaven,² with all that dwell therein.³

O that I may come to that dear home of his, where god-fear-
ing men live in bliss : there is the fellowship of the God
of the mighty strides ; in Vishnu's seat on high there is a
spring of honey.

I long to go to that house of yours, O Twin Gods,⁴ where are
the many-horned unresting kine :⁵ here that highest seat
of the God of the mighty strides shines bright upon us.

Rigveda II. 12

The fierce God who, so soon as he was born their chief, sur-
passed all the gods in strength ; from before whose
breath heaven and earth trembled, He, O men, is Indra.

---

¹ He will not suffer thy foot to be moved : he that keepeth thee will not sleep. Behold he that keepeth Israel shall neither slumber nor sleep.—*Psalms*, cxxi. ver. 3, 4. For he shall give his angels charge over thee, to keep thee in all thy ways.—*Psalms*, xci. ver. 11.

² Earth, heaven, and the space between.

³ Or Heaven, and all the worlds.

⁴ Vishnu and a fellow-god not named.   ⁵ The stars ?

Who fixed fast the quivering earth, who made the moving mountains rest; who measured out the wide sky, who propped up heaven, He, O men, is Indra.

Who slew the serpent and let loose the seven streams, who drove out the kine from the cave of Vala; who begat fire within the two stones,¹ a spoiler in battles, He, O men, is Indra.

By whom all this world was shaken, who put under us the dark skin;² who, like a gambler that has won a lakh, laid hold of the wealth of our foe, He, O men, is Indra.

Of whom they ask, "Where is He" in this awful manner, and even say, "He is not;"³ *He* brings to nought the wealth of the foe like a gambler's stake, He, O men, is Indra.

Who is the furtherer of the rich, and of the poor, of the priest and of the suppliant singer: who is the helper of the man that brings together the stones, and pours out for him the soma, God of the shining face, He, O men, is Indra.

In whose gift are horses, and kine, and villages, and all chariots; who begat the sun, who begat the dawn, who is the leader of the waters,⁴ He, O men, is Indra.

On whom Heaven and Earth, who are joined, call, and all enemies, high and low; on whom two warriors standing in the same chariot call, each for himself, He, O men, is Indra.

Without whom men do not conquer, on whom the warriors call for help; who is the image of this whole world, who is the shaker of what never before was shaken, He, O men, is Indra.

---

¹ Perhaps heaven and earth, the fire being lightning.

² The aborigines of the land.

³ Knowing this first, that there shall come in the last days scoffers, walking after their own lusts, and saying, Where is the promise of his coming? for since the fathers fell asleep, all things continue as they were from the beginning of the creation.—II *Peter*, Chap. iii. ver. 3, 4.

⁴ The monsoon rains.

Who has struck down with his dart, while they least thought of it, many who were doing great evil; who does not forgive the stubbornness of the man that provokes him, who is the slayer of his foe, He, O men, is Indra.

Who found out in the fortieth autumn Sambara¹ abiding in the hills; who slew that dragon boasting of his might, the sprawling demon, He, O men, is Indra.

Who—a strong Bull with seven strings²—let loose on their path the seven streams;³ who, thunderbolt in hand, smote down Rauhina as he was climbing heaven, He, O men, is Indra.

Heaven even and Earth bow down before him, at his very breath the hills are in fear: known to us as the drinker of our soma, and the wielder of the thunderbolt, He, O men, is Indra.

Who protects with his help both him that pours out the soma and him that brews it, who helps the singer and the sacrificer; to whom our prayer, and our soma, and these our gifts are for an increase of strength, He, O men, is Indra.

O Mighty God, that hast rich gifts for all that worship thee, thou indeed art true: may we, O Indra, at all times be dear to thee, and, with our children about us, praise thy deeds.

Rigveda III. 59

It is the voice of Mitra that leads us men, Mitra sustains earth and heaven: Mitra, with eyes that close not, watches over our tribes, to Mitra pour the fat oblation.

---

¹ The evil spirit who keeps back the rains. The hills are, perhaps, the clouds.

² To guide him, showing his power. The gods are often thus boldly called.

³ The seven rivers of the Punjab, made full of water when the rains are won from the clouds. Compare "leader of the waters" above.

That man is blessed, O Mitra, who duly serves thee : none
can slay him, none overcome him, whom thou dost guard ;
evil shall not reach him from far or near.

May we, kept free from sickness, and made glad with food, as
we wander over earth's surface, abide ever in the realm
of this God, and live under the good will of Mitra.

For this Mitra has been born to be had in honour, our kind
king, our mighty ruler : he it is we must worship, may
we live in his good will, in his kindly favour.

Approach with reverence the great Aditya, the leader of men,
who is kind to the singer ; to him, Mitra the Wonderful,
pour into the fire the loved oblation.

Mitra sustains the tribes of men ; the help this God gives us
shall win us fame that all shall hear of.

The universal God, who encompasses heaven with his great-
ness, and earth with his glory.

To Mitra our five tribes go for help : and he sustains all the
gods.

A Friend indeed¹ to gods and to men, to those that worship
him Mitra fulfils their hearts' desires.

Rigveda III. 61

O Ushas,² rich in blessing, wise and bountiful, accept the song
of thy worshipper : for now thou comest in due time,
Goddess ever old, ever young, and bringest with thee
all good things.

Shine out, O Dawn, a Goddess and immortal, on thy golden
car ; awaken the sweet notes of the birds : let thy well-
managed horses bring thee to usward, horses whose
colour is of gold, whose splendour spreads all around.

O Dawn, before all the worlds thou risest up, the banner of
immortality : moving to the old goal, but new every
morning, roll forward now like a wheel.

---

¹ The word Mitra means a friend.

² Aurora, the dawn.

Lo, the rich Dawn casts, as it were, her garment from her,
and moves on, Queen of the world: this bountiful
and wonderful Goddess brings heaven to life again, and
stretches to the ends of earth and sky.

Come, bring to the shining Dawn your offering and bow down
before her: high in heaven she spreads her light, giver of
good things; the beauteous Goddess has lit up the light
places of the sky.

The holy Goddess has been awakened by the songs of the sky,
and her glory spreads over the fruitful worlds: the shin-
ing Dawn is coming; Agni, go forth to meet her, and ask
for us the wealth which we desire.¹

Rigveda IV. 46

Drink, Vayu,² the first brew of the honey at our sacrifice: for
the first draught is thine.

Seated in thy chariot with Indra by thy side, Vayu, drink
deep of our oblation, thou that art an hundred-fold our
helper.

O Indra and Vayu, let your hundred horses bring you to our
feast, to drink the soma.

Your sacrificial car, O Indra and Vayu, has its seat of gold,
and touches the sky: up, mount upon it.

Its radiance spreads far and wide; come in it to your wor-
shipper: O Indra and Vayu, come here.

See, O Indra and Vayu, our oblation is poured: bring the gods,
and with them drink it in the house of your worshipper.

Here let your coming be; here, O Indra and Vayu, unyoke
your horses, and drink our soma.

Rigveda IV. 54

God Savitri³ is now to be praised of us, to be worshipped by us
men now in the morning: He it is that deals blessings to
men, may he give to us excellent wealth.

¹ A verse is omitted.² The Wind.³ The Sun.

For first thou givest to the holy gods immortality, thy choicest portion : and then, O Savitri, to men, for their lot, thou dost give lives in succession upon lives.

If in thoughtlessness we have done anything against the folk of the gods, in weakness, in insolence, men as we are ; whether among the gods, Savitri, or among men, do thou free us from the guilt of it.

None can stay that work of this god Savitri, whereby he maintains the whole world : what his fair fingers do in the circle of earth and in the vault of the sky stands sure.

Indra and the gods thou didst place in the high hills, giving them there rich abodes : flying hither and thither, all, Savitri, obey thy command.

O Savitri, may the thrice-poured soma, which day by day gladdens thee, be for a guard to us ; may Indra too, and Earth and Heaven, Sindhu with the waters, Aditi with the Adityas, protect us.

Rigveda V. 26

O holy and divine Agni, with thy pleasant tongue of flame bring the gods here and worship them.

We have fed thee with butter, O glorious one, that gazest up into heaven : bring the gods to our feast.

Thou dost call them to our feast ; we have kindled thee and thou dost shine : dost shine mightily, O wise Agni, at our sacrifice.

Agni, come with all the gods and partake of our sacrifice : we have chosen thee for our priest.

See thy worshipper pours out the soma for thee, Agni, give him strength : with the gods sit down on the rushes.

Thou art kindled, O Agni, conqueror of thousands, and kindled dost further our sacrifice : a messenger to the gods, worthy to be praised.

Put Agni upon the altar, he to whom all creatures are known, who it is that carries our oblation : a God and Priest ever young.

And let our sacrifice go forward till it reaches all the gods :
strew rushes for a seat for them.

Here may the Maruts sit, and the two Asvins, and Mitra,
and Varuna : the gods in all their tribes.

✓Rigveda V. 83

Call on the strong Parjanya¹ in this hymn, praise him, worship
him, and bow down before him : for now, loud roaring, the
Bull, in quick showers of rain, puts his seed within the
plants, and they bring forth.

On every side he smites down the trees, smites down the spirits
of darkness ; the whole creation trembles before him
of the mighty spear : even the guiltless flee before his
onset, when Parjanya thundering smites down the evil
doers.

Like a charioteer striking his horses with the whip, he puts
forth his messengers of rain : from afar the thunderings
of the lion arise, when Parjanya fills the sky with rain.

The winds blow, the lightnings fly, the plants spring up, the
sky pours : food for the whole world is made, when Parjanya
comes to Earth's help with his seed.

Thou at whose word Earth bends low, thou at whose word
cattle and the many coloured plants scatter, O Parjanya,
do thou grant us thy great protection.

And you, ye Maruts, give us rain from heaven, make the streams
of the strong horse run down : forth, Parjanya, with thy
thunder ; pour down on us the rain, O Heavenly Father.

Roar and thunder, sow the seed, fly around with thy watery
car : drag after thee the water-skin, loosened and head
downwards, let the high and the low places be made one.

Draw up thy great bucket and pour it out, let loose its streams
that they may rush onwards : water heaven and earth
with fatness, let there be good drinking for the cattle.

---

¹ The god of the rain.

When, Parjanya, roaring and thundering thou dost smite down
the evil doers, this whole world rejoices before thee, and
everything that is upon the earth.

Thou hast rained down the rain ; now hold it in : thou hast
made the deserts passable for us, thou hast quickened the
plants for food to us, and hast fulfilled the desire of
thy children.

Rigveda VI. 53

We have yoked thee, O Pushan, lord of paths, like a chariot
to our hymn, that we may obtain food.

Bring to us the wealth that men desire, bring to us a manly,
liberal, kindly patron.

And him that will not give do thou Pushan, urge forward
to a gift : break down the heart of the churl.

Open up paths that we may obtain food, slay our enemies :
let our desires be accomplished, O fierce God.

Pierce the hearts of the churls with thy weapon, O wise one :
subdue them to us.

Strike them with thy weapon, O Pushan, seek out for us that
which is dear to the heart of the churl : subdue them to us.

Pierce and tear the hearts of the churls, O wise one : subdue
them to us.

Thou bearest, Pushan, a weapon to stir up prayer ; with it pierce
and break up the heart of every one.

Thou hast a goad furnished with thongs of cowhide for driv-
ing cattle ; we seek its protection.

And make this our prayer availing, for kine, for horses, for
wealth that becomes men.

✓ Rigveda VI. 54

Lead us, Pushan, to a wise man who shall straightway direct
us ; who shall say, Here it is.

May we meet Pushan who shall show us houses ; and say,
There they are.

Pushan's wheel is not broken, its box does not fall : its tire is not shattered.

And if one serve this God with an offering Pushan will not be angry with him : he shall get wealth first.

May Pushan go after our cattle, may Pushan protect our horses, may Pushan give us food.

O Pushan, go after the cattle of thy worshipper, who pours out the soma for thee ; and of us who praise thee.

Let nothing be lost, or injured, or fall into a pit : come to us with our cattle all safe.

Pushan hears us, therefore do we call upon him ; the watchful God who loses nothing that is his, the Lord of wealth.

May we, Pushan, living in thy land suffer no evil : see we are here thy worshippers.

May Pushan stretch out his right hand far and wide ; and drive back to us our lost.

Rigveda VI. 55

Come, O son of deliverance, may we meet thee, O shining one ; guide the chariot of our sacrifice.

For thou art the best of charioteers, O God of the braided hair, and art Lord of much substance : we ask our friend for wealth.

Thou art a river of wealth, O shining God, a mass of riches, O goat-drawn God : the friend of every pious man.

Let us praise Pushan, the God drawn by goats, the giver of food : they call him the lover of his sister.

I invoke him as the wooer of his mother, may the lover of his sister hear us : brother of Indra, and my friend.

May his sure-footed goats bring here the God Pushan on his chariot ; Pushan who visits mankind.

Rigveda VI. 56

He who says of Pushan, He is an eater of gruel : him the God will not hear.

He is the most skilful of charioteers : Indra, Lord of the good,
goes forth to slay his enemies with Pushan for his
companion.

And this most skilful charioteer straightway drove that
golden wheel of the sun through the speckled cloud.

What we ask of thee, O wondrous God, that art sought of many,
do that for us to-day.

Lead this our troop looking for cattle to where they may
find them : Pushan thou that art heard of from afar.

We seek thy blessing which drives away ill luck ; for the day
and the morrow and all eternity.

Rigveda VI. 57

Let us call on Indra and Pushan for friendship and good luck :
so shall we obtain food.

One sits down to drink the soma poured from the two spoons :
the other eats his gruel.

Goats carry the one, his two brown horses the other : for with
them Indra slays his foes.

When the mighty Indra brought the great waters : then Pushan
was his friend.

We cling to Pushan's good-will as to the branch of a tree ;
to Pushan's and to Indra's good-will.

We stir up Pushan as a charioteer shakes his reins ; Pushan
and Indra, that they may give us prosperity.

Rigveda VII. 28

O Indra, listen to our prayer ; come yoke thy horses and
drive them to uswards : all mortals call upon thee in
every place, but hear our prayer, O life-giver.

Thy greatness, Indra, reached our cry, and thou protectest the
song of the singer, O mighty one : when thou dost take
the thunderbolt in thy hand, great and fierce god, none
can resist thee.¹

---

¹ A verse is omitted.

On the days when evil men do penance for their sin, on these days be gracious to us, O Indra: the sins which Varuna, the wise God, sees in us—from their guilt may Indra deliver us.

Let us call on this mighty Indra, that he may give us great wealth and substance: who is the hearer of prayer—and do you gods protect us always with your blessing.

Rigveda VII. 49

With the ocean at their head they come from the midst of the heavenly sea,¹ pure, never resting: Indra with his thunder-bolt has ploughed up a path for them—may these divine waters protect me.

The waters of the sky, the waters of the rivers, the waters of the wells; the bright and cleansing waters, whose goal is the sea—may these divine waters protect me.

In the midst of them goes Varuna the King, marking the truth and falsehood of men: they so pure and bright, dropping honey—may these divine waters protect me.

There is Varuna the King, there is Soma, there all the gods find strength: Agni, the friend of man, goes down into them—may these divine waters protect me.

Rigveda VII. 54

Lord of the house, recognize us for thine own, bless our coming in,² free us from sickness: grant those things which we ask of thee, protect us, man and beast.

¹ In the sky. Compare *Genesis*, Chap. I. ver. 6, 7. And God said, Let there be a firmament in the midst of the waters, and let it divide the waters from the waters. And God made the firmament, and divided the waters which were below the firmament from the waters which were above the firmament: and it was so.

² The Lord shall preserve thy going out, and thy coming in, from this time forth, and even for evermore.—*Psalms*, cxxi. ver. 8.

Lord of the house, be a furtherer to us, increasing our kine
and our horses : may we not grow old in thy friendship,
cherish us as a father cherishes his children.¹

Lord of the house, may we rejoice in thy pleasant friend-
ship : protect us both when we work and when we rest
—and do you gods always protect us with your blessing.

Rigveda VII. 68

O bright Twin Horsemen² come here on your fair steeds, receive,
O wondrous ones, the prayer of your servant, and eat the
oblation which we have brought.

The plant that maddens³ is ready for you ; arise and come to
eat of my oblation : across the cries of the foe listen to
ours.

Your chariot is pressing forward swift as the wind ; across the
worlds, O Horsemen, bringing us help an hundred fold :
coming to us, O bridegrooms of Surya.⁴

When the holy stone lifts up its voice, and calls you, as it
presses the soma for you : then, O fair Horsemen, let the
priest draw you here by our offerings.

There is rich nourishment with you, of which you gave freely
to Atri : who enjoys your protection being dear to you.

That too was your doing, O Horsemen, when you came back to
the aged Chyavana, and gave him a body to serve him from
that time forth.

Your horse delivered Bhujyu when his treacherous companions
had deserted him in mid sea.

You gave strength to Vrika when he was weary, you heard
Sayu when he called upon you ; you filled the cow with
milk like a stream, and gave strength to the barren, O
Asvins.

---

¹ Like as a father pitieth his children, so the Lord pitieth them that
fear him.—*Psalms*, ciii. ver. 13.

² The Asvins.   ³ The soma plant.   ⁴ The sun Goddess.

Walking early in the morning I too praise you in choice songs,
glad at heart : may the cow give me food and drink—and
do you gods always protect us with your blessing.

Rigveda VII. 75

The Dawn, born in heaven, has unfolded herself at the appointed
hour, and comes towards us, unveiling her majesty : she
has driven before her the spirits of night and hateful
darkness ; chief of the Angirases, she has wakened the
paths to life.

Wake us to-day for good, O Dawn, help us to great good luck :
O Goddess, friend of man ; bring to us wealth manifold and
glorious among men, wealth that shall be heard of.

See how the bright and deathless rays of the admired Dawn
advance ; they spread in all directions, begetting the works
of God, and filling the mid worlds.

While she yokes her chariot from afar, and straightway
traverses the five tribes, looking down on the ways of
men, Daughter of the Sky, Queen of the World.

The Bride of the Sun, with her swift mares, bringing gifts to
men, disposes of wealth and riches : our seers praise her
who takes our youth away ; the beneficent Dawn shines,
praised by our singers.

The red and beauteous horses appear bringing on the shining
Dawn : She comes, bright, on her radiant chariot, and
brings a jewel for her faithful worshipper.

True with the true, great with the great, goddess with gods,
holy with the holy, she breaks down the strong places,
and gives us kine : our lowing cattle greet the Dawn.

Now give to us, O Dawn, treasure of cattle, treasure of men,
treasure of horses, treasure of food : make not our altar a
reproach among men—and do you gods always protect us
with your blessing.

Rigveda VII. 83

An historical hymn in which the victory of Sudas, king of the Tritsus, over ten confederate kings is, by the Vasishthas, the family priests of Sudas, ascribed to the interposition of Indra and Varuna. The king and his priests speak alternately.

THE VASISHTHAS :

They looked to you, O Men, and to your friendship, and went forward, our warriors with their broad axes : you slew for us our barbarian and our Aryan foes, you, O Indra and Varuna, helped Sudas with help.

Where men come together with uplifted banners, in the fight on which hangs all that is dear, where Earth, and they that dwell thereon, shake for fear, there, O Indra and Varuna, you comforted us.

SUDAS :

The ends of the earth were darkened with dust ; a cry, O Indra and Varuna, went up the sky : those who were my foes among the peoples had hemmed me round, you heard my call and rushed forth to help me.

THE VASISHTHAS :

O Indra and Varuna, with your darts you smote Bheda, and he could not stand, so you delivered Sudas : you heard the prayers of these men, when they called upon you ; the intercession of the Tritsus availed with you.

SUDAS :

O Indra and Varuna, I was tormented on all sides by the wiles of my foe and by the enmity of them that hated me : but you dispose of the wealth of both sides, and you helped me on that great day.

THE VASISHTHAS :

On you both armies call in the day of battle, that, with Indra's help, and Varuna's, they may win them wealth : there Sudas was hemmed in by ten kings ; then you helped him with the Tritsus.

The ten kings leagued together, the godless ones, could not,
O Indra and Varuna, fight with Sudas; the intercession of
his priests availed, for the gods heard their call and came.

In the battle of the ten kings Sudas was surrounded on all
sides, and you, O Indra and Varuna, helped him: for there
the pious Tritsus, clad in white, and with their hair
braided, worshipped you with prayer.

The one smites down our enemies in battle, the other ever
guards the law: we call on you both, O mighty ones, in
this our hymn: to us, O Indra and Varuna, grant your
protection.

To us may Indra, Varuna, Mitra and Aryaman grant glory,
grant their mighty and great protection: as we yearn
after the everlasting light of the holy Aditi, and the word
of God Savitri.

✓ Rigveda VII. 86

Our tribes endure by the strength of Him,¹ who fixed apart the
two great firmaments, who rolled out the wide and lofty
sky with all its stars, and stretched out the earth.

I say to my own heart, When shall I come into Varuna's pre-
sence? Will he not be angry with me? Will he receive
my prayer? When shall I see his mercy and rejoice?

I ask myself what my sin was, and try to find it out; I go to
those that know, to ask of them: one answer only the wise
men give me, and say, It is Varuna that is angry with
thee.

What is the great evil I have done, O Varuna, that thou goest
about to slay thy worshipper and friend? Declare it to
me, mighty and glorious one; then shall I, sinless, come
quickly to thee with adoration.

---

¹ For I am the Lord, I change not; therefore ye sons of Jacob are not
consumed.—*Malachi*, Chap. iii. ver. 6.

Loose from me the sins of my fathers,¹ and those which I myself have done : loose me, O King, as a thief who has wrought atonement ; loose me as a calf from the snare of sin.

It was not my own strength, O Varuna ; it was fate, wine, anger, dice, want of thought : -- -- -- ; even sleep makes me to sin.

Free from sin I will worship, as his servant, a forgiving and glorious God ; this gracious God makes wise the simple,² and, wiser than the wise man, helps him to all good.

O glorious Varuna, may this my song go up into thy heart : bless me resting, bless me working ; and do you, gods, always protect us with your blessing.

√ Rigveda VII. 88

Bring, O Vasishtha,³ a pure and acceptable hymn to the gracious Varuna, who drives towards us that holy and mighty Bull⁴ with its thousand boons.⁵

When I, with Varuna climbed into the boat,⁶ when we urged it through the mid stream, when we rode on the backs of the waves, the God and I swung happily in that swing.

Varuna put Vasishtha in the boat, Varuna like a cunning workman by his strength made Vasishtha a prophet : the wise God, when the days were bright, made Vasishtha his praiser, so long as the days and dawns endured.

Where are these old kindnesses of ours, when we walked together without hate ;⁷ when, O glorious Varuna, I entered thy great and holy house with its thousand doors ?

¹ For I the Lord thy God am a jealous God, visiting the iniquity of the fathers upon the children, unto the third and fourth generation of them that hate me. *Exodus*, Chap. xx. ver. 5. And as Jesus passed by, he saw a man which was blind from his birth. And his disciples asked him saying, Master, who did sin, this man or his parents, that he was born blind ? *John*, Chap. ix. ver. 1, 2.

² The law of the Lord is perfect, converting the soul : the testimony of the Lord is sure, making wise the simple. *Psalms*, xix. ver. 7.

³ The poet addresses himself.

⁴ The sun.

⁵ A verse is omitted.

⁶ Perhaps the sun.

⁷ Lord, where are thy former loving-kindnesses, which thou swearest unto David in thy truth ? *Psalms*, lxxxix. ver. 49.

I was thy close kinsman, Varuna, dear to thee, thy friend;
but I have done evil against thee : I have sinned against
thee ; let me not suffer, O avenging God, defend me, for
I call upon thee.

O Varuna, loose my bonds from me, and bring me to dwell in
that abiding city : send me help from inner heaven—and
do you gods always protect me with your blessing.

✓Rigveda VII. 89

Let not me, O King Varuna, go down to the earthy house :
have mercy, O Lord, have mercy.

For I go tottering, O Thunderer, like a blown-up skin : have
mercy, O Lord, have mercy.

My strength was very weakness, and I went wrong, O pure
God : have mercy, O Lord, have mercy.

Thirst found thy worshipper as he stood in the midst of waters :
have mercy, O Lord, have mercy.

Whatever be the evil, O Varuna, we men do against the folk
of the gods, however in thoughtlessness we transgress
thy laws—do not, O God, punish us for that sin.

Rigveda VII. 102

Sing aloud to Parjanya¹ the bounteous son of the Sky : may he
find us corn.

He puts the seed in plants and cows and mares ; he puts it in
women.

Pour into his mouth the sweet oblation : may he ever give
us food.

Rigveda VIII. 30

There is no child among you, O gods, nor young man : all of
you are strong.

So we sing and praise you, devourers of your foes, the three
and thirty gods worshipped of Manu.

Protect us, defend us, speak for us, lead us not astray from
the path of our father Manu.

May all the gods who are here and are friends to man grant
their mighty protection to us, and to our cow and horse.

---

¹ The god of the rain.

Rigveda X. 14

A Funeral Hymn.

To him that passed along the great heights, and sought out a path for many, Vivasvant's son, the gatherer of men, Yama' the King—to him bring worship and offering.

Yama first found out for us the road; this is a pasture land which none can rob us of: thither the living go their several ways, along the road by which our fathers, that were before us, passed.

Matalin with the Kavyas, Yama with the Angirases, Brihaspati with the Rikvans grow there in strength; they serve the gods, and the gods serve them; rejoicing together, the gods in our sacrifice, the fathers in our oblation.

Here, O Yama, is a place for thee, join thyself to our father Angirases, and sit down: may the spells said by our wise men bring thee; rejoice, O King, in this our offering.

Come with the holy Angirases, with the Vairupas here, O Yama, rejoice: I summon Vivasvant, who is thy father; sit down in the place made ready at my sacrifice.

Our father Angirases, the Navagvas, the Atharvanas, the soma-loving Bhrigus—may these holy ones have us in their good will, may they have us in their kind favour.

(To the corpse)

Go forth, go forth, by the old paths, by which our fathers, that were before us, passed: thou too shalt look on the Twin Kings rejoicing in our sacrifice, on Yama and on God Varuna.

Go meet the fathers in heaven on high, meet Yama, meet the good works which thou hast done:² leave here all evil, and go home, there glorious meet another body.³

---

¹ The god of the dead.

² I heard a voice from heaven saying unto me, Write, Blessed are the dead which die in the Lord from henceforth: Yea, saith the Spirit, that they may rest from their labours; and their works do follow them.—*Revelations*, Chap. xiv. ver. 13.

³ There is a natural body, and there is a Spiritual body—I *Cor.* xv. ver. 44.

(To the bystanders)

Stand aside, go away, disperse, the fathers have made this place for him, furnished with days and waters and nights: Yama will give him rest.

(To the corpse)

Run and outstrip the two dogs of Sarama, the dappled dogs, each with four eyes: run straight from them; so shalt thou come to the gracious fathers, who live in joy with Yama.

Those watch-dogs of thine, O Yama, warders of the path and watchers of men—give them, O King, charge over this man, grant him wealth and health.

With wide nostrils, insatiate, these two dark messengers of Yama go up and down among men: may they to us here to-day grant again sweet breath, that we may see the sun.

To Yama pour the soma, to Yama bring the offering: to Yama the well-furnished sacrifice goes with Agni for its herald.

To Yama bring the fat oblation, and draw near: may he bring us to the gods, to live a long life in heaven.

To Yama the King pour out the honied oblation: then bow low before the sages born in old time, our fathers, who made for us this path.¹

Rigveda X. 90

The Man had a thousand heads, a thousand eyes, a thousand feet: he covered the earth on all sides, and stretched ten fingers' length beyond it.

The Man was all that is and all that will be: ruling over immortality, he was all that grows by food.

Such was his greatness; and the Man was greater still: this whole world is a fourth of him, three-fourths of him are immortal in the sky.

For with three-fourths the Man went on high; but a fourth of him remained here, and then spread on all sides, over the living and the lifeless world.

---

¹ A verse is omitted.

From him Virat was born, and the Man from Virat : when born
he stretched beyond the earth, behind and before.

When the gods made sacrifice with the Man for their offering,
Spring was the butter for him, Summer was the fuel,
Autumn the offering.

They besprinkled this sacrifice on the altar, the Man born in
the beginning : the gods, the holy ones, and the sages
took him for their offering.

From that sacrifice fully made was produced the butter : it
made the creatures that are in the sky, the beasts of the
forest, and those that dwell in villages.

From that sacrifice fully made the Rigveda and the Samaveda
were born : from it the Atharvaveda was born, from it the
Yajurveda was born.

From it horses were born, and all animals with two rows of
teeth : from it cows were born, from it were born all goats
and sheep.

When they divided the Man, into how many parts did they
shape him ? what was his mouth, what his arms, what his
thighs, what his feet ?

The brahman was his mouth, of his arms the warrior was made,
his thighs became the husbandman, and the pariah was
born from his feet.

The moon sprung from his mind, and the sun was born from
his eyes : Indra and Agni were born from his mouth,
Vayu from his breath.

From his navel came the mid-world, from his head rolled the
sky : from his feet came the earth, from his ear the east
and the west : thus they framed the worlds.

Seven logs were put round for him, thrice seven faggots
were made : when the gods made sacrifice, and bound the
Man for their offering.

With sacrifice the gods sacrificed, these were the first rites :
then these great ones sought out heaven, where are the
holy gods that were before them.

Rigveda X. 119

Indra speaks :

This, this is my thought, that I will get me cow and horse :
have I not drunk the soma ?

Like rushing winds the draughts I have drunk carry me along :
have I not drunk the soma ?

The draughts carry me along as swift horses a chariot : have
I not drunk the soma ?

Prayer is drawing nigh me, like a lowing cow approaching her
dear child : have I not drunk the soma ?

I, as a carpenter with a plank, turn the prayer round in my
heart : have I not drunk the soma ?

The two worlds reach not the half of me : have I not drunk
the soma ?

Over heaven in my might, over this mighty earth I stretch :
have I not drunk the soma ?

Ha ! I will put earth down this way or that way : have I not
drunk the soma ?

-- -- I will smite earth this way or that way : have I not
drunk the soma ?

One half of me is in the sky, the other I have drawn down
here : have I not drunk the soma ?

I am great of the great ; I have risen to the navel of the world :
have I not drunk the soma ?

I have taken, and go away satisfied, to carry the offering to
the gods : have I not drunk the soma ?

Rigveda X. 121

Hiranyagarbha¹ came in the beginning, born sole Lord of every
creature : he bears up earth, and sky—to what god
should we bring our oblation ?

---

¹ Goldseed.

He is the giver of breath, the giver of strength ; all creatures wait on his command, yea, even the gods : his shadow is immortality ; and death is his—to what god should we bring our oblation ?

He is the mighty and only Lord of all this world of breath and sleep :¹ he rules over man and beast—to what god should we bring our oblation ?

His are those snowy hills : his, they say, the ocean with the great river : his are the regions of the sky, his the two arms—to what god should we bring our oblation ?

He established the great sky and the earth : he fixed fast the firmament of heaven, and measured out mid sky—to what god should we bring our oblation ?²

When the great waters swept over the world, bringing the seed and begetting Fire, then he came, the one soul of the gods—to what god should we bring our oblation ?

He looked over the waters in his might, as they brought strength and begat the sacrifice : he alone is God of Gods—to what god should we bring our oblation ?

May he not injure us, who is the begetter of the earth, the true and faithful one who begat the sky, who begat the great and shining waters.

Lord of every creature, thou rulest over all, and there is none beside thee : give us, that call upon thee, the desires of our hearts ; may we be lords of all good things.

Rigveda X. 125

The Word speaks :

I walk with the Rudras and the Vasus, with the Adityas too, and all the host of gods : I bear up the Two, Mitra and Varuna ; I sustain Indra and Agni, and the two Asvins.

¹ Earth, as distinguished from heaven, whose inhabitants "slumber not nor sleep."

² A verse is omitted.

- I bear up the soma stream, I, Tvashtri, Pushan, Bhaga : I give wealth to him that brings an oblation, to the pious householder, to him that pours out the soma.
- I am the Queen, the gatherer of riches, I was the first to know the holy ones : therefore have the gods put me in many places, making me enter and dwell everywhere.
- By me whoever sees, or breathes, or hears what is said, eats food : they know it not, but are under my control, listen one and all, this is a true thing I say.
- Verily I myself speak, and say what shall be welcome to gods and men : whomsoever I love I make strong, I make him a brahman, I make him a prophet and a wise man.
- I bend the bow for Rudra that his arrow may smite down the man who hates God : I make strife among the people, I pervade heaven and earth.
- I set my Father over all the world ; my seat is in the waters, in the sea : thence I spread through all worlds, and touch with my head the sky.
- I blow as the wind blows, taking hold of all worlds : past heaven past earth ; such is my might.

Rigveda X. 168

- O the greatness of the chariot of the Wind, it goes crashing with a sound of thunder : it touches the sky and reddens it, it moves along the earth, throwing up the dust.
- They¹ rush along in the track of the Wind, they go after him as women to the market-place : with them the God moves along, King over all this world.
- Moving along his paths in the sky he rests nowhere and never : friend of the waters, the first-born, the righteous one, say where was he born, whence did he come ?
- Breath of the gods, seed of the world, this God moves as he listeth : his sound is heard—but not his form ; bring oblations to the divine Wind.

---

¹ The waters.

BOMBAY SANSKRIT SERIES.

*Edited under the superintendence of Dr. P. PETERSON, and
Dr. R. G. BHANDARKAR.*

Nos. I., III., and IV., Panchatantra, with Notes, by Dr. Kielhorn and Dr. Bühler.	Rs. a.
Book I., 5th Edition	0 10
Books II. & III., 3rd Edition	0 6½
Books IV. & V., 3rd Edition	0 6½
Nos. II., VII., IX., and XII., Nāgajñbhaṭṭa's Paribhāṣhenduse- khara, with Translation, by Dr. Kielhorn	5 0
Nos. V., VIII., and XIII., Kālidāsa's Raghuvansā, with Mal- linātha's Commentary, and Notes, by S. P. Pandit, M.A.	4 0
No. VI., Kālidāsa's Mālavikāgnimitra, with Notes, by S. P. Pandit, M.A. (New edition in the Press).	—
No. X., Daṇḍin's Daśakumāracharita, with Notes, by Dr. Bühler, Part I. 2nd edition, revised	0 14
No. XI., Bhartṛihari's Nīti and Vairāgya Śatakas, with Notes, by K. T. Telang, M.A. 2nd edition, revised	1 0
No. XIV., Bilhana's Vikramānkadevacharita, with Introduc- tion, by Dr. Bühler	1 0
No. XV., Bhavabhūti's Mālatīmādhava, with Notes, by Dr. R. G. Bhandarkar (Under revision for a new edition).	—
No. XVI., Kālidāsa's Vikramorvaśī, with Notes, by S. P. Pandit, M.A. (New edition in the Press).	—
No. XVII., Hemachandra's Deśināmamālā, with a Glossary, by Dr. Pischel and Dr. Bühler, Part I.	3 4
Nos. XVIII., XIX., and XX., Patanjali's Vyākaraṇamahā- bhāṣya, by Dr. Kielhorn. Vol. I., Parts I., II., and III., Rs. 2 each Part	6 0
Nos. XXI., XXII., and XXVI., Do. Do. by Do. Vol. II., Parts I., II., and III., Rs. 2 each Part	6 0
No. XXIII., The Vāsisṭhādharmaśāstra, by Dr. A. A. Führer.	0 12
No. XXIV., Bāṇa's Kādambarī, with Introduction and Notes, by Dr. P. Peterson, 2nd edition, revised. Part I. Sanskrit Text	1 8
No. XXV., Someśvaradeva's Kīrtikaumudī, with Introduction and Notes, by A. V. Kāthavate, M.A. 2nd edition, revised. Part I. Sanskrit Text	1 4
No. XXVII., Viśākhadatta's Mudrārākshasa, with Commen- tary and Notes, by K. T. Telang, M.A.	1 14
Nos. XXVIII., XXIX., and XXX., Patanjali's Vyākaraṇamahā- bhāṣya, by Dr. Kielhorn. Vol. III., Parts I., II., and III., Rs. 2 each Part	6 0
No. XXXI., Vallabhadra's Subhāṣitāvalī, by Dr. P. Peterson and Pandit Durgā Prasād	5 0
No. XXXII., Laugākshi Bhāskara's Tarka-Kaumudī, by M. N. Dvivedi, B. A.	0 12
No. XXXIII., Nārāyaṇa's Hitopadeśa, by Dr. P. Peterson ...	1 10
No. XXXIV., Vakpati's Gaudavaḥo, by Shankar P. Pandit, M. A.	5 8
No. XXXV., The Mahānārāyaṇa Upanishad, with Dipika, by Col. G. A. Jacob	0 11

7398 036

!

3 2044 005 541 453

THE BORROWER WILL BE CHARGED
AN OVERDUE FEE IF THIS BOOK IS
NOT RETURNED TO THE LIBRARY ON
OR BEFORE THE LAST DATE STAMPED
BELOW. NON-RECEIPT OF OVERDUE
NOTICES DOES NOT EXEMPT THE
BORROWER FROM OVERDUE FEES.

OCT 31 1992

FOR

WIDENER

DEC 02 1992

BOOK DUE

WIDENER

WIDENER

APR 20 2001

MAY 17 2001

BOOK DUE

